
Київський університет туризму, економіки і права

П.Л. Яроцький

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

УДК 298
ББК 86.3
Я 71

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист МОНУ №14/18.2-1533 від 16.09.2003 р.)*

Рецензенти:

В.С. Пазенок – професор, завідуючий кафедрою філософії і соціальних наук Київського університету туризму, економіки і права, доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України;

В.Д. Бондаренко – завідуючий кафедрою культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор, голова Державного комітету України у справах релігій;

В.І. Лубський – завідуючий кафедрою релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук, професор

П.Л. Яроцький

Я 71 Релігієзнавство: Навч. посібник. – К.: Кондор. – 2004. – 308 с.

ISBN 966-7982-56-4

Навчальний посібник «Релігієзнавство» підготовлений на базі прочитаних у Київському університеті туризму, економіки і права авторських лекцій і має на меті зорієнтувати студентів на вивчення основних проблем курсу. Україна – багатонаціональна і поліконфесійна країна. У різних регіонах України збереглися історично-культурні пам'ятки та сакральні місця християнства, іудаїзму, ісламу та інших релігій, які приваблюють як вітчизняних, так і зарубіжних туристів. Організація туризму, зокрема паломницького (релігійного), підготовка кваліфікованих кадрів, розвиток інфраструктури такого туризму – перспективна і благородна справа, до якої має долучитися і ознайомлення студентів КУТЕП з цим навчальним посібником. Поміщені в ньому додаткові аналітичні матеріали, правові міжнародні й українські документи, короткий релігієзнавчий словник, орієнтовна тематика рефератів та курсових робіт, контрольні питання допоможуть студентам у підготовці до семінарських занять і складанні підсумкового заліку.

ББК 86.3

ISBN 966-7982-56-4

© П.Л. Яроцький, 2003

© «Кондор», 2003

ЗМІСТ

Вступ	6
I. Основні поняття і категорії релігієзнавства	9
1. Визначення релігії	9
2. Класифікація релігії за рівнем її історичного розвитку	12
3. Класифікація релігії за етнічною ознакою	12
4. Рівні релігійної свідомості – релігійна психологія і релігійна ідеологія	13
5. Релігійний культ і його форми	14
6. Віра в надприродне – головна ознака релігії	16
7. Функції релігії	16
8. Основні принципи релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни:	18
II. Національні релігії	20
1. Індуїзм	20
2. Джайнізм	21
3. Сикхізм	22
4. Конфуціанство	23
5. Даосизм	24
6. Релігійний синкретизм у Китаї	25
7. Синтоїзм	26
8. Іудаїзм	28
III. Біблія – священна книга іудеїв і християн, історично-культурна пам’ятка	31
1. Старий Заповіт: головна ідея, основні сюжети, структура книг	31
2. Доісторичні книги Старого Заповіту	33
3. Історичні книги Старого Заповіту	36
4. Книги повчальні, поетичні, філософські	39
5. Пророчі книги Старого Заповіту	42

6. Новий Заповіт – основа християнства	46
7. Біблія в Україні	52
IV. Світові релігії	57
1. Буддизм	57
1.1. Витоки й історія становлення буддизму	57
1.2. Течії буддизму	58
1.3. Регіональні особливості поширення буддизму	61
1.4. Релігійний культ буддизму	63
1.5. Етика буддизму	65
1.6. Священні тексти буддизму	67
1.7. Питання про достовірність джерел і засновника буддизму	67
1.8. Віровчення або філософія просвітлення	70
2. Християнство	73
2.1. Історія становлення християнства як світової релігії (I – V ст.)	73
2.2. Прийняття і поширення християнства в Україні	82
2.3. Українське християнство: особливості, віхи історії ..	85
3. Течії християнства	93
3.1. Православ'я	93
3.2. Католицизм	97
3.3. Реформація	102
3.4. Ранній протестантизм: лютеранство, кальвінізм, англіканство, квакери, методисти, менноніти.	108
3.5. Пізній протестантизм в Україні: баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, Свідки Єгови	117
4. Іслам	135
4.1. Мекканський і мединський періоди становлення ісламу ..	136
4.2. Коран і Сунна	139
4.3. Особливості віровчення і культу ісламу	145
4.4. Течії ісламу	151
4.5. Шійтські секти	156
4.6. Мусульманське право	161
4.7. Іслам в Україні: історія і сучасний стан	164
V. Релігія і Церква в тоталітарну добу і в незалежній Україні ..	167
1. Основні періоди й особливості боротьби з релігією і Церквою	168
2. Українська автокефальна православна церква і Українська греко-католицька церква: становлення, скасування, відродження	171

3. Кризовий стан і тенденції розвитку Православної церкви в незалежній Україні	177
4. Багатоконфесійність України. Міжконфесійні колізії ..	183
5. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: перспективи розвитку	188
VI. Християнство в контексті сучасності	194
1. Пошуки шляхів і форм оновлення. Католицьке аджорнаменто	194
2. Інтеграція теології і західної філософської та соціальної думки	199
3. Концепція синтезу науки і релігії в сучасному богослов'ї.....	204
4. Церква і культура: «обновленські» спроби здолати розрив.....	212
VII. Релігія в сучасному світі	218
1. Кризові явища у сучасному релігійному житті.....	218
2. Політизація релігії. Еволюція соціально-політичних орієнтацій і діяльності релігійних організацій	223
3. Глобальні проблеми сучасності в їх релігійному тлумаченні й розв'язанні	227
4. Міжконфесійні відносини у світі. Проблема християнського єкуменізму	233
5. Релігійний світ на межі тисячоліть	238
VIII. Свобода совісті, державно-церковні відносини: історія і сучасність	244
1. Боротьба за встановлення свободи совісті: історичний аспект	244
2. Українське законодавство про свободу совісті та державно-церковні відносини	249
3. Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань (витяги)	257
IX. Короткий релігієзнавчий словник	276
ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА КУРСОВИХ РОБІТ	303
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ	304

Вступ

Потяг людини до пізнання Всесвіту, суспільства, самого себе, окремих явищ і процесів в оточуючому їй світі невичерпний і вічний. Є знання, які необхідні спеціалісту для успішної діяльності у своїй професійній сфері. Але є й такі поняття, ідеї, теорії, факти, засвоєння яких важливе для становлення кожної людини як особистості, для формування її духовної культури. До галузей, які містять такі знання, належить релігієзнавство.

Релігієзнавство як комплексна і відносно самостійна галузь знань сформувалося на початку XIX ст., хоча відповідні йому знання накопичувалися протягом віків. Релігієзнавство конституювалося на стику загальної і соціальної філософії, історії філософії, соціології, антропології, психології, лінгвістики, всезагальної історії, етнології, археології та інших наук. Релігієзнавство вивчає закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії, її структуру і різні компоненти, її багатоманітні феномени, як вони поставали в історії суспільства, взаємозв'язок і розвиток релігії та інших областей культури.

Коло питань, засвоєння яких для студентів є елементарно необхідним, можна умовно поділити на такі блоки.

Перший блок – загальнотеоретичні питання, які відображають світоглядні й методологічні підходи до предмета, а саме: розуміння сутності релігії, її витоків, історичних типів і форм; з'ясування змісту і специфіки релігійної свідомості, релігійної віри, релігійної догматики, релігійного культу, функцій релігії; аналіз детермінант релігійних вірувань; визначення місця і ролі релігії в системі культури; характеристика її взаємозв'язку з філософією, наукою, мораллю, мистецтвом, політикою, правом тощо.

Другий блок охоплює конкретні питання історії релігійних вчень (включаючи теологічні й релігійно-філософські концепції), а також опис культових і організаційних параметрів різних віросповідних систем. У цьому вимірі релігієзнавчий матеріал ліпше

піддається адаптації до навчальних цілей. Проте виникає складність з відбором: надто великий масив фактичної інформації по кожній конфесії. Тому у підручнику сконцентровано увагу студентів на вузлових проблемах курсу з тим, щоб у процесі самостійного вивчення успішно опанувати весь матеріал з цієї дисципліни і головне – вміти в процесі його аналізу робити відповідні узагальнення і висновки.

У третьому блоці висвітлюються визначальні процеси становлення і розвитку християнства в Україні упродовж останнього тисячоліття. Йдеться про особливості історичного самовизначення Київського християнства, його філософські, ідеологічні й евангелічні засади. Розглядається стан церкви в Україні у бездержавний період, зокрема в умовах радянської влади, коли відбулися насильницька ліквідація Української автокефальної православної церкви і Української греко-католицької церкви і репресії стосовно інших релігій і церков, зокрема протестантських – баптистів, адвентистів, п'ятдесятників, а також свідків Єгови. Розглядом стану і тенденцій розвитку різних конфесій, зокрема православних церков у незалежній Україні, завершується структурна побудова цього блоку.

Четвертим блоком охоплені проблеми глобального характеру, які стосуються тенденцій розвитку релігії в сучасному світі, зокрема, ставлення християнських церков до пошуку шляхів свого оновлення, взаємовідносини теології і філософії, релігії і науки, церкви і культури.

У п'ятому блоці підручника розглядаються основи законодавства про свободу совісті та державно-церковні відносини в Україні, а також правові положення міжнародних законодавчих актів, які стосуються свободи совісті, релігії, переконань.

В окремих розділах аналізуються священні тексти світових релігій – Тріпітака (буддизм), Біблія (іудаїзм і християнство), Коран і Сунна (іслам). Це сприятиме поглибленому розумінню студентами віросповідних основ, доктринальних положень, етично-моральних засад цих релігій, дасть їм можливість зробити власні висновки щодо їхньої духовної цінності й історично-культурної адекватності.

Окремою темою висвітлюються проблеми паломницького (релігійного) туризму в Україні, його історія, сучасний стан і перспективи розвитку.

Корисним для оволодіння матеріалом курсу буде короткий релігієзнавчий словник, що додається до основного тексту. Студентів

зорієнтують і мобілізують орієнтовна тематика рефератів та курсових робіт, а також контрольні питання до висвітлюваних у підручнику тем і проблем.

Пропонуючи науково обґрунтовані підходи до вивчення причин виникнення релігії і вільнодумства, їх типології, структури та сучасних форм функціонування, ми створюємо можливості зрозуміти виникнення феномену багатокультурності різних націй і народностей, їх відмінності, специфіку культурних регіонів. Знання, які будуть отримані в процесі вивчення курсу релігієзнавства, сприятимуть формуванню світоглядної терпимості, поваги до різних переконань, стануть фундаментом для попередження конфліктів на міжнаціональній і міжконфесійній основі, які, на жаль, почастишали останнім часом у багатьох регіонах світу.

Основою матеріалів цього навчального посібника є авторський курс лекцій, які читають в Київському університеті туризму, економіки і права. Курс синтетичний, дає можливість враховувати специфіку факультетів. Наприклад, на юридичному факультеті релігієзнавство викладають з урахуванням необхідності отримання знань з українського законодавства та міжнародних правових актів про принципи інституювання та функціонування релігійних організацій, свободу совісті, попередження і подолання міжконфесійних конфліктів. Ті, які навчаються на факультетах економіки і менеджменту, міжнародних економічних відносин, матимуть можливість зрозуміти й оцінити роль тих чи інших релігій у становленні і формуванні економічних, національних, культурних, професійних особливостей окремих регіонів, держав, народів.

I. Основні поняття і категорії релігієзнавства

1. Визначення релігії

У релігієзнавстві розроблено ряд концепцій релігії: теологічні (конфесійні), філософські, соціологічні, біологічні, психологічні, етнологічні та інші. Вони взаємопов'язані, впливають одна на одну, запозичують одна в одній певні ідеї, корегуючи їх відповідно до власних вихідних посилок.

Теологічні (конфесійні) інтерпретації намагаються зрозуміти релігію «зсередини», на ґрунті відповідного релігійного досвіду. Пояснення релігії варіюються, але спільним в них є уявлення про неї як зв'язок людини з Богом, з Абсолютом, з якоюсь Силою, з Нумінозним (лат. *numen* – божественна воля, влада, сила божества), з *Трансценденцією* і т.п. Ця концепція в християнстві репрезентується протестантським теологом, істориком і соціологом релігії *Е. Трьольчом* (1865–1923), протестантським теологом і філософом *Р. Отто* (1869–1937), православним богословом і філософом *П.А. Флоренським* (1882–1937), американським соціологом і євангелічним теологом *П.Л. Бергером* (нар. 1929) і німецьким дослідником *Г. Лукманом* (нар. 1927).

Філософські і соціологічні інтерпретації трактують релігію багатоманітно, відрізняються залежно від вихідних принципів і методів. Філософія протягом своєї багатовікової історії предметом свого осмислення мала і релігію. Соціологія, відокремившись в галузь знання, також надає феномену релігії пильну увагу.

Студентам потрібно порівняти філософські підходи до визначення релігії, з одного боку, таких філософів як І. Кант (1724–1804), Г.В.Ф. Гегель (1770–1831), Л.Ф. Фейербах (1804–1872), а з другого – К. Маркса (1818–1883) і Ф. Енгельса (1820–1895). Останні базували характеристику релігії на діалектико-матеріалістичному розумінні природи, суспільства, людини.

Соціологічні виміри природи і сутності релігії зроблені німецьким філософом і соціологом, одним із засновників соціології релігії *М. Вебером* (1864–1920) і французьким соціологом і філософом *Е. Дюркгеймом* (1858–1917), які пізніше були розвинуті і доповнені відомими етнологами і соціальними антропологами *А. Радкліфф–Брауном* (1881–1955) і *Б. Малиновським* (1884–1942) і особливо американськими соціологами *Т. Парсонсом* (1902–1979) і *Р. К. Мертоном* (нар. 1910).

Біологічні і психологічні концепції шукають основу релігії в біологічних або біопсихологічних процесах людини. З цієї точки зору основу релігії складають релігійний інстинкт, релігійне почуття, індивідуальна або групова психіка, емоційна сфера взагалі (залежність і страх, шанобливість і благодійність, любов, пережиття безконечності, моральне почуття і почуття піднесеності та інші). Одним із засновників психології релігії був американський філософ-прагматист *У.Джеймс* (1842–1910). На базі колективної психології інтерпретував релігію французький філософ-позитивіст, соціолог і психолог *Л.Леві-Брюль* (1857–1939). Австрійський психолог, невропатолог і психіатр *З.Фрейд* (1856–1939) застосував принцип заснованого ним психоаналізу до дослідження природи релігії. В аналітичній психології *К.Г.Юнга* (1875–1961), швейцарського психолога і культуролога, релігійні уявлення виступають як продукти «колективного безсвідомого», а останнє – як «базовий релігійний феномен». «Гуманістичний психоаналіз» німецько-американського філософа, соціолога і психолога *Е.Фромма* (1900–1980) розрізняє авторитарну і гуманістичну релігії. Авторитарною релігію робить ідея, згідно з якою людина повинна підкорятися зовнішній силі, пануючій над нею. Головна добродішність такої релігії – послухність, головний гріх – непокір. Гуманістична релігія, навпаки, зосереджена на людині, на її здібностях, орієнтує індивіда на самостійність і віру у власні сили, на реалізацію свого потенціалу, вона стверджує цінність людської особистості, право людини на щастя і свободу. Е.Фромм вважає, що релігійний досвід не обов'язково пов'язаний з *теїзмом*, і ідею Бога розглядає як символічну. Однак безбожність, з його точки зору, не означає безрелігійності, і тому власну концепцію психоаналізу Е.Фромм проголошує «ноювою теологією».

Етнологічний підхід ґрунтується на використанні етнографічного матеріалу, а для пояснення релігії найчастіше використовуються ідеї культурної (соціальної) антропології. Джерело релігії вбачається в «людській природі», притаманній індивіда й акумулю-

ваній в комбінації матеріальних і духовних потреб, або в конкретному культурно-антропологічному комплексі. Релігія розглядається в якості всезагального феномену культури. Цю концепцію обґрунтовує англійський етнограф *Б.Малиновський* (1884–1942).

Для глибшого і порівняльного вивчення особливостей різних концепцій виникнення і сутності релігії під час написання контрольних робіт і рефератів та підготовки до семінарів і наукових конференцій студентам рекомендується ознайомитися з відповідними розділами у підручниках і навчальних посібниках з «Релігієзнавства» вітчизняних авторів та працями зарубіжних дослідників релігії.

Література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А. М. Колодного. – К., 2000.

2. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. – К., 1999.

3. *Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. М.* Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002.

4. *Релігієзнавство*: Підручник / За ред. М. М. Заковича. – К., 2000.

5. *Релігієзнавство*: Навчальний посібник / За ред. М.Ф. Рибачука. – К., 1997.

6. Основы религиоведения / Под ред. И.Н. Яблокова. – М., 1998.

7. *Вебер М.* Избранные произведения. – М., 1990.

8. *Гегель.* Философия религии. – Т.І–ІІ. – М., 1975.

9. *Джеймс В.* Многообразие религиозного опыта. – Спб., 1993.

10. *Дж. Фрезер.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М., 1980.

11. *Кант И.* Соч. в 6 т. – Т.5. Там же: Трактаты и письма. – М., 1980.

12. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное и первобытное мышление. – М., 1994.

13. *Маркс К., Энгельс Ф.,* Соч., 2-е изд. – Т.І, ІІ, ХХ, ХХІІІ.

14. *Фейербах Л.* Избр. филос. произведения. – М., 1990.

15. *Флоренський П.А.* Вступительное слово перед защитой на степень магистра книги «О духовной Истине» // Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М., 1990.

16. *Фрейд З.* Будущее одной иллюзии // Фрейд З. Психоанализ. Религия, культура. – М., 1991.

17. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. — М., 1989.
18. *Фромм Э.* Психоанализ и религия // Фромм Э. Иметь или быть? — М., 1990.
19. *Юнг К.Г.* Психология и религия // Юнг К.Г. Архетип и символ. — М., 1990.
20. *Berger P.L.* Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft. Elemente einer soziologischen Theorie. — Frankfurt, 1973.
21. *Durkheim E.* Les formes elementaires de la vie religieuse. — Paris, 1912.
22. *Luckman Th.* Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft. — Freiburg, 1963.
23. *Malinowski B.* Eine wissenschaftliche Theorie der Kultur und andere Aufsätze. ТВ. — Ausgabe, 1975.

2. Класифікація релігії за рівнем її історичного розвитку

Це визначення вимагає від студента розуміння таких понять релігієзнавства як *надприродне*, ранні релігійні вірування (*фетишизм, тотемізм, анімізм, магія, політеїзм, монотеїзм*). Після цього можна конструювати історичні етапи розвитку релігії, а саме: ранні релігійні вірування, політеїзм, монотеїзм. У ранніх релігійних віруваннях *надприродне* не ототожнюється з вірою в богів (політеїзмом). На цьому етапі надприродне уособлюється у вірі: в надприродні властивості матеріальних предметів і об'єктів (фетишизм); в походження племені, роду від спільного предка (тотема) — тваринного чи рослинного; в роздвоєнні світу і людини на видиму і невидиму природу (виникає віра в духів і душу). Лише на другому етапі історичного розвитку релігії з'являється віра в богів (політеїзм), а відтак і одного бога (монотеїзм).

3. Класифікація релігії за етнічною ознакою

Класифікація релігії за етнічною ознакою: *родоплем'яні релігії, ранні національно-державні релігії, пізні національні релігії, світові релігії*. Особливість розвитку релігії за етнічною (народно-національною) ознакою вимагає від студента знання історії давніх суспільств, а саме Давнього Єгипту і Межиріччя (Ассирії, Вавилонії) та інших країн Близького Сходу. Саме в цьому регіоні за 2–3 тис.

років до нашої ери почали формуватися *ранні національно-державні релігії*, які були обмежені певним етносом і існували лише в конкретному державному утворенні. Занепад держави (наприклад, Ассирії чи Вавилону) спричиняв і занепад або трансформацію релігій, які в ній існували. Цей висновок стосується і релігій в Давній Греції і Римській імперії. Отже, ранні національно-державні релігії були недовговічні й обмежені в просторовому й етнічному вимірах.

Пізні національні релігії мають більший запас міцності. Це такі релігії, як індуїзм, джайнізм, сикхізм (в Індії), конфуціанство і даосизм (у Китаї), іудаїзм. Деякі з пізніх національних релігій мали своїх попередників: індуїзм розвинувся на ґрунті ведичної релігії і брахманізму. В надрах брахманізму зародився і буддизм.

Світові релігії – буддизм, християнство, іслам – характеризуються тим, що вони вийшли за межі якоїсь однієї національної спільноти, охопили своїм впливом багато етносів і націй, увібрали своїм віровченням і культом традиції, звичаї, культуру різних народів.

4. Рівні релігійної свідомості – релігійна психологія і релігійна ідеологія

Це два взаємопов'язані і водночас самостійні рівні.

Релігійна психологія – це сукупність релігійних уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, які засвоєні віруючими і практикуються ними та передаються з покоління в покоління. Релігійна психологія – це буденна релігійна свідомість.

Релігійна ідеологія – це більш-менш стійка система релігійних ідей, розробкою і пропагандою яких займаються релігійні організації в особі професійних богословів і служителів культу. Це – теоретична релігійна свідомість.

Змістом релігійної психології і релігійної ідеології є *віра в надприродне*. Але між ними є різниця. В генетичному плані релігійна психологія і релігійна ідеологія є ступенями розвитку релігії.

Релігійна психологія виникає в первісну епоху як пошук людиною свого місця в навколишньому світі, як спосіб його духовного освоєння (поясніть це на прикладі ранніх релігійних вірувань – фетишизму, тотемізму, анімізму, магії).

Поступово з розвитком суспільства на базі релігійної психології зароджуються елементи релігійної ідеології. З поділом праці

на розумову і фізичну виникають спеціалізовані культові професії – колдунів, знахарів, магів, шаманів. У процесі стихійного формування релігійних вірувань вони починають вносити елементи свідомості і цілеспрямованості, відбираючи і закріплюючи певні поняття, уявлення, обряди, що відповідали конкретно-історичним умовам.

Релігійна ідеологія є систематизованою свідомістю, результатом цілеспрямованої, систематизуючої діяльності, яка знаходить своє завершення у формі чітко викладеного вчення, в якому фіксуються основи релігійного світорозуміння, догмати, канони, священні тексти – Тріпітака (буддизм), Біблія (християнство), Коран (іслам).

Релігійна ідеологія, виникнувши на ґрунті релігійної психології, потім відокремилася і стала в свою чергу активно впливати на розвиток і функціонування масової релігійної свідомості. Кожне наступне покоління не створює свою релігію по-новому, а засвоює систему ідей, які вже склалися в суспільстві і передаються в процесі релігійного виховання.

5. Релігійний культ і його форми

Невід’ємною частиною будь-якої релігії, її реалізацією в сфері повсякденної практичної діяльності є *культ*.

Культ – (лат. cultus – догляд, шанування) – сукупність символічних дій, з допомогою яких віруюча людина вступає в контакт з надприродним, тобто з Богом. До культу належать всі види дій, пов’язані з релігійно-магічними уявленнями: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, містерії, пости, молитви, а також використовувані при цьому матеріальні предмети – храми, святилища, священні реліквії, посуд, одяг.

Формування й ускладнення культу у всі історичні епохи пов’язувалося з розвитком релігійних вірувань. *Історичні форми релігійного культу* – магічні обряди, заклинання духів, умилостивлюючий культ.

Магічні обряди ґрунтувалися на вірі в надприродні властивості і зв’язки матеріальних об’єктів і були спрямовані на використання цих властивостей в інтересах людини (фетишизм).

Заклинання духів – нова історична форма культу, яка з’являється з розвитком анімістичних вірувань. Найяскравіше вона виразилася в шаманізмі. З допомогою спеціальних екстатичних танців,

співу, заклинання *шаман* — людина, яка спеціалізується на спілкуванні з духами, — намагається вберегти людей від зловмисних дій.

Умилостивляючий культ з метою убагодання і задобрення богів виникає з появою уявлень про надприродні істоти, які керують долею світу і кожної окремої людини. Для умилостивляючого культу характерні ускладнення і сувора регламентація кожного ритуального дійства. Серцевиною цього культу є жертвоприношення. В минулі епохи це були тваринні, а іноді і людські жертвоприношення для богів. Відгомін останнього знаходимо в Біблії (див. Книгу Буття, 22 глава і Книгу Суддів, 11 глава). Жерці остаточно монополізують посередництво між людьми і богами, і не раз використовують це з корисливою метою.

Культ сприяє зміцненню віросповідної єдності віруючих даної релігії. В процесі спілкування і спільних молитовних дій між віруючими виникають специфічні зв'язки.

Культ виконує низку взаємопов'язаних функцій. Конкретні форми його реалізації в різних релігіях неоднакові. Так, католики і православні зберігають вірність пишній театралізованій обрядності. Вони широко використовують мистецтво. Багато оздоблені храми, музика, спів пробуджують і посилюють релігійні почуття віруючих.

У деяких течіях протестантизму обряди мають скромний і строгий характер, культ спрощений: скорочено число таїнств і свят, модернізовано богослужіння. Проте не слід думати, що культ в протестантських конфесіях (лютеранстві, кальвінізмі, англіканстві, баптизмі, адвентизмі, п'ятидесятництві, свідків Єгови та інших) не відіграє важливої ролі. Протестантизм, *спротививши зовнішній бік культу*, переніс центр ваги релігії у сферу індивідуальних форм спілкування віруючого з Богом — молитв, покаяння, містичних одкровенень.

Культ — найконсервативніший елемент релігії. Багаторазове повторення дає йому можливість набути непохитної стійкості, він зростає з національними і побутовими традиціями.

Регулярна участь у культових діях сприяє формуванню стійких звичок. Серед сучасних віруючих нерідко можна зустріти людей з дуже розмитими і значною мірою утраченими релігійними уявленнями, але для яких культ, як звична форма поведінки, є єдиним, що пов'язує їх з релігією.

6. Віра в надприродне – головна ознака релігії

Релігійна віра в надприродне має такі особливості:

По-перше, вона передбачає не лише наявність у свідомості уявлень про надприродне (такі уявлення можуть бути і в невіруючого), а *віру в реальне існування надприродного*. Там, де така віра відсутня не може бути мови про релігію. Саме тут проходить вододіл між народною казкою і релігійними уявленнями, між мистецтвом і релігією.

По-друге, *релігійна віра обов'язково проявляється в емоційній формі*, в емоційному ставленні віруючого до надприродного. Віруюча людина не просто вірить в реальність надприродного, а завжди емоційно переживає своє ставлення до надприродного. Отже, віра в надприродне обов'язково викликає *релігійні почуття*.

По третє, віра в надприродне включає *переконання в існуванні особливих двобічних стосунків* між людиною і надприродним. Віруюча людина переконана, що надприродне не просто існує, а що надприродне може вплинути на її життя, її долю. З іншого боку, віруючий переконаний, що можна вплинути на надприродне (чому підпорядкований весь культ), «задобрити» його, випросити у нього те, що людині потрібно. Таким чином, релігійний культ пристосований до практичних потреб людини у стосунках з надприродним.

Відмінність релігії від ідеалістичної філософії у тому, що релігія обов'язково передбачає віру у двобічні зв'язки між людиною і надприродним, які реалізуються в релігійному культі. Релігійна людина вірить не в абстрактного «філософського» Бога (Абсолюта, Світового духа, Світовий розум тощо), а в Бога у вигляді Особи, якій можна помолитися, дати обітницю, в якій можна вимолити прощення, полегшення від горя і негараздів.

7. Функції релігії

Компенсаційна: релігія психологічно компенсує безсилля, обмеженість, залежність людей від об'єктивних умов існування, компенсує розриви в людському бутті, наповнює новим змістом сенс людського життя, яке втрачене або перебуває на тій стадії, коли людина ще не знайшла себе або не може знайти чи визначити своє місце в цьому світі і цьому житті.

Терапевтична (утішальна, лікувальна): психологічна можливість релігії у «знятті» негативних наслідків життєвих стресових ситуацій, збереження внутрішнього спокою, душевної рівноваги та ін.

Світоглядна функція релігії проявляється у тому, що *релігія як цілісна система світосприймання* дає осмислення навколишнього світу, місця людини в ньому, смислу життя, формує світогляд про виникнення світу, людини, дає знання про історію людства, керувану і здійснювану Богом (*провіденціалізм*), остаточну долю світу і людства в цілому і кожної людини зокрема (*есхатологія*).

Регулятивна функція полягає у здатності релігії через систему норм, приписів, установок, канонів (Декалог – 10 заповідей, Мойсеєве законодавство, морально-етичне вчення Будди, Ісуса Христа, Мухаммада, сучасні катехізиси) бути регулятором відносин, поведінки, вчинків, дій віруючих, релігійних спільнот і навіть суспільства в цілому.

Інтегративна функція проявляється в організуючих можливостях і здатності релігії (через релігійні інститути, спільноти) забезпечувати безконфліктний зв'язок, певну злагоду, солідарність, згуртованість суспільства, соціальних і конфесійних груп, етносів (коли збігається або є надто зближеною, ідентифікаційною релігійна і національна приналежність: індуїсти-індуси, сикхісти-сикхи, іудеї-євреї, караїмісти-караїми; або більшість нації сповідує одну і ту саму релігію: поляки-католики, росіяни-православні, чеченці-мусульмани і т.д.). Інтегративна функція сприяє підтримуванню стійкої рівноваги релігійних і суспільних відносин, їх гармонізації.

Разом з цим **релігія за певних умов виступає як дезінтегруючий чинник** не лише в релігійних спільнотах, а й в суспільстві в цілому. Прикладом цього можуть бути сучасні релігійні або релігійно забарвлені війни і конфлікти: Близький Схід (іудеї і мусульмани), Ірландія (католики і протестанти), Югославія (православні і мусульмани), Індія і Пакистан (індуїсти і мусульмани), Грузія і Абхазія (християни і мусульмани), Північний Кавказ (мусульмани-ваххабісти і православні), а також внутрішньоцерковні і міжконфесійні конфлікти (старообрядницький розкол, міжконфесійний конфлікт в сучасному українському православ'ї).

Комунікативна функція забезпечує спілкування віруючих як у межах певних релігійних спільнот, так і поза ними. Тісна комунікативність характерна для протестантських релігійних громад (баптистів, адвентистів, п'ятдесятників, Свідків Єгови та ін.), де

є фіксоване членство. Релігійна комунікація — це процес взаємодії, спілкування, релігійної соціалізації, передавання релігійного досвіду, засвоєння релігійної інформації, закріплення зв'язків між віруючими однієї і тієї самої конфесії. Комунікативна функція має вертикальний (людина — Бог) і горизонтальний (між віруючими) зв'язки.

Крім названих функцій, релігія в минулому виконувала, а іноді в деяких країнах (наприклад, мусульманських) і тепер здійснює інші функції: *етноформуючу, культуроформуючу, культурозберігаючу*. Ілюстрацією останніх функцій може бути роль ісламу у збереженні кримськотатарського етносу в роки їх сталінської депортації з Криму і зміцненні етноконфесійної спільноти в сучасних умовах.

Таким чином, релігія — складне духовне і водночас соціальне явище. *Релігія з самого початку її зародження сформувалась як спосіб духовно-матеріального освоєння людиною навколишнього світу і знаходження людиною свого місця в цьому світі*. У структурі релігії можна вичленити *три основні елементи*, про які йшлося раніше: релігійну свідомість, релігійний культ та релігійні організації (спільноти). Їхні зміст, співвідношення і взаємодія визначає багатоманітність конкретно-історичних форм релігії — *фетишизм, анімізм, тотемізм, магія, політеїзм, монотеїзм*.

8. Основні принципи релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни

Історизм: послідовне вивчення релігії, починаючи від її витоків (ранніх релігійних вірувань), розкриття цілісного процесу її еволюції впродовж її історії — від найдавніших часів і до наших днів.

Наукова об'єктивність: науково обґрунтований, фактологічний, аналітичний підхід до вивчення релігійного феномену.

Позаконфесійність: безоцінчне, нейтральне ставлення до будь-якої релігії, оскільки всі релігії вважаються рівними, хоча вони різні як за часом виникнення, існування, так і за своєю догматичною основою, культом, організацією.

Плюралізм: у викладі історії, теорії, практики будь-якої релігії викладач релігієзнавства, однаково ставлячись до кожної з них, поважає світоглядні, в тому числі конфесійні, орієнтації своєї аудиторії, не визнаючи якоїсь релігії «істиною», «правдивою», «своєю», а інші «неправдивими», «фальшивими», «ворожими».

Загальнолюдські принципи – гуманізм, демократизм, правовий підхід, які не мають нічого спільного з релігійним фанатизмом, релігійним екстремізмом, конфесійною винятковістю, релігійною тенденційністю як в теорії, так і в практиці.

II. Національні релігії

1. Індуїзм

Індуїзм – національна релігія, яку сповідує більша частина населення Індії, а також Непалу (поряд з буддизмом), на острові Балі в Індонезії. Індуїзм тісно й органічно пов'язаний з усіма аспектами індійської культури, а також з традиційною соціальною організацією індійського суспільства та його інститутами.

Релігійна література – тексти Веди (Рігведа, Самоведа, Яджурведа, Ахтарваведа), упанішади – створювалися протягом 4 тисячоліть.

Розрізняють *три основні періоди розвитку релігії* в Індії – *ведична релігія, брахманізм і індуїзм*. З давнього індуїзму (брахманізму) в VII – VI ст. до н.е. відокремились інші релігії Індії – джайнізм і буддизм.

Деякі напрями модернізованого індуїзму з початку XX ст. почали проникати в західні країни, а останнім часом – і в Україну (кришнаїзм), відіграючи істотну роль у формуванні нетрадиційних релігій в країнах Європи й Азії.

Індуїзм не можна зрозуміти без звернення до його основних релігійних доктрин, насамперед це доктрини *Атмана* (душа, «Я»), *карми і сансари, мокші* (або нірвани).

Ведична релігія (середина II тисячоліття до н.е.) була релігією жертвоприношень і ритуалів, більшість з яких були надзвичайно складні і здійснювалися протягом тижнів і навіть місяців. Метою жертвоприношень були не умилостивлення Богів, а підкорення їх волі жерців-брахманів для виконання бажання жертводателя.

У середині I тисячоліття до н.е. ведична релігія переживає гостру кризу. Визріває протест проти дорогої ритуальної практики і засилля жерців-брахманів. Формуються неортодоксальні релігійні і релігійно-філософські вчення (*джайнізм, адживіка,*

буддизм та інші), які заперечують і відкидають брахманський ритуалізм, закликають до морального удосконалення і відлюдного чернечого життя. *Названі вчення відкидають священний авторитет Вед і сакральність станового поділу суспільства, звертають свою проповідь до всіх людей без винятку.* Під впливом буддизму брахманізм відмовляється від практики кривавих жертвоприношень і проголошує принцип ахімси – ненасилля, збереження всього живого.

Унаслідок протягом I тисячоліття н.е. брахманізм поступово перетворюється на середньовічний індуїзм, з незначними змінами, який є панівним і в нинішній Індії.

Індуїзм не являє собою цільної організованої релігії з єдиною ієрархією і церковними інститутами. Він існує у вигляді окремих напрямів, шкіл і сект.

Головними спільними ознаками всіх напрямів сучасного індуїзму є визнання беззастережного релігійного авторитету Вед і віра в божественний характер станово-кастової системи.

Двома провідними напрямами індуїзму є *вішнаїзм і шіваїзм*. Для вішнуїзму характерна віра в *аватари* (буквально: сходження, тобто періодичні втілення Бога на землі для спасіння праведників і покарання грішників). Із десяти аватар Вішни найбільш шанованими є персонажі індійських епосів «Рамаяна» – Рама і «Махабхарата» – Крішна. Головним засобом досягнення свободи у вішнаїзмі вважається *бгакті*, тобто всеохоплювальна любов до Бога і безмежна відданість йому.

У *шіваїзмі* єдиним і абсолютним Богом вважається Шіва. У культі Шіви на перший план вийшов культ життєвої сили. Цей аспект культу Шіви, що символізується у вигляді (формі) лінгама – чоловічого життєстверджувального начала – набув великої популярності. Стовпові кам'яні лінгами в храмах і домашніх вівтарях індійців символізують могутність і життєстверджувальні потенції Шіви. До нього звертаються чоловіки і жінки, які бажають гармонійного і щасливого родинного життя і народження дітей.

В індуїзмі практикується культ священних тварин – корови, змії, мавпи, культ священної річки – Гангу, священних міст – Бенаресу та інших. *Індуїзм не лише релігія, а й спосіб життя індійців.*

2. Джайнізм

Однією з національних релігій індусів є *джайнізм*, який виник

у VII ст. до н.е. *Особливості джайнізму* – відкидає авторитет Вед, заперечує боговстановленість варн, однак зберігає ідею перетілення та карму, розглядає мокшу (тобто звільнення душі від матеріальної оболонки) як головну мету свого існування. З цією метою практикується аскетизм. *Джайнізм вимагає від своїх послідовників дотримання 5 моральних правил*: не завдавати шкоди живому (*ахімса*), не красти, не чинити перелюбу, не бажати користі, бути щирим і благочестивим. Ці моральні заповіді не дозволяють джайністам обирати професії і займатися діяльністю, пов'язаною з нанесенням шкоди живому (сільським господарством, військовою службою). Кількість джайністів в Індії невелика – приблизно три мільйони, але їх вплив на суспільне життя значно більший. Джайністи в основному інтелектуали, банкіри, бізнесмени.

3. Сикхізм

Сикхізм – національна релігія сикхів. Сикхізм сповідує майже 18 млн. сикхів, тобто в даному випадку маємо очевидний приклад національно-релігійної ідентифікації, коли національна і релігійна приналежності є тотожними, збігаються. Більшість сикхів живе в індійському штаті Пенджаб. В сикхському святому місті Амритсарі височіє Золотий храм – святиня сикхів. Мовою гінді слово сикх означає «учень». Сикхи є учнями засновника цієї релігії, гуру Нанака, і послідовниками вчення десятиох гуру (Нанака і його дев'ятьох наступників), писання котрих увійшли у священну книгу сикхів «Гуру Грантх Сахіб». Ця релігія з'явилася на початку XVI ст. як реакція на поширення ісламу в Індії. *Гуру Нанак поєднав вчення індуїзму й ісламу на ґрунті монотеїзму*. Сикхізм проголошує рівність всіх людей перед Богом, отже, він вийшов за межі варно-кастової системи, панівної на той час в Індії. Сикхізм засуджує аскетизм, і, таким чином, він істотно відрізняється від джайнізму.

Засновник сикхізму Нанак так сформулював свій *символ віри*: «Оскільки є лише один Бог і він наш Отець, то всі ми повинні бути братами». Сикхи, як і мусульмани, вірять в одного Бога. *Водночас сикхи визнають індуїстське вчення про перетілення і карму*. Одна із заповідей гуру Нанака звучала: «Завжди пам'ятайте Бога, повторюйте Його ім'я». Інша заповідь сикхізму: «Діліться своїм маєтком з тими, кому менш пощастило». Тому в кожному храмі сикхи мають *ланган*, або кухню, де кожна людина може без-

платно отримати їжу. Там є також приміщення, де бездомні, по-дорожуючі можуть переночувати.

Останній гуру, Гавінд Сінгх (1666-1708), заснував сикхське братство Хальса, члени якого дотримуються п'яти «к», а саме: кеш – нестрижене волосся (символ духовності); кангха – гребінець у волоссі (символ порядку й напучення); кірпан – меч (ознака гідності, хоробрості й самопожертви); кара – сталевий браслет (символ єдності з Богом) і кач – короткі спідні штани (ознака скромності й символ моральної стриманості).

Сикхів легко розпізнати по блакитних, білих і чорних тюрбанах (головних уборах). Блакитний тюрбан означає широкий, як небо, вільний від упередження розум. Білий тюрбан символізує святість особи, яка проводить зразкове життя. Чорний тюрбан – це спомин про переслідування сикхів британськими колонізаторами Індії. Отже, такі тюрбани є невід'ємною частиною релігійних звичаїв сикхів. Під час релігійних урочистостей сикхські священники з мечем у руці розповідають про історію священної зброї. Отже, сикхізм відзначається військово-релігійною дисципліною. Громади сикхів дуже згуртовані: в них панує беззастережна покірність духовному наставнику – *гуру*. У XVII–XVIII ст. сикхи мали свою незалежну державу, але втратили незалежність, і тепер ведуть боротьбу за її відновлення. Звідси постійні конфлікти сикхів у сучасній Індії.

4. Конфуціанство

Конфуціанство – етично-політичне вчення давньокитайського мудреця Конфуція і його послідовників, яке на початку нашої ери переросло в релігію. Конфуцій (Кун Фуцзи, 551–479 рр. до н.е.) у своєму вченні зосередив увагу на *правилах поведінки і правильному управлінні*. Він створив *ідеал шляхетної (благородної) людини Цзюнцизи*. Високоморальний Цзюн-Цзи стає ідеалом для наслідування. Він володіє 4 гідностями: *ЖЕНЬ* (гуманність), *І* (почуття обов'язку), *ЧЖЕН* (вірність і щирість), *ЛІ* (благопристойність, дотримання церемоній і обрядів).

Основний зміст конфуціанства: культ старших (батько, чиновник, імператор), культ сім'ї і клану, вчення про *СЯО* (синівську пошану до батьків). Конфуціанству притаманний *адміністративно-етичний характер*. Воно відрізняється від багатьох релігій відсутністю жерців (духовенства), скептичним ставленням до будь-

якої містики і метафізики і зводиться до виконання обрядів і церемоній.

Не будучи релігією у повному розумінні цього слова (Конфуцій: «Не знаємо, що таке життя, як же можемо знати, що таке смерть»; «Не знаємо, як служити людям, як же можемо служити божествам»; «Шануй божества і духів, але віддаляйся від них» і т.п.), *конфуціанство є скоріше верховним регулятором економічних і соціальних процесів, основою китайського способу життя. Протягом більш як дві тисячі років конфуціанство формувало світогляд і почуття китайців, впливало на їхні переконання, психологію, поведінку, мислення, побут і спосіб життя. Конфуціанство помітно забарвило у свої тони всю національну культуру Китаю.*

5. Даосизм

Даосизм — ще одна релігія стародавнього Китаю. Даосизм виник як філософська доктрина. Засновником філософії даосів вважається давньокитайський філософ Лао-Цзи (жив у VII — VI ст.ст. до н.е.).

У його трактаті Дао-де-Цзин (Канон Шляху і Благодаті) викладено основи даосизму, його філософію. У центрі доктрини даосизму — вчення про *ДАО* — основний Закон і Абсолют. ДАО панує всюди і в усьому необмежено. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, постійне і невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Пізнати ДАО, йти за ДАО, злитися з ДАО — у цьому зміст, мета і щастя життя.

Релігійний даосизм виник в III — II ст. до н.е. на ґрунті активної пропаганди ідей безсмертя. За вченням даосів в організмі людини перебуває 36 тис. духів-монад. Для здобуття безсмертя треба створити такі умови, щоб ці монади не прагнули залишати тіло. Це досягається обмеженням в їжі, фізичними і дихальними вправами, високоморальним життям.

У моральні заповіді даосизму входило виконання обрядів, розведення тварин та вирощування рослин, вимоги любові, терпіння, боротьби проти зла. Необхідно зробити 1200 добродійних справ, уникати аморальних вчинків, які б змогли звести нанівець всі зусилля морального удосконалення і добродійних справ. Останній акт — дематеріалізація (вознесіння на небо) священний і таємний, його не можна зафіксувати.

Вчення про безсмертя започаткувало розвиток багатьох практичних напрямів даосизму: алхімії (пошуку еліксиру безсмертя, а фактично на цьому шляху винайшли порох), астрології, *геомантики* (визначення сприятливих і несприятливих для життя місцевостей: у цей час створено компас).

Даосизм значно більше уваги, ніж конфуціанство, приділяє мистиці, постамам, обрядам, очищенню тіла і духу, оргіям-сатурналіям, які спрямовані на отримання енергії від взаємодії жіночого і чоловічого начал – *інь і ян*. У даосизмі практикуються магичні обряди, заклинання, екстатичні танці.

Поряд із засновником релігії даосизму Лао-Цзи до пантеону входило багато божеств і героїв. На честь божеств і великих героїв даоси створили численні храми, в яких виставляли ідолів і збирали пожертвування.

Таким чином, даосизм певною мірою доповнює конфуціанство своїми суто релігійними рисами. Даосизм має свої священні книги, монастирі, жерців. Даосизм був представлений багатьма сектами. Практика даосизму близька народним масам, яких приваблювали ідеї безсмертя, магичні обряди, зрівняльний розподіл благ.

6. Релігійний синкретизм у Китаї

Крім конфуціанства і даосизму, значного поширення в Китаї набуває буддизм з II ст. до н.е. Буддизм досягає розквіту в Китаї в VII – VIII ст., але зазнає секуляризації в IX ст., а потім буддизм значно китаїзувався. Ці три релігії, співіснуючи довгі століття, поступово зближувалися між собою. Склалася відповідна *система релігійного синкретизму* насамперед на рівні народних вірувань. Середній китаєць практично не бачив різниці між цими релігіями, звертався до різних богів і духів, хоча конфуціанські шеньші, вчені даоси та буддійські ченці зберігали специфіку кожного вчення.

Поступово склався величезний загальнокитайський пантеон. Загальнодержавний характер зберіг культ Неба і Землі. Храм Неба залишається головним храмом у Пекіні. Вшановуються засновники всіх трьох релігій – Конфуцій, Лао–Цзи і Будда.

У цілому релігійність в Китаї більше пов'язана з *обрядовістю, соціальною етикою й адміністративною практикою*, ніж з мистикою і метафізикою, аскетизмом та релігійною екзальтацією, пошуками індивідуального спасіння. Особисті інтереси повністю підпорядковуються родинним і суспільним.

Духовенство відіграє незначну роль, оскільки посередники між людьми і богами не потрібні. Вище божество НЕБО – абстрактне і холодне, суворе і байдуже до людини, його не можна любити. Що ж до інших богів і духів, то між ними і людьми не існувало різкої межі. Кожна людина після смерті могла бути перетворена на божество, а боги розглядалися як люди, що повинні підкорятися обов'язку. Якщо божество не виконало прохання, його ідола можна було розбити або подати на нього скаргу владі.

У XX ст. традиційним релігійним віруванням у Китаї було завдано кілька нищівних ударів («культурні революції» у 1919 р. і в 60-ті роки). Але ці три релігії, як і раніше, визначають обличчя китайської нації.

7. Синтоїзм

Синтоїзм – національна релігія японців – склався в систему вірувань у VI – VII ст. Термін «синто» («шлях богів») з'явився в Середньовіччі. Міфологічна традиція, зафіксована в перших японських писемних пам'ятках, відобразила складний шлях формування системи синтоїських культів, в які увійшли божества племен Північного Кюсю, що прийшли в Центральну Японію, і боги поселеного тут місцевого населення.

Місцеві боги були витіснені. Верховним божеством стала «сонячна» богиня Аматерасу, яка «створила» японські острови і відрядила на землю свого внука Нінігі, що поклато початок «божественній» імператорській династії.

У культі богині Аматерасу три «божественні» регалії – дзеркало, меч, яшмові підвіски. За міфологічною традицією, богиня сонця передала їх своєму внукові Нінігі, відправляючи його на землю з настановою – освітлювати весь світ і правити ним, підкоряючи непокірних. Три регалії стали символами найважливіших добродійств: дзеркало – символ честі, яшмові підвіски – співчуття, меч – мудрості. Але ця трактовка регалій Нінігі була застосована до життєвої практики. Найвище втілення цих якостей приписувалося особі імператора. Головним синтоїським храмовим комплексом стало святилище в Ісе–Ісе дзінгу, засноване в кінці VII ст. Іседзінгу вважається святилищем Аматерасу, в якому відправляється її культ як верховного божества і божества-прародителя імператорського начала, а через нього і всіх японців.

Синтоїзм у наступні століття зазнав синкретизації – значних

впливів конфуціанства і особливо буддизму, відбувалася його трансформація до *державного синто*. Особливу увагу японців у конфуціанській етиці притягав принцип СЯО – синівської відданості і синівського обов'язку. Для нижчих верств населення цей принцип однозначно реалізувався в культурі предків, для вищих також однозначно – в безумовному і всеохоплювальному культурі підкорення підданих «божественній» династії правителів.

У 587 р. в Японії починається масштабне поширення буддизму. Будуються скрізь буддійські монастирі і храми, їм надаються землі, раби, виділяються значні суми з казни. Так поступово відбувалося злиття двох релігій, в японській термінології «*ребусинто*» – «шлях буддизму в синто». Вищою формою релігійного синкретизму стала концепція «*хондзі суйдзюку*», згідно з якою божества синтоїстського пантеону можуть вважатися як тимчасове втілення будд і бодхисатв. Так, сонячна богиня Аматерасу стала втіленням будди «Бриліантового світла» Вайрочани.

Етапом розвитку синто стало виникнення концепції «*Ісе синто*», головною метою якої було зміцнення культу імператора. Цей етап називається *тенноїзмом*, тобто підкреслюється роль «тенно» (імператора) як джерела і носія національної самобутності японців. Культ імператора – *тенноїзм* – став центром *державного синто*, яким фактично замінено всіх богів одним «живим богом» – імператором.

Ідеологія *тенноїзму*, використовуючи традиційну концепцію «гармонійної держави», сприяла утвердженню націоналістичних концепцій, а в кінцевому рахунку – в підготовці війни і освяченню мілітаризму шляхом пропаганди «Божественної місії» – «*хако іті у*» – «увесь світ під одним дахом», – звичайно, японським.

У цілому комплекс державного синто охоплював: *династичний синто* як надбання (здобуток) імператорської сім'ї; *тенноїзм* – культ імператора; *храмовий синто* – в якому зберігалось шанування як загальнояпонських, так і локальних (місцевих) богів; *домашній синто* – з каміданом – мініатюрним аналогом храмового місця священнодійств.

Після поразки Японії у Другій світовій війні розпочалася демократизація держави. Здійснювалися заходи з викорінення мілітаризму і тенноїзму. Імператор Хірохіто в 1946 р. зрікся божественного походження. Були проведені прогресивні реформи в освітянській системі, відмінено «моральне виховання» в школі, яке спиралося на культ імператора. Конституція 1947 р. змінила статус імператора, відтоді він оголошувався «символом держави і єдності нації».

Проте становище *державного синто* не було кардинально змінено. Уже в 1952 р. обрядність імператорського двора набула характеру офіційних державних церемоній. Важливим етапом відновлення і зміцнення ідеї *державного синто* стало відродження *абараї* – обряду великого очищення від скверни всієї японської нації, яким підкреслюється єдність національної релігії й імператорської влади. У шкільні підручники знову повернено викладання міфологічної ери історії про «божественне походження імператорської династії і народу». Система синто знову відновилася в комплексі церемоній і ритуалів престолонаслідування. Віровчення «божественних регалій», державної й імператорської печатки, перший прийом імператором високопоставлених посадових осіб за постановою уряду проводяться не лише як релігійна церемонія, а й як державний акт.

8. Іудаїзм

Іудаїзм – одна з монотеїстичних релігій, поширених головним чином серед євреїв. Культ *Ягве*, бога племені Іуди, який відіграв основну роль у становленні давньоєврейської держави, перетворився з часом на загальнодержавний культ, а згодом і культ єдиного Бога. У вузькому тлумаченні під іудаїзмом розумілася релігія, яка виникла на межі II – I тис. до н.е. серед єврейських племен. У ширшому розумінні – це комплекс правових, морально-етичних, філософських і релігійних уявлень, які протягом майже трьох тисячоліть визначали устрій і спосіб життя євреїв.

Ще на ранній стадії свого становлення іудаїзм вийшов за межі духовної сфери й активно втрутився у суспільно-політичну практику. Структура іудаїзму стає розгалуженою і включає щонайменше сім основних елементів: 1) вчення про Бога, сутність всесвіту і людину; 2) шанування Святого Письма – Тори; 3) зведення релігійних законів, які охоплюють також галузь світського права; 4) порядок виконання релігійного ритуалу; 5) систему релігійних інститутів; 6) комплекс морально-етичних відносин; 7) концепцію богообраності народу Ізраїля і його месіанського призначення.

Після падіння Ізраїлю під ударами Ассирії у 722 р. до н.е. і захоплення Іудеї військами вавилонського царя Навуходоносора в 586 р. до н.е. починається розсіяння (*діаспора*) євреїв. Після цих трагічних подій іудаїзм стає ідейним прапором відновлення дер-

жавної самостійності і формою руху до повернення на землю біблійних предків з метою відбудови Єрусалимського храму – центру поклоніння Яве.

З середини XIX ст. серед євреїв Західної Європи і США посилюється рух за спрощення або скасування найбільш архаїчних приписів іудаїзму. Різні філософські і релігійно-політичні відгалуження цього руху отримали назву «реформізму», тобто *реформований іудаїзм*. Виникає також *консервативний іудаїзм* – проміжна ланка між ортодоксальним і реформістським напрямками. Серед єврейських інтелектуалів Європи надзвичайної популярності набувають ідеї *Хаскали* (Просвітництва), спрямовані на секуляризацію єврейського життя, наближення його до світської культури розвинених європейських країн. З кінця XIX – початку XX ст. найбільшого впливу серед євреїв набуває *концепція сіонізму*, в основу якої покладено ідею створення єврейської держави. Це сприяло політизації багатьох положень іудаїзму.

Після утворення у травні 1948 р. держави Ізраїль вона стає притягальним центром для віруючих іудаїстів усіх напрямів і течій. Хоча іудаїзм так і не отримав в Ізраїлі законодавчо оформленого статусу офіційної релігії, його інститути тісно переплетені з державними структурами і фінансуються з державного бюджету. В Ізраїлі діє так звана загальноприйнята згода – компроміс між усіма політичними силами країни.

В Ізраїлі налічується майже 200 релігійних рад (*маоцот датіот*). 450 рабинів, які перебувають на державній службі, відають оформленням актів громадянського стану, здійснюють контроль за *кашрутом* (системою заборон і дозволів стосовно їжі) і правильним дотриманням суботи та інших єврейських свят, ведуть відповідну роботу в армії.

Іудаїзм в Україні відомий за часів Київської Русі. У XI–XIII ст. в Україні працювали відомі талмудисти і знавці *Кабали* – Мойсей Київський, Іса Чернігівський, Ісаак Руський. На 1356 р. припадає найдавніша згадка про єврейську громаду у Львові, 1404 – Дрогобичі, 1410 – Луцьку.

Після Люблінської унії 1569 р. присутність євреїв в Україні поширюється. У XVI ст. вони вже побудували велику кількість синагог. Упродовж XVII–XVIII ст. поміж єврейства посилюються месіанські очікування; розвивається *хасидизм* – виключно духовне явище українського єврейства. З XIX ст. у середовищі єврейської інтелігенції активізується рух за перебудову традиційного по-

бу, перегляд «талмудистської архаїки», широке просвітництво і реформу іудаїзму. Після 1917 р. іудаїзм в Україні розділив долю інших релігійних організацій.

Починаючи з 1991 р., в незалежній Україні створено умови для відродження національно-культурного і релігійного життя євреїв.

За даними Державного комітету України у справах релігій, на 1 січня 2003 р. в Україні діють такі об'єднання іудаїзму: Об'єднання хасидів Хабад Любавіч іудейських громад та організацій України (103 громади), Об'єднання іудейських релігійних організацій (81 громада), Всеукраїнський конгрес іудейських громад (5 громад), Релігійні громади прогресивного іудаїзму (47), Громади месіанського іудаїзму (17), Незалежні іудейські релігійні громади (17), Іудейська місія «Хоасконім» (1 громада), Іудеохристияни (14 громад).

Іудейські громади в Україні обслуговують 119 священнослужителів, 5 навчальних закладів, де готуються священнослужителі іудаїзму. У 81 школі діти навчаються іудаїзму. Виходять друком 23 періодичні видання.

III. Біблія – священна книга іудеїв і християн, історично-культурна пам'ятка

1. Старий Заповіт: головна ідея, основні сюжети, структура книг

«Біблія» – термін, який почали вживати еллінізовані євреї, е калькою з єврейської «хасфарим» (книги). Згодом іудейську Біблію стали позначати словом-аббревіатурою *Танах*, за першими буквами назви трьох її головних розділів: Тора (Вчення), Небійм (Пророки), Кетубим (Писання). Всього у Біблії, яка у християнській традиції складається із Старого і Нового Заповітів, 66 книг канонічного змісту: 39 – у Старому Заповіті, 27 – у Новому Заповіті. У православних і католицьких перекладах Біблії інколи додаються ще 11 книг до Старого Заповіту, які не вважаються повністю канонічними (тобто правильними з точки зору їх завершеності і абсолютної канонічності), а «канонічними другого порядку» (у католицькій Біблії) і «корисними для читання», але не канонічними (у православній Біблії), і цілком відкидаються як «неканонічні», «фальшиві», «додані» до канонічних книг Старого Заповіту, у протестантських перекладах Біблії.

Таким чином, до 39 канонічних книг Старого Заповіту додаються 11 *апокрифічних* (грецьк. *apokryphos* – таємний, фальшивий) книг.

Авторство і датування більшості книг Біблії не має точного визначення. Установлено, що найдавніші тексти єврейської Біблії – Танах – відносяться до XIII–XII ст. до н. е., а найпізніші – до III–II ст. до н. е. Мова більшості книг Старого Заповіту – давньоєврейська, що була загальноживаною, розмовною у Палестині до вавилонського полону (VI ст. до н. е.).

У II–III ст. до н. е. в Єгипті за розпорядженням царя Птолемея був здійснений переклад єврейської Біблії грецькою мовою. Його

виконали, за переданням, 72 перекладачі (по шість від кожного «коліна», тобто племені, яких в Ізраїлі було 12). Тому цей грецький переклад отримав назву «Септуагінта» (сімдесят). Найдавніші *манускрипти* (рукописи) Септуагінти датуються IV ст. н.е. Саме у грецькій Септуагінті з'явилися 11 апокрифічних книг Старого Заповіту, яких не знає єврейська Біблія – Танах. Це такі апокрифи: книги Премудрості Соломона й Ісуса, сина Сірахового; друга і третя книги Ездри; Послання Єремії і книга пророка Баруха (особистого писаря Єремії); книги Юдиф і Товіта; три книги Маковейські.

На основі Септуагінти здійснено ранній латинський переклад у II–III ст., з якого на сьогодні збереглися окремі уривки. Новий переклад латинською мовою зроблено в кінці IV – на початку V ст. Блаженним Ієронімом. Цей переклад відомий під назвою Вульгата (лат. – народна), оскільки на той час латинська мова була загальноновживаною, народною мовою. У середині XVI ст. Триденський собор (1545–1563) Католицької церкви визнав Вульгату богонатхненною, канонічною версією Біблії.

Старий Заповіт християнської Біблії угрунтований на єврейській Танах, але відрізняється від неї найменуванням і порядком розташування низки книг, заміною імені Бога Яхве загальним іменем Господь, а також особливим християнським прочитанням єврейських текстів.

Головна ідея Старого Заповіту – договір Бога Яхве з обраним єврейським народом. Умови цього договору зводяться до двох положень: 1) «Я – Бог Яхве, нехай не буде інших богів переді мною», тобто йшлося про те, щоб обраний єврейський народ не зраджував своєму національному Богові Яхве, не визнав інших язичницьких богів, релігійний культ яких був надто принадливим, оргіастичним, сексуальним, театральним; 2) не змішуватися з іншими народами, тобто дотримуватися «етнічної чистоти», «чистоти крові», щоб протидіяти асиміляційним тенденціям, впливу язичницьких релігійних культів.

Першими особами, з якими Яхве уклав цей договір, були патріархи, родоначальники євреїв – Авраам, Ісаак, Яків. Згодом цей договір був підтверджений Мойсеєм, який вивів євреїв (ізраїльський народ) з єгипетського рабства і на горі Сінай отримав від Яхве 10 заповідей та інші закони й установлення (Вихід, 20–22 розділи). Давид і Соломон – царі Ізраїля – також були у договірних стосунках з Яхве. Суть договору Яхве з «обраним народом» Ізраїля полягав у тому, що цей народ мав отримати «обітовану землю»,

тобто обіцяну Аврааму і наступним спадкоємцям договору землю, яка «тече молоком і медом», – родючу, високоврожайну, щедру землю. Суть договору Яхве з «обраним народом» Ізраїля, умови договору і відповідні до нього застереження викладені і повторені в багатьох текстах Старого Заповіту, зокрема у книзі Повторення Закону (П'ята книга Мойсея), 7:1–26.

Отже, всі 39 книг Старого Заповіту глобально трактують проблему договору Яхве з обраним єврейським народом: факти про порушення з боку «браного народу» договору посідають домінуюче місце; масові акції божественного покарання за недотримання тих чи інших положень договору продовжувались протягом усєї біблейської історії Ізраїля; зрештою, знищення Ізраїльської держави в 722 р. до н.е. Ассирією і зруйнування в 586 р. до н.е. Іудейського царства, його столиці і храму вавилонським царем Навуходносором вважаються карою Яхве за порушення цього договору. Це підтверджується низкою біблійних текстів, зокрема: Вихід 32:1–28; Числа 25:1–9; Друга книга Царств 17:1–23 та ін.

Усі 39 книг Старого Заповіту можна структурувати на 4 головні групи: 1) *доісторичні книги* (П'ятикнижжя Мойсея і книга Ісуса Навина); 2) *історичні книги* (книга Суддів Ізраїльських, Перша і Друга книги пророка Самуїла, Перша і Друга книга Царів, Перша і Друга книга Паралипоменон (Хронік), книга Ездри і книга Неемії); 3) *повчальні* (Притчі Соломона), *поетичні* (Псалми і Пісня Пісень), *філософські книги* (Йова, Еклезіяста, або Проповідника); 4) *пророчі книги* (Ісайя, Єремія, Єзекіїла та 13 «малих пророків»).

2. Доісторичні книги Старого Заповіту

Доісторичні книги Старого Заповіту ґрунтуються на сакральній санкції, сакральному переданні. Ключовою фразою в них править афоризм «Господь сказав», «Господь промовляв». У цих книгах немає посилань на певні хронологічні рамки, точні дати, джерела – хроніки, літописи тощо. Вони позначені легендарними оповідями. 1–11 розділи Першої книги Мойсея (Буття) складаються з таких сюжетів: творення Богом світу (причому в першому і другому розділах подаються дві різні версії творення, які в науковій бібліїстиці отримали характеристику Елохім і Яхвіст); перебування першої людської пари (Адама і Єви) в райсь-

кому саду Едемі та їхнє гріхопадіння і прокляття; моральне зіпсуття людей і ангелів та знищення всіх живих істот на землі потопом, який, по суті, асоціюється з космічною катастрофою; будівництво вавилонської башти, що призвело до ще однієї божественної кари – «змішування мов», тобто започаткування поліетнічності.

З 11 глав Першої книги Мойсея (Буття) починається оповідь про патріархів єврейського народу – Авраама, Ісаака, Якова і 12 синів останнього, які започаткували 12 «колін», тобто племен цього народу. Важлива і велика частина П'ятикнижжя Мойсея – оповідь про перебування євреїв у єгипетській неволі і вихід євреїв із Єгипту, їхнє ходіння упродовж 40 років по пустелі, надання їм Закону і укладання договору з Яхве. Менше ніж 50-річному періоду присвячені чотири книги П'ятикнижжя. У центрі подій – Яхве, Мойсей і народ. Мойсей – засновник монотеїстичної релігії Яхве, законодавець, релігійний наставник, політичний вождь єврейських племен періоду Виходу.

Тема виходу із Єгипту в «обітовану землю» є матеріалізацією ідей договору Яхве з «обраним народом». Укладання священних союзів було загальноприйнятим звичаєм на Давньому Сході. Договір, укладений між Яхве і Ізраїлем, подібний за формою до хетських і аккадських аналогів. Стародавня організація життя ізраїльтян була «теократичним союзом», тобто об'єднанням тих, хто вступив у договірні стосунки з Богом як своїм сюзереном: ізраїльтяни зобов'язувалися зберігати вірність лише своєму Богу Яхве і не служити «іншим богам». Вірність Яхве – це виконання договору, «служіння іншим богам» – це «перелюбство», етичне збочення, «ритуальна розпуста».

Законодавча частина П'ятикнижжя (єврейська Тора) складається з декількох зведень правових установлень: це Декалог (10 заповідей), повторений двічі (Вихід 20:1–17; Повторення Закону 5:6–21); Книга Договору (Вихід 20–23); Кодекс святості (Левіт 17–26) та ін. Ці сакральні законодавчі акти мають парадигмальну основу: «Господь (Яхве) сказав» – «Мойсей записав», «Яхве повелів» – «Мойсей виконав».

Отже, Мойсееві закони – це сукупність сакральних заповідей (Декалог), установлень, повелінь, заборон, а також нормативних актів, якими від імені Яхве регулювалися міжлюдські, родоплемінні, суспільні відносини, визначався склад злочинів і міра покарання. Мойсееві закони викладені у біблійних книгах Вихід (19–24 розділи), Левіт (10–26 розділи), Другозаконня (12–

26 розділи). Це були закони про рабство і ставлення до язичницьких народів та їхніх релігійних культів. Вони визначали смертну кару за вбивство і викрадення людей, зневагу до батьків, жреців, старійшин, служіння «іншим богам» (крім Яхве), порушення етнічної чистоти, зґвалтування, чаклунство, ворожбу, гомосексуалізм тощо. Мойсеєві закони регулювали також шлюбно-сімейні, приватногосподарські відношення, зокрема багатоженство, наложництво, процедуру розлучення тощо.

Структурно Мойсеєві закони поділялися на Декалог, закон про рабів, закон про тяжкі злочини, закон про відшкодування і компенсації майнових втрат, закон про кровну помсту, закон про ювілейні роки, закон про відновлення втрачених прав і повернення власності (реституцію) тощо.

За змістом Мойсеєві закони в основному копіювали закони ассирійського царя Хаммурапі. Вавилонські та єгипетські законодавчі традиції сакралізувалися і подавалися ізраїльському народові від імені «небесного законодавця» – Яхве. Своєрідною теократичною санкцією Мойсеєвого законодавства була вступна ключова фраза всіх законів «Так говорить Яхве». Принципово Мойсеєві закони ґрунтувалися на законі таліону (лат. Talio (talionis) – відплата, що силою не поступається злочині): «око за око, зуб за зуб» (Вихід 21:23, 24), і були укладені у «Книгу Законів», про яку вперше згадано у зв'язку з державно-релігійною реформою іудейського царя Йосії (639–608 рр. до н. е.). Нинішній біблійний текст Мойсеєвих законів був остаточно опрацьований і кодифікований під час вавилонського полону євреїв (606–536 рр. до н. е.) і обнародований священиком Ездрую у формі публічного читання у 444 р. до н. е. в Єрусалимі (Неемії, 7–8 розділи).

У книзі Ісуса Навина описано діяльність помічника і спадкоємця Мойсея – Ісуса Навина, який став самостійним вождем Ізраїля. Завоювання «обітованої землі» і поділ її між колінами Ізраїля – основне діяння Ісуса Навина, успіх якого залежав від вірності Закону і підтримки Яхве. Одне за другим Яхве передавав у руки Ісуса Навина міста ханаанські (палестинські), вказував тактику їхнього захоплення (наприклад, Єрихона, Гая та ін.) і безжалісного знищення (див. Ісуса Навина, 6–12 розділи). Перед смертю Ісус Навин попередив Ізраїль про необхідність суворо дотримуватися написаного у книзі Мойсеєвих законів, заборонив спілкуватися і вступати у споріднені зв'язки із сусідніми народами і поклонятися їхнім богам. Інакше ці народи «стануть для вас сіткою й пасткою, та батоном на ваші боки, та терням на ваші очі,

аж поки ви не вигинете із цієї доброї землі, яку дав вам Господь, Бог ваш» (Ісус Навина 23:13).

Реальне завершення періоду Виходу може бути віднесене до другої половини XII ст. до н. е. Археологічні розкопки підтверджують насильницьке зруйнування багатьох ханаанських міст у цей період.

3. Історичні книги Старого Заповіту

Історичні книги Старого Заповіту охоплюють період від завоювання «обітваної землі» до зруйнування Ізраїльського царства (722 р. до н.е.) і Іудейського царства (586 р. до н.е.), а також 70-річний вавилонський полон і повернення іудейських полонян згідно з указом перського царя Кира до Єрусалиму і відбудовування храму. У цих книгах є посилення на конкретні дати, хронологічні періоди, літописи. Книга суддів, яка відкриває цей період, так його характеризує: «Того часу не було царя в Ізраїлі – кожен робив, що здавалося правдивим в його очах!» (Суддів 21:25). Отже, період суддів, який тривав майже 400 років, а за деякими біблійними джерелами 450 років, характеризувався як перемога політеїзму («служіння іншим богам») над монотеїстичною релігією Яхве. Автор Книги Суддів ремствує: «Настало інше покоління, що не знало Господа, а також тих діл, які чинив він Ізраїлеві. Й Ізраїлеві сини чинили зло в Господніх очах і служили Ваалам. І вони покинули Господа, Бога батьків своїх, що вивів їх із єгипетського краю, та пішли за іншими богами, за богами тих народів, що були в їхніх околицях, і поклонилися їм, і гнівили Господа» (Суддів 2:10–12).

У ранній додержавній історії Ізраїлю, названій епохою Суддів, єврейські племена, які завойовували Ханаан (Палестину), ще не мали спільної політичної влади і управлялися старійшинами-суддями. Зміст цієї епохи у 12-кратному повторенні циклу подій: служіння «іншим богам» – гніт і пограбування – усвідомлення того, що страждання Ізраїлю є карою за відступництво від Яхве – розкаяння і час поклоніння Яхве – нове відступництво і поклоніння «іншим богам». Деякі судді – рятівники Ізраїлю виписані яскраво, їхні діяння подані надто легендарно (Дебора, Геден, Самсон), інші досить скромно, лише названі.

Отже, у період суддів на родоплеменну спільноту євреїв, яка здійснювала перехід на осілий спосіб життя, заняття ремеслами і

землеробством, сильний вплив мала міська класова спільнота ханаанців, їхня розвинута міська культура і високий рівень землеробської культури, зрештою, ханаанська та інших сусідніх осілих народів релігія, яка постійно приваблювала ізраїльтян вишуканістю своїх культів, їхньою театральністю, органістичністю, сексуальністю (насамперед це стосується культу Ваала й Астарті).

Центральними постатями книг пророка Самуїла і Царів є царі Ізраїля Давид і Соломон. З ім'ям Давида пов'язаний період становлення теократичної держави Ізраїля і початок правління династії Давидовичів. Давид був в особливих стосунках з Яхве: з племені Іуди, з роду Давидового повинен був вийти Месія (помазаний цар), який мав відновити могутність Ізраїлю і стати «вічним царем на престолі Давида». Син Давида Соломон під час свого 40-річного царювання зміцнив державу Ізраїль, збудував храм в Єрусалимі, який став єдиним центром поклоніння Яхве у всьому Ізраїльському царстві. Саме централізація культу Яхве – особлива заслуга царя Соломона. Проте останній період 40-річного правління Соломона – трагічний. Усупереч заборони Яхве він на кшталт східних деспотів мав величезний гарем із 700 жінок і 300 наложниць. Для жінок-чужеплеминок (здебільшого це були княжни і царівни сусідніх язичницьких народів) були побудовані в Єрусалимі капища. Сам Соломон поклонявся і складав жертвоприношення фінікійській Астарті, амонітському Молоху, моавитянському Химосу. За гріх ідолопоклонству Яхве об'явив Соломону, що після його смерті його царство буде відторгнуте від його сина і розділене, а династія Давида стане правити тільки однією частиною цього царства «задля угоди з Давидом і обраного Яхве Єрусалима» (Перша царів, 11: 1–13).

Незабаром після смерті Соломона настав кінець «золотого віку» Ізраїльського царства. У 933 р. до н.е. єдине Ізраїльське царство, яке проіснувало 120 років, було поділене на північне царство – Ізраїль, яке утворили 10 колін (племен), і південне царство – Іудею зі столицею в Єрусалимі, яке утворили плем'я Іуди і Веніаміна. Таким чином, теократичне Ізраїльське царство, яким керували царі – помазаники Яхве, зазнало поразки. «Мініатюрне царство Боже» перестало існувати. 9 правлячих династій Північного царства (933–722 рр. до н.е.) не визнали культу Яхве і встановили єгипетську релігію поклоніння «золотим тільцям». Це царство було зруйноване у 722 р. до н.е. Ассірією.

В Іудейському царстві за весь період його існування (933–606 рр. до н.е.) була одна правляча царська династія – рід Давида.

Проте і в цьому теократичному царстві, де зберігся центр поклоніння Яхве – Єрусалимський храм, збудований Соломоном, культ Яхве постійно занедбувався і перемогу здобував язичницький політеїзм – поклоніння «іншим богам», а не Яхве.

Історія Іудейського царства – це постійні двірцеві перевороты, інтриги правлячих еліт та іудейської верхівки, постійна боротьба і перемога політеїзму над монотеїзмом. Культ Яхве відновлювався жорстокими акціями винищення пророків і служителів «іншим богам». Досить простежити картину винищення 450 пророків і жерців Ваала та 450 жерців Астарты (Перша книга царів, 18 розділ). Вражає підступність і жорстокість, з якою «помазаний цар Яхве» Єгу винищує весь рід царя Ахава і всіх служителів Ваала, хоча згодом і сам став «служити Ваалам» (Друга книга царів, 10 розділ). Не менш вражаючою масштабами релігійної чистки є державно-релігійна реформа іудейського царя Йосії (Друга книга царів, 23 розділ). Культ Яхве насаджувався і зберігався жорстокими репресіями і пролитотою кров'ю.

Зруйнування вавилонським царем Навуходоносором Єрусалимського храму – центра поклоніння Яхве, знищення Іудейського царства і полон іудейської правлячої еліти – царів, князів, аристократів, священників, левітів, який продовжувалося 70 років, – це кара Яхве за порушення договору і служіння «іншим богам». Яскраві описи злочину «обраного народу» і кари за цей злочин знаходимо у пророчих книгах, зокрема Ісайї 1:11–17; Єремії, 5,7,11 розділи. Знищення Іудейського царства, зруйнування храму, вавилонський полон (606–537 рр. до н.е.) зумовили необхідність перегляду картини історичної долі давньоєврейського народу. Цьому присвячені створені в період після вавилонського полону Перша і Друга книги Паралипоменон (Хронік). У цілому, збігаючись зі змістом книг Самуїла і Царів, ці хроніки надають додаткові відомості і багатьом подіям надають нового освітлення. Ідея історії давньоєврейського народу як втілення волі Яхве проводиться тут ще наполегливіше.

Отже, історія Ізраїля й Іудеї, викладена у комплексі історичних книг Суддів, Самуїла і Царів, являє собою опис взаємодійного Яхве і його «обраного народу». Головним у діяльності іудейських царів епохи побудови храму до реформи Йосії є жорстока боротьба проти політеїзму і утвердження монотеїзму. Біблія характеризує діяльність царів саме з точки зору «угодного» чи «неугодного» їхнього діяння в очах Яхве: потурав служінню «іншим богам» чи боровся з ним, виконував договір з Яхве чи ні. Про-

цвітання або ж нещастя створеної Давидом і Соломоном теократичної держави безпосередньо пояснюються мірою відповідності волі Яхве – спочатку племінного Бога «коліна» Іуди, а потім єдиного і одного лише Бога євреїв.

І все ж кари Яхве за порушення угоди не бралися до уваги. І вже після полону, в процесі відбудови Єрусалиму і храму, Ездра і Неемія вдаються до жорстоких заходів етнічної чистки, об'єктом якої був не простий єврейський люд, а священницька верхівка в самому відновленому Єрусалимському храмі – центрі поклоніння Яхве (Єздри, 9 і 10 розділи, Неемії 13: 15–30).

4. Книги повчальні, поетичні, філософські

До повчальних насамперед належать Притчі Соломона. Різні теми обговорює Соломон: сутність і природа мудрості та розуму, взаємовідносини подружжя та батьків з дітьми. Він змальовує ідеал трудящої та господарської людини і лінивця, марнотратника. Розмірковує над мірою лиха від надмірного вживання вина і «тенет блудниці», в які потрапляє недосвідчений юнак. Різні життєві ситуації стають об'єктом «мудролюбства» або ж філософствування автора притч, які не втратили своєї актуальності й нині.

Поетичні книги – Псалми і Пісня над Піснями. Авторство першої приписують царю Давиду, який був музично обдарованим і склав більшість піснопівів, вихвалянь на честь Яхве, поклавши їх на музику.

Яхве оспівується і возвеличується у Псалмах як «верховний Бог», «грізний Бог», що стоїть вище всіх «інших богів», що він є «найвищий над всіма богами». Тут явно простежується перехід національного іудейського Бога Яхве до статусу найвишого, вселенського, космічного Бога. «Бо великий Господь (Яхве) і прославлений вельми. Він грізний понад богів усіх» (Псалом 96: 4, 5). «Додолу впадуть, впадуть перед ним усі боги!... бо над усією землею Найвищий Ти, Господи, над богами всіма Ти піднесений сильно» (Псалом 97: 7, 9). 150 Псалмів, або ж Псалтир – найзначніша і поширена частина Старого Заповіту. В Україні здавна Псалтир був відомим широкому народному загалу, до нього зверталися поети і письменники, зокрема Тарас Шевченко уgruntував на ньому низку своїх поезій.

Пісня над Піснями, авторство якої належить царю Соломону, – високохудожня зворушлива поема про кохання і вірність

юної Суламіт, яка була взята до царського гарему, своєму коханому, з яким вона доглядала виноградник, пасла овець і кіз, насолоджувалася коханням на лоні природи. Суламіт відкидає залицяння царя Соломона і лине подумки до свого коханого: «Мій коханий – він мій, я ж – його...нехай він цілує мене поцілунками уст своїх.» В'язанка натхненних художніх засобів, що відтворюють чари кохання, пронизують всю поему: «Уся ти прекрасна, моя подруженько...Яке любе кохання твоє, моя наречена. Уста твої крапають мед щільниковий, мед і молоко під твоїм язичком, а пахощі одержі твоєї як ліванські пахощі». (Пісня над Піснями, 4 розділ).

У тексті поеми немає жодного звернення до надприродного, відсутня згадка про Господа. Вона насичена ніжністю та інтимними втіхами від подружньої любові. Саме тому довго не долучали цю книгу до канонічних книг Старого Заповіту. Та й, зрештою, включивши її до сакральних книг, надали змісту образно-символічного означення стосунків між Яхве і «обраним народом». Християнська церква по-своєму пояснює цю ліричну поему, як образне відтворення любові «Небесного нареченого – Ісуса Христа» до своєї «нареченої» – церкви. Але ж Пісня над Піснями – це велична поема про палке кохання: «Я належу своєму коханому, а його пожадання до мене! Устанемо рано, й ходім у сади-виногради... Там кохання своє тобі дам» (Пісня над Піснями, 7 розділ).

Філософські ідеї книги Йова і книги Еклезіяста. Трагедія богобоязливого і справедливого Йова розігравалася на небі (див. Йова, 1–2 розділи). Він став заручником у конфлікті Бога і Сатани. Серед книг Старого Заповіту вперше і в останнє лише у книзі Йова згадується Сатана, який доступно і вільно спілкується з Богом, кидає йому виклик, вдається до шантажу та інтриг. Зло і страждання, завдані Йову, мають небесну санкцію. Монологи і діалоги книги Йова зводяться до одного питання: чому страждає Йов, який гріх він спокутує, що вчинив він злого, за що карає його Бог? Отже, *розкривається* традиційне пояснювання страждання – за гріхи. Але ж їх у Йова не було. Отже, *філософія книги Йова рефлексує споконвічне питання*: чому існує зло, чому страждають люди, чому страждають і праведні люди. Щоб відповісти на ці питання, потрібно було ввести у фабулу драми Йова такий персонаж, як Сатана-диявол – джерело зла, причина страждання людства. Філософія книги Йова спонукає до розміркувань: звідки ж взявся Сатана, для чого він толерується Богом, коли ж, зрештою,

Сатана буде усунутий зі світової арени? Питання гострі і стосуються ролі Бога у драматичній історії людства. Саме для цього апологетами Бога висунута була *Теодицея* – релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втілення абсолютного добра. Але ж, оскільки Бог є Причиною всіх причин (один із доказів *телеологічної* (грецьк. telos – ціль, logos – вчення) концепції, згідно з якою у світі одвічно існують наперед встановлені цілі й доцільності, заради здійснення яких і відбуваються у ньому всі процеси), то необхідно все ж дотримуватись іншого пояснення наявності зла у втіленні Сатани як антитези Бога, який є втіленням абсолютного добра.

У сакральній історії Старого Заповіту відсутні згадані концепції абсолютного зла і абсолютного добра. Концепція договору Яхве з «обраним народом» не потребувала такої аргументації, оскільки діяли дві сторони договору – Яхве й Ізраїль, і будь-яка третя сторона була зайвою. Лише у двох–трьох текстах Старого Заповіту в образно-закомунікованій формі є натяки на Сатану, який був самим Богом поставлений в Едемському раю наставником першої людської пари (Єзекіїл 28:6–11) і який кинув виклик своєму Творцеві, забажавши престол свій «поставити вище престолу Всевишнього» (Ісайя 14: 12–14). Таким був заздалегідь підготовлений сценарій .

Очевидно, розмірковуючи над цією дразливою проблемою, автор книги Йова увів у фабулу страждання Йова Сатану, щоб поставити у філософській площині питання: чому існує зло, чому страждають люди і чому страждають праведні люди? Хто в цьому винен? Питання, які залишаються відкритими.

Книга Еклезіаста (єврейськ. «кохелім» – проповідник) приписується Соломону, що власне, і забезпечило цій книзі авторитет глибокої мудрості. Одна із ключових тез книги: «марнота марнот – усе марнота» – повторюється у тексті 25 разів. Автор стверджує, що багатство, влада, слава – все марнота, оскільки все колись матиме свій кінець і, зрештою, є закономірний кінець всьому – «шеол» (темна могила, стан несвідомості і забуття). Це якоюсь мірою є рефлексією філософії песимізму, якою і пронизана книга. Водночас автор доводить, що все в житті зіткане із закономірних протилежностей і суперечностей: час родитися і час помирати, час руйнувати і час будувати, час кохати і час ненавидіти, час обіймати і час ухилятися від обіймів, час розкидати і час збирати каміння, час війни і час миру і т. д. (Еклезіаст, 3: 1–8).

Не залишаючи цю тему на песимістичній ноті, Еклезіаст утверджує філософію здорового життєвого глузду, бачить призначення людини у чесній праці і користуванні її плодами, міцній сім'ї, високоморальному способі життя, суспільному визначенні діяльності людини .(Еклезіаст, 9: 7–10). І завершує свої смисло-життєві роздуми на оптимістичній ноті: «Усе, що в силі чинити рука твоя, те роби, бо немає в шеолі, куди ти підеш, ні роботи, ні роздуму, ані знання, ані мудрості!» Так Еклезіаст розставив логічні акценти, відмежувавши реальне від ілюзорного, поцейбічне від потойбічного, секулярне від сакрального, зрештою, природне від надприродного.

Філософські ідеї книги Еклезіаста й у наш час викликають жваві й зацікавлені дискусії як серед філософів, так і теологів, дивують своїм вільнодумством і критицизмом, мудрістю думки і сміливістю слова.

5. Пророчі книги Старого Заповіту

Пророцький рух набув динамізму й актуальності у VII-IV ст. до н.е. Фактично до цього періоду належать всі пророчі книги. Своєрідний пророцький «бум» був спричинений драматичною ситуацією, яка склалася у цей період для «обраного народу» через знищення у 722 р. до н.е. Ізраїльського царства і зруйнування у 586 р. до н.е. Іудейського царства. Ассирійське завоювання 10-племінного Ізраїльського царства завершилося тотальним переселенням ізраїльтян – розсіянням по всьому Близькому Сходу (перша діаспора). Завоювання вавилонським царем Навуходносором Іудеї, знищення Єрусалиму і храму Яхве завершилося 70-річним полонем (друга діаспора).

Отже, не стало теократичного царства «обраного народу», керованого Яхве. Договір Яхве з «обраним народом» зазнав фіаско. Саме ця трагічна для іудеїв реальність була в центрі пророчих книг. Чому так сталося? Чому Яхве відвернувся від своїх обранців? Отже, глобальна тема пророчих книг – неминучість кари за порушення угоди з Яхве, за «блудодіяння» – служіння «іншим богам».

Класичні біблійні пророки – релігійно-політичні проповідники – проголошували наміри Яхве щодо єврейського народу, прищеплювали соплемінникам ідею визначеної Яхве їхньої доленості і постійно нагадували, що Яхве не допустить осквернення свого імені безкарно. Злочин – кара – ця парадигма займає цент-

ральне місце у пророцьких виступах. Пророки відіграли важливу роль у викритті релігійного формалізму й утвердженні етичного монотеїзму. Кожен із пророків висловлював ці ідеї у міру своєї освіченості й інтелекту, таланту і здібностей. Пророчі книги умовно поділяють на «великі» і «малі». До «великих» пророків належать Ісайя, Єремія, Єзекіїль.

Ісайя, нащадок царського роду, натхненно і філігранно, образно-художньо, сатирично-дошкульно характеризує політичний, соціально-економічний і духовно-моральний стан ізраїльської десятиплемінної спільноти напередодні асирійського завоювання: «Нащо Мені многота ваших жертв? – говорить Яхве. Наситився Я цілопапаленнями баранів і жиром ситих телят, крові биків, овець і козлів не жадаю... Не приносьте ви більше марного дару, ваше кадило – огида для Мене, повномісяччя, суботи і всі ваші свята – ненавидить душа Моя. Коли руки ви простягуєте, Я мружу від вас очі свої! Коли ви молитви примножуєте, Я не слухаю вас. Ваші руки наповнені кров'ю. Умийтесь, очистьте себе! Відкиньте зло ваших учинків з-перед очей Моїх. Перестаньте чинити лихе! Навчіться чинити добро. Правосуддя жадайте, карайте грабіжника, дайте суд сироті, за вдову заступайтесь!» (Ісайя 1:11–18). Далі Ісайя застерігає: «Коли ж цього не станеться, – меч пожере вас». Саме за такі викриття морального стану тогочасного Ізраїлю Ісайя був страчений як «єретик»: релігійно-політична верхівка звинуватила пророка у святотатстві – запереченні жертвоприношень, свят, і обрядів, установлених законодавством Мойсея.

Пророк Єремія – нащадок із роду жерців, видатний релігійно-політичний діяч Іудеї кінця VII-початку VI ст. до н. е. Він почав пророкувати під час реформ царя Йосії. Єремія у гротескному памфлетному стилі викривав царів і аристократичне іудейське оточення за «блуд з чужими богами». Проповіді Єремії, які передвіщали загибель Іудеї у нерівній боротьбі з Навуходносором, заклики пророка відмовитися від безглузлого опору сприймалися іудейською владою в обложеному вавилонянами Єрусалимі як державна зрада. Пророка неодноразово арештовували і жорстоко били. Книгу проповідей Єремії цар Йоаким знищив при спробі прочитати ці проповіді в Єрусалимському храмі. Тоді Єремія знову продиктував своєму секретарю Варуху книгу, значно розширивши її.

Устами Єремії Яхве умовляв свій «обраний народ»: «Ви бачили, що зробила невірна дочка Ізраїлева? Та зрадлива сестра її, дочка Іудина, не побоялася і блудливою стала» (Єремії 3:6-13). Про-

рок особливо докоряє тим, хто входить до храму: «Чи ви будете красти, вбивати, перелюб чинити, присягати фальшиво, кадити Ваалові і ходити за іншими богами...а потім ви прийдете і станете перед обличчям Моїм у цім домі, що зветься ім'ям Моїм, і скажете: «урятовані ми»... А тільки я заповідав їм: слухатися мого голосу, і Я буду вам Богом, а ви будете народом моїм» (Єремії 7:9–26).

В Єремії багато спільного з проповідями інших пророків: язичницькі боги не заслуговують поклоніння; тільки Яхве — творець всього і цар народів; народ Ізраїля — вибранець Яхве. Бог карає, але не знищує остаточно. Він поверне свою милість тим, хто покаяється.

Згодом Ізраїль із плем'яної спільноти, яка колективно взаємодіяла з Яхве як певна цілість і несла колективну відповідальність за гріховні провини і злочини соплеменників, набуває іншого сакрального стану. Індивід перестав бути відповідачем за провини інших. Його дотримання угоди з Яхве стає самостійним вибором. Єремія одним із перших сказав про нову угоду людини (індивідуума) з Яхве.

Книга пророка Єзекіїля посідає особливе місце серед творів пророків періоду вавилонського полону, які намагалися осмислити трагічні події історії іудеїв VI ст. до н. е. Єзекііль походив із жрецької сім'ї садокідів, жив в Єрусалимі, аж поки в числі інших переселенців не був забраний у Вавилон, де й почав пророкувати у 593 р. до н.е. Багато текстів книги Єзекіїля повторюють пророцтва Другозаконня (п'ята книга Мойсея), Осії, Ісайї й особливо — Єремії. Як і інші пророки Єзекііль викриває злочинну відмову поклонятися Яхве і поклоніння «іншим богам», уподібнюючи Ізраїль до блудниці.

Книга Єзекіїля насичена символікою образів і містичних з'явлень Яхве, трагічними власними переживаннями за долю своїх одноплемеників. У Єзекіїля, подібно до пророцтва Єремії, надія на особистий добробут пов'язується з індивідуальним покаяттям. І водночас зруйнування Єрусалимського храму спричинювало в умовах вавилонського полону необхідність посилення ролі обрядовості. Тому Єзекііль наполягає не лише на моральних, а й на обрядово-культурних діяннях, які, до того ж, повинні були зміцнювати не лише релігійну, а й етнічну єдність єврейського народу, стимулювати його етноконфесійну ідентичність. У Амоса Яхве — не тільки національний Бог євреїв, який сидить на престолі в Сіоні, він також творець і упорядник світу. Він — Бог правосуддя і тому карає зло в усьому світі. Амос першим повідомив,

що доля народу визначається його моральною гідністю і соціальною справедливістю, а обранність народу не означає потурання його беззаконності, яку не можна відкупити ні жертвами, ні обрядово-ритуальними діяннями.

Подібно Амосу пророк Михей викриває Іудею й Ізраїль в гріховності, закликає до виправлення «своїх кривих доріг», погрожує й потішає. Його засмучує моральне падіння народу та ідолопоклонство. Він засвідчує, що Яхве вимагає не жертвоприношень, а життя в справедливості й милосердності. Пророк Наум зображує грізні картини Божого суду, його Бог – ревнивий і мстивий. Зміст книги Софонії характерний для пророцтв VIII-VII ст. до н. е. Це покарання Іудеї за ідолопоклонство, обман і насильство. Близький день жаху і спустошення. Софонія змальовує масштабні зображення суду над народами й особливо страшного – над Єрусалимом. І все ж настане день, коли Ізраїль насолодиться ясным благословенством. Книги пророків Агея і Захарії були написані після повернення із вавилонського полону і відбудови Єрусалимського храму, чому в основному вони і присвячені. Книга пророка Малахії завершує канон пророчих книг Старого Заповіту і відповідно до єврейської Танахи. Книга побудована як дискусія Бога й Ізраїлю про докази Божої любові до єврейського народу, який не шанує Яхве. Критикуються священники, які відійшли від укладеної Яхве угоди з коліном Левія (левітами-помічниками священників). Звучить заклик Малахії пам'ятати закон Мойсея і жити батькам і дітям у сердечній згоді.

Отже, «малі» пророки закликають до морального удосконалення, погрожують грядущими карами за невиконання волі Яхве. У цей період іудаїзм, як національна релігія єврейського народу, став наповнюватися етичним змістом: дотримання моральних настанов або їх порушення розглядалися як угодні або невгодні Яхве.

У пророчій літературі сформувалися есхатологічні й месіанські уявлення іудаїзму. Зруйнування теократичного царства Іудеї (як раніше - Ізраїлю), падіння Єрусалиму, сплюндрування язичницьким завойовником храму – центру поклоніння Яхве, розсіяння і полон іудеїв спричинювали не лише розчарування, а й посилили месіанські настрої й очікування. Найбільш наполегливо і прозоро це передано у книзі Ісайя. Відродження могутності Ізраїля, утвердження його міжнародного авторитету має відбутися відповідно до угоди Яхве з Давидом. З племені Іуди, з роду Давидового мав вийти Месія (помазаний цар Яхве), який сяде на престол Давида і буде вічним царем Ізраїлю. Він збере розсіяних іудеїв. «Яхве

змилюється над Яковом і вибере знову Ізраїля і на їхній землі їх оселить. І чужинець долучений буде до них, і приєднані будуть до дому Якового... а Ізраїлів дім на Господній землі за рабів і за невірних їх прийме собі на спадщину. І візьмуть вони до неволі тих, хто їх поневолив, і вони над своїми гнобителями запанують!» (Ісайя 14:1–2). Як і Ісайя, пророк Михей віщує піднесення Ізраїлю понад всі держави і народи (Михей 4:1–2). Отже, ідея Месії і месіанського теократичного царства стає генеральною, віховою ідеєю. Сила Ізраїлю не у військовій або політичній могутності, а у вірності й виконанні договору з Яхве. За гріхи Ізраїль буде знищений, але задля слави Яхве у кінці кінців засяє слава Ізраїлю.

Елліністична епоха сприяла посиленню ідеї богообраності і зміцненню однакової обрядовості, яка формувала колективно-релігійну свідомість і поведінку. Водночас соціальна етика, яка освячувала «обраний народ», доповнюється і витісняється індивідуальною етикою, розвивається ідея особистого гріха і відповідальності. Монотеїстична ідея стає стрижнем релігійної свідомості і утверджується як універсальне пояснення витоків, змісту і сенсу життя.

6. Новий Заповіт – основа християнства

Нинішній звід книг *Нового Заповіту*, який ще іменується *Євангеліє* (грецьк. – радісна звістка), складається з 27 канонічних книг. (слово «канон» буквально пояснюється як «палиця» або «міра довжини», що у християнському розумінні означає «написана міра віри», тобто список справжніх, авторитетних, натхнених Богом книг, які є Словом Божим). 27 новозаповітних книг структурно об'єднують у чотири групи: *Євангелії* від Матвія, Марка, Луки, Іоана; *історична книга* «Діяння апостолів»; *послання* (21 послання, з яких 14 належать апостолу Павлу і 7 послань – апостолам Петру (два послання), Іоану (три), Якову (одне), Іуді (одне)); *Апокаліпсис*, або *Об'явлення Іоана Богослова*, в якому містяться описи «кінця світу» й установлення царства Божого на землі, «створення нового неба і нової землі».

Новозаповітні книги з'явилися в такому порядку: Євангелія від Матвія, послання Якова, послання до євреїв – в Палестині; Євангелія від Іоана, послання до галатів, ефесян та колосян, I, II послання до Тимофія, послання до Філімона, I та II послання Петра, I, II і III послання Іоана, послання Іуди й Апокаліпсис – у

Малій Азії; I та II послання до коринтян, I та II послання до солунян, Євангелія від Луки – у Греції; послання до Тита – на острові Крит; Євангелія від Марка, Діяння апостолів, послання до римлян – у Римі.

Отже, колекції книг Нового Заповіту різнилися залежно від місцевості їхнього написання. Процес остаточного узгодження, як змісту, так і списку канонічних книг, продовжувався до початку V століття.

Крім «канонічних» книг Нового Заповіту, у широкому обігу були так звані апокрифічні, або «підроблені» книги. Критерій, яким «мірялася» і установлювалася «канонічність»: чи дійсно книга була написана одним із апостолів. Проте нелегко було точно визначити автентичність (а отже і канонічність) євангельської книги, коли вона була маловідома і походила з далеких місцевостей.

Євсевій (264–340рр.), єпископ Кесарії, історик церкви, зробив детальний аналіз книг, які були на той час в обігу і приймалися християнськими церквами. У своїй «Історії церкви» він характеризує чотири категорії книг:

Полемічні книги: послання Якова, II послання Петра, Іуди, I та II послання Іоана, які були включені в канон новозаповітних книг, але багато християн сумнівалося в автентичності цих книг.

Підроблені (сфальсифіковані) книги: до них Євсевій відносить «Діяння Павла», «Пастир із Гермеса», «Апокаліпсис Петра», «Лист Варнави», «Дідах» та ін.

Єретичні книги: «Євангелія від Петра», «Євангелія від Хоми», «Діяння Андрія», «Діяння Іоана» та ін.

Легендарні або сфальсифіковані євангелія, діяння апостолів, послання апостолів почали з'являтися у II ст. Вони були переповнені безглуздими оповіданнями про Ісуса Христа та його апостолів. Автори *апокрифічних книг* намагалися заповнити прогалини у новозаповітних оповідах про Ісуса Христа, щоб, як вважали деякі авторитети тогочасної церкви, «пропхати свої єретичні ідеї». Відомо, що було 50 сфальсифікованих євангелій, крім таких самих підробок «діянь апостолів» і «послань».

Серед найвідоміших назвемо деякі апокрифічні книги: «Євангелія від Никодима» (вигаданий звіт Пілата імператору Тіберію про суд над Ісусом Христом), написана у II ст.; «Смерть Марії» (оповідь про перенесення «чистого і дорогоцінного тіла» Марії до раю), написана на межі I і II ст.; «Євангелія від Петра» (написана у середині II ст. в інтересах антиєврейських досетських доктрин); «Євангелія від Томи» (описує чудотворенні діяння Ісуса Христа у

віці 5–12 років), написана у II ст.; «Апокаліпсис Петра» (видіння раю і пекла, яке було дане Петрові, Євсевій називає «підробкою»); «Діяння Андрія» (намагання Андрія переконати Максимілу утримуватися від статевих стосунків із своїм чоловіком, що призвело до мученицької смерті апостола Андрія); «Діяння Фоми» (романтична пригода автора, заклик до утримання від статевих стосунків); «Листи Павла до Сенеки і листи Сенеки до Павла» (мета книги: рекомендувати християнство послідовникам Сенеки або рекомендувати вчення Сенеки християнам), написані у IV ст.

Карфагенський собор (397 р.) затвердив як канонічні книги лише 27 книг Нового Заповіту. Із чотирьох Євангелій Євангелії від Матвія, Марка, Луки вважаються *синоптичними*, в яких змістовне описання земного життя Ісуса Христа в основному збігається. Євангелія від Іоана містять лише незначну частину того матеріалу, який є у синоптичних Євангеліях, а тому не вважаються синоптичними.

У синоптичних Євангеліях походження Ісуса Христа земне. Він вважається «сином Давида», його родовід йде від Авраама (Матв. 1:1–17). У цих євангеліях Ісус Христос називається 70 разів «сином людським», «сином Давида». Отже, синоптичні Євангелії чітко проводять старозаповітну месіанську ідею про походження майбутнього Месії (помазаного царя Ізраїля) «із племені Іуди, роду Давидового». У Євангелії від Іоана Христос набуває божественного означення. Він здебільшого (майже 30 разів) називається «сином Божим». Його походження, сутність, природа – божественні, космічні. Іоан так розпочинає свій опис Ісуса Христа: «Споконвіку було Слово (грецьк. – *Логос*), і Слово в Бога було, і Богом було Слово. Воно у Бога було споконвіку, і ніщо, що постало, не постало без нього» (Іоан 1:1–3). Під «Словом» – Логосом тут розуміється Ісус Христос як споконвічний Бог.

У синоптичних Євангеліях наголошується на тому, що Ісус Христос як Месія прийшов лише до «загублених овець дому Ізрайлевого». Його урочистий в'їзд в Єрусалим на віслюку й емоційно-патетичне вітання великого натовпу іудеїв, які скандували «Слава сину Давида, царю Ізраїлю», мали підкреслити актуальне виповнення старозаповітних пророцтв про відновлення царства Ізраїльського і звільнення Іудеї від римської окупації. Коли ж надії іудеїв не справдилися, вони віддали Ісуса Христа на розп'яття із скептичним написом: «Ісус Христос – цар Іудейський».

В Євангелії від Іоана Ісус Христос ототожнює себе із своїм небесним Отцем, постійно доводить, що він «предвічний Син Бо-

жий», що «Я й Отець – ми одне», «хто бачить Мене, той бачить Отця» тощо.

Ісус Христос у своїх проповідях в основному використовував «езопову мову», відповідаючи на незручні для нього питання, удавався до двозначних тлумачень. Широко використовував притчі – щось на зразок метафори, порівняння, яке ілюструє якусь ідею щоденним прикладом. Христос вживав притчі (про сіяча; бур'ян і невід; гірчичне зерно і закваску; захований скарб і дорогоцінну перлину; про немилосердного боржника; про робітників у винограднику; про злочинних виноробів; про весільних гостей; про блудного сина; про мудрих і нерозумних дів та ін.), щоб приховати на деякий час і для деякого оточення (насамперед для своїх опонентів із числа ортодоксальних іудеїв, а також фарисеїв, садукеїв) те, що він мав на меті висловити. Тому притчі Христа відтворюють подвійне розуміння сказаного. Царство Боже, яке Христос мав намір заснувати, настільки відрізнялося від царства Ізраїльського і царя Ізраїльського, який мав посісти «вічний престол Давида» – саме таке значення очікуваного іудеями Месії, – що Христос був дуже тактовний і обережний, щоб не викликати їхньої зневаги до себе.

Кількість притч подається по-різному – від 27 до 50. Те, що одні називають притчами, інші називають метафорами. Більшість дослідників визнають приблизно 30 притч. Непряма мова, притча, приказка – основні форми проповідей Христа. Деякий час Христос тримав своїх учнів у здивованому стані. Якщо б він сказав про свою місію просто і прозоро, без натяків, то, мабуть, вони не були б зацікавлені слідувати за ним. Зрештою, перших 70 учнів залишили його. Коли вони переконалися, що Христос – Месія не сидітиме на «політичному троні» царя Давида, а буде розп'ятий на хресті, це приголомшило їх. Проте ті учні, що залишилися з ним, продовжували думати, що розп'яття на хресті Месії – іудейського царя – це також притча. Навіть під час останньої вечері з ним вони продовжували цікавитися, хто з них матиме відповідний ранг і посаду, коли він оголосить себе Царем Ізраїльським на престолі Давида. Навіть Іоан Хреститель очікував «політичного» Месію і не міг зрозуміти, чому Христос не виявляв своїх царських повноважень і намірів. Зрештою, навіть ті 11 учнів, які проводжали Христа під час його вознесіння, цікавилися одним: «Чи не часу цього відбудуєш Ти, Господи, царство Ізраїлеві?» (Діяння 1:6)

Хто ж такий Ісус Христос: син людський чи син Божий, Бог чи людина, зрештою, чи Боголюдина – ці питання стояли у центрі

дискусій перших семи Вселенських соборів (325 – 787), викликали гарячі суперечки, ересі, розколи християнських церков. І хоча Халкидонський собор (451) визначив формулу Ісуса Христа як Боголюдини, яка водночас, не зливаючись і не розділяючись, посідає і божественну, і людську природу, дискусії навколо сутності, природи і навіть зображення Ісуса Христа не вщухали в лоні самої християнської церкви майже до кінця VIII ст.

Ісус Христос чітко ідентифікував себе як іудея і Месію, обіцяного старозаповітними пророцтвами для «обраного народу», як «хліб для дітей Ізраїлю» (Матв. 15:21–26). Він стверджував, що спасіння належить іудеям і призначене лише іудеям (Іоана 4:27). У Нагірній проповіді, в якій викладені основи Христового віровчення, Ісус насамперед застеріг, що Мойсеїв закон – вічний і непорушний, що «доки небо і земля не минеться, ані йота єдина, ані жоден значок закону не минеться» (Матв. 5:18). А Мойсеїв закон був даний для «обраного народу», утврджував концепцію угоди Яхве з «обраним народом». Це призвело до певного ускладнення, коли християнський прозелітизм був звернений до язичників.

Діяння апостолів і послання апостолів засвідчують, як важко було першим адептам і авторитетам християнства, «стовпам церкви» (як називає їх апостол Павло) відходити від Мойсеєвого закону і концепцій обраності одного, єврейського, народу, від Мойсеєвих приписів і установлень про обов'язковість обрізання, святкування суботи, жертвоприношень (див. Діяння, 15 розділ). Щоб розрубати цей «гордіїв вузол», апостолу Павлу довелося відкинути Мойсеєві заповіді й установлення «через неміч їх та некорисність» і відкрито заявити, що «не вдосконалив нічого Закон» (Послання до євреїв 7:18,19). Зроблено це було всупереч застереженню Христа щодо таких дій (Матв. 5:18,19).

Отже, 14 послань апостола Павла вже адресувалися язичникам, які стали християнськими неофітами і здебільшого проживали за межами Палестини – римлянам, коринтянам, галатам, ефесянам, солунянам, колоссянам та ін. Саме апостол Павло зробив те, що не наважувався зробити Ісус Христос: розірвав з іудаїзмом, сформулював універсальну формулу християнства: «Немає різниці між іудеєм і елліном, між обрізаним і не обрізаним, між рабом і рабовласником, між чоловіком і жінкою – всі єдині у Христі». Однак впровадження цієї універсальної формули християнства замість старозаповітної концепції єдиного «обраного народу», який перебував у привілейованому становищі – угоді з Бо-

гом Яхве, зустрічало шалений опір деяких «стовпів церкви», які дотримувалися положень ортодоксального іудаїзму і приписів Мойсеєвого Закону (див. Послання до галат 2:6–15). Таким чином, відбувся певний поділ серед авторитетів первісного християнства: одні вважали доцільним далі дотримання Мойсеєвого Закону і звертатися з християнською проповіддю лише до євреїв (Яків, Іоан, Петро), а апостол Павло остаточно розірвав з іудеохристиянством, вивів християнство з «пелюшок іудаїзму» і розгорнув християнську прозелітистську діяльність серед язичників. Отже, сформувалися і, зрештою, взаємодіяли, з періодичними конфліктами, дві течії раннього християнства – *пауліністична* (від апостола Павла) і *петроністична* (від апостола Петра).

Остання книга Нового Заповіту – Апокаліпсис Іоана Богослова, по суті, є однією з перших книг, оскільки була написана на межі 68–69 рр. Тут ще зберігається дух іудеохристиянства. Ортодоксальність перших християнських церков ідентифікується лише через їх ставлення до іудаїзму. Автор Апокаліпсиса ремствує й обурюється, що в церкві є авторитети, які говорять про себе, ніби іудеї вони, але ними не є, тому вони зборище сатани» (Об'явлення 2:9) Він дорікає, що першими християнськими громадами – церквами керують вихідці із язичників або прихильники язичницьких неофітів – «називають себе апостолами, але ними не є, а фальшиві вони» (натяк на апостола Павла); інші «спричинюють спотикання перед синами Ізраїля» (Там само, 2:14); в одній із церков колишня язичниця, якась Єзавела, вважає себе пророчицею, «зводить рабів моїх», які «чинять із нею розпусту» (Там само, 2:20–22).

Зрештою, автор Апокаліпсиса уявляє «Божий престол» як керівний орган небесного царства на чолі з Агнцем (тобто Ісусом Христом) і 144 тисячами обранців від усіх племен Ізраїльських (Об'явлення 14:1–5; 7:4–8).

Аналіз 27 «канонічних» книг (ті, що залишилися після «вибравки» фальшивих, підроблених, апокрифічних євангелій, діянь і послань) показує, що порядок їх виникнення протилежний до того, як вони укладені в каноні Нового Заповіту. Спочатку з'являється Апокаліпсис (тут Ісус Христос зображується не у вигляді людини чи Бога, а є Агнцем. Саме таким зображали Ісуса Христа до IV Вселенського Собору, тобто до 451 р.). У посланнях немає навіть згадки про притчі і повчання Ісуса Христа: є лише абстрактний образ розіп'ятого, воскреслого і грядучого незабаром вдруге Ісуса Христа. Апостоли ґрунтовно використовують цитати з книг Старого Заповіту, але немає жодного посилання на тексти єван-

гелій. Такий самий абстрактний образ Ісуса Христа у книзі «Діяння св. апостолів». І лише в чотирьох євангеліях (найпізніших книгах Нового Заповіту) подається зображення живого і діючого Ісуса Христа з його проповідями, притчами і всілякими пригодами, згадки про яких немає в попередніх книгах Нового Заповіту. Отже, особа, образ, ідентифікація Ісуса Христа набуває в книгах Нового Заповіту такої еволюції: від апокаліптичного символічного Агнца (поки що і не Бог, і не людина) до абстрактного Ісуса Христа (без конкретизації його життєвого шляху, діянь, повчань) у посланнях і діянні апостолів і, зрештою, «автобіографічного», діючого «сина людського» і «сина Божого» в Євангеліях від Матвія, від Луки і від Іоана.

Матвій і Іоан, судячи з євангельських оповідей, були безпосередніми очевидцями того, про що писали, оскільки були учнями Ісуса Христа. Марко був учнем апостола Петра і писав про Ісуса Христа те, що чув від свого вчителя. Лука також був учнем, але уже апостола Павла, який також не був безпосереднім учнем Ісуса Христа. Отже, Євангелія від Луки – це переказ того, що апостол Павло опосередковано дізнався з інших джерел.

У чотирьох Євангеліях є різні описи деяких подій, фактів, повчань, є певні відхилення в описах тих самих епізодів. Історики церкви, зокрема богослови, вважають, що це не «суперечності», а оскільки авторів уже «канонічних» євангелій залишилося чотири, то кожний писав про Ісуса Христа в міру своєї обізнаності, таланту і, зрештою, адресності своїх євангелій. Так, скажімо, вважають, що Матвій написав своє євангеліє для Єрусалимської церкви, Марко – для Римської церкви, Лука присвятив свою розповідь про Ісуса Христа для «високо достойного Теофіла» – очевидно, визначної особи при імператорському дворі у Римі. Іоан у багатьох випадках, як про це вже йшлося, мав свою особливу точку зору про Ісуса Христа. Все це позначилося на змісті, формі, стилістиці, спрямованості чотирьох Євангелій.

7. Біблія в Україні

З прийняттям християнства до Київської Русі надходила з Царгороду (Константинополя) література і тексти Священного писання. Але це були грецькомовні твори, які здебільшого були зрозумілі київській еліті – боярам, купцям, князям, можливо, деяким дружинникам. Для широкого загалу київських християн ці

тексти були не зрозумілі. Але ще заздалегідь до хрещення Русі (988) священні книги слов'янською мовою надходили з Болгарії, Сербії. Оскільки слов'янська мова була зрозумілою як південно-західним, так і східним (з Київської Русі) слов'янам, такі твори були у більш широкому вжитку. Вже за 135 років до Володимирового хрещення слов'янські просвітителі, «солунські брати» Кирило і Мефодій переклали деякі книги Біблії і церковні служби слов'янською мовою. Отже, в Київську Русь сербські і болгарські місіонери, поширюючи християнство, принесли книги Святого Письма і церковні книги, написані зрозумілою для простого люду мовою. Очевидно, що 6 книг Біблії, перекладені слов'янською мовою – чотири Євангелії (від Матвія, Марка, Луки й Іоана), Діяння апостолів, Псалтир – у Київській Русі поширювалися у другій половині IX ст. Про це свідчить хоча б такий факт як договори Русі з Візантією. Є літописні згадки, що договори 911 і 944 років підписували дипломати Київської Русі, складаючи клятву про їх дотримання, - одні на Євангелії, інші, - присягаючи на імені Перуна, язичницького бога. Отже, ще задовго до офіційного прийняття християнства серед високопоставленої київської еліти, в даному разі – серед дипломатів були і християни, і язичники.

Отже, книги, які надходили з Візантії, - перекладалися церковнослов'янською мовою, а книги, які привозили сербські і болгарські місіонери, переписувалися і поширювалися без перекладу. Таким чином, церковнослов'янська мова стала літературною мовою й була у вжитку кілька століть в Україні, аж до приходу «Енеїди» Котляревського, яка була написана народною мовою у 1798 р. Тепер церковнослов'янська мова є мертвою мовою (крім церковнослужительського застосування деякими православними церквами).

Важливим етапом поширення Біблії і практичним застосуванням її тексту в Україні були так звані «учительні» євангелії. У школах, створюваних київськими князями, насамперед Ярославом Мудрим, широко використовувалися «учительні» євангелії як універсальні підручники з історії, географії, мови і літератури. «Учительними» євангеліями правила будь-яке з чотирьох Євангелій. До неї додався ґрунтовний вступ і коментарі, які пояснювали текст Євангелія, збагачували учнів знаннями з різних сфер.

Згодом з'явилися у Київській Русі і послання апостолів та особливо Псалтир з відповідними поясненнями – «Толковими Апостолами» або «толковими Псалтирями». У Київській Русі залюбки читали Псалтир і навіть вивчали напам'ять багато

псалмів. Псалтир вживався як навчальна книга для домашнього читання.

У 1056–1057 рр. з'явилася у Київській Русі найдавніша книга Святого Письма — *Остромирова Євангелія*. Виконана в одному примірнику у рукописній версії з кольоровим письмом і художніми заставками, з позолоченою обкладинкою, викладеною коштовними каменями. Остромирова Євангелія є безцінним мистецьким твором, шедевром письма ручної роботи і засвідчує про високу писемну і мистецьку культуру України XI ст. Виготовлена на замовлення Остромира, людини, наближеної до столярного княжого двору, який був посадником княжим у Сіверсько-Черніговській землі. Остромирова Євангелія збереглася і нині знаходиться у науковій бібліотеці ім. Салтикова-Шедрина у Санкт-Петербурзі. Вона належить Україні і було б справедливою справою повернути її.

Найціннішим перекладом до зближеної руської (української) народної мови була *Пересопницька Євангелія*, яку в 1556–1561 рр. переклав Михайло Василевич. Її назва походить від назви монастиря в Пересопниці Рівненської області. Пересопниця на той час була не лише монастирським, а й своєрідним культурним центром. Пересопницька Євангелія збереглася. На ній давали клятву на вірне служіння Україні та її народу перший і другий президенти незалежної України.

Повна збірка книг Біблії церковнослов'янською мовою з'явилася на східнослов'янських землях у 1499 р. Цим повним виданням була *Геннадіївська Біблія*, яка вийшла завдяки заходам Геннадія, новгородського єпископа. Повну Біблію у 1517–1519 рр. видав білорус Георгій Скорина. А у 1581 р. видано знамениту *Острозьку Біблію*, яка з'явилася завдяки старанням князя Костянтина Острозького, воеводи Київського.

Острозька Біблія надрукована Іваном Федоровим у місті Острозі (нині Рівненська область) після довгої старанної підготовчої праці — звірки канонічних грецьких і латинських текстів та перекладів церковнослов'янською мовою. Острозька Біблія є першим повним виданням Біблії церковнослов'янською мовою у давньоукраїнському варіанті. Острозька Біблія віддзеркалює високу мовну культуру в Україні XVI ст., її текст зразково перекладений і старанно відредагований.

Минуло багато століть від прийняття християнства Київською Руссю до появи нової Біблії, перекладеної живою, народною, літературною мовою. Мало хто з інтелігенції відважувався

на таку велику і відповідальну працю як переклад Біблії українською мовою, оскільки за часів самодержавства російський уряд не був зацікавлений у розквіті української культури. Взявши курс на «обрусение» України, царське самодержавство і його служниця – Російська православна церква забороняли переклад не тільки священних книг, а й написання будь-яких текстів українською мовою, оскільки вважали, що такої мови «не было, нет и быть не может». За велику працю перекладання Біблії українською мовою взявся Пантелеймон Куліш (1819–1897). П. Куліш цікавився народною творчістю і розвитком української мови. Водночас він перекладав твори Шекспіра, Шілера, Гете, Гейне, Байрона, Пушкіна, Міцкевича. П. Куліш взявся за переклад Біблії не тільки виключно з релігійних мотивів, а й з переконанням, що український народ повинен мати доступ загальнолюдської культури, яка ушляхетнює людину. Він був переконаний, що Біблія, Гомер і Шекспір є трьома стовпами всесвітньої культури, і наполегливо працював, щоб український народ засвоїв здобутки цієї культури. Для П. Куліша культурний розвиток народу був пов'язаний з освітнім і релігійним розвитком. П. Куліш бажав, щоб український народ мав Біблію, перекладену літературною, народною, українською мовою.

П. Куліш працював над перекладом Біблії усе своє життя у досить несприятливих умовах, але не довів його до завершення. У 1885 р. трапилася пожежа на його хуторі Мотронівці – і його переклад згорів. Пропала праця багатьох років. Проте після пожежі П. Куліш знову взявся за переклад втраченого тексту, але не закінчив повного перекладу Біблії до своєї смерті у 1897 р.

Дружина П. Куліша передала манускрипт (рукопис) перекладу Біблії на збереження до музею Тарновського. Тарновський встановив, що третину біблійного тексту П. Куліш не встиг перекласти. Він попросив письменника І. Нечуя-Левицького завершити переклад Біблії. До цієї праці прилучився відомий український вчений-фізик І. Пулюй. Так спільними зусиллями П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя переклад Біблії був завершений і у 1904 р. Британським Біблійним Товариством виданий українською мовою. Цей переклад Біблії, по суті, був єдиним перекладом, який давав українцям можливість читати Біблію своєю рідною мовою майже упродовж усього ХХ ст.

У другій половині ХХ ст. були видані Біблії українською у перекладі І. Огієнка і І. Хоменка. Проте перекладу Біблії, який відповідав би сучасному стану розвитку української літературної мови,

поки що немає. Після проголошення незалежності України у Києві створено Українське біблійне товариство, яке і поставило перед собою мету здійснити такий переклад.

Переклад Біблії вимагає старанної, копіткої та коректної звірки з найдавнішими манускриптами. Найповніші, найбільш знані і найвартісніші манускрипти, що збереглися до наших днів, – Сінайський, Ватиканський, Олександрійський.

Сінайський манускрипт, або «Сінайський кодекс», був знайдений німецьким вченим Тішендорфом у 1844 р. в монастирі св. Катерини на горі Сінай. Рештки цього манускрипту, після кількох поїздок Тішендорфа до цього монастиря, були знайдені у 1859 р. Після довгих переговорів цей манускрипт придбала Імператорська бібліотека в Санкт-Петербурзі, де він зберігався до 1933 р., коли його за досить високу ціну було продано Британському Королівському музею в Лондоні. Цей манускрипт складався із 199 аркушів Старого Заповіту і повного тексту Нового Заповіту з «Посланнями Варнави» і частиною «Пастиря з Гермосу» (не канонічні книги) на 147 аркушів. Усіх разом 347 аркушів, написаних гарним текстом і на найліпшому пергаменті. Розмір аркушів 38х43см. Цей рукопис з'явився у першій половині IV ст. Невелика його частина (43 аркуші) зберігається в Університетській бібліотеці у Лейпцігу.

Ватиканський манускрипт написаний у IV ст. і зберігається у Ватиканській Бібліотеці з 1481 р. У ньому не вистачає деяких фрагментів Нового Заповіту.

Олександрійський манускрипт написаний у V ст. в Олександрії (Єгипет). Це повна Біблія. Не вистачає кілька фрагментів з додатком «Послань Климента», «Послань Соломона» (ці книги не канонічні, які у V ст. були визнані, а зараз не включаються в канонічний текст Біблії). Від 1627 р. Олександрійський манускрипт зберігається в Британському музею.

Інші манускрипти, зокрема, «Єфраїмський» написаний у V ст., зберігається у Парижі і складається приблизно з половини текстів Нового Заповіту. «Безанський» написаний також у V ст., зберігається у Кембріджському університеті, складається із Євангелій і Діянь апостолів. «Вашингтонський» манускрипт написаний у IV ст., знайдений в Єгипті у 1906 р., складається з Євангелій, зберігається у Смітсонській бібліотеці у Вашингтоні.

IV. Світові релігії

1. Буддизм

Буддизм – найдавніша універсальна світова релігія, яка є спільним релігійним компонентом різних цивілізацій Сходу – від Індії до Японії. Філософія буддизму глибока і оригінальна, її інтелектуальний потенціал досить високий навіть на фоні серйозних філософських пошуків мислителів Упанішад. Буддизм вважається «ключем до східної душі», без буддизму неможливо зрозуміти особливостей культур і мислення багатьох східних народів.

1.1. Витоки й історія становлення буддизму

Сформувавшись в Індії в середині I ст. до н.е., буддизм поширився далеко за межі своєї батьківщини по усій південній, південно-східній, східній і центральній Азії аж до Бурятії і Туви (регіони Росії) на півночі. Більшість буддистів проживають у таких азійських країнах, як Шрі-Ланка (острів Цейлон), М'янма (Бірма), Таїланд, Японія, Корея та Китай. Буддистськими країнами вважаються Кампучія (Камбоджа), Лаос, В'єтнам, Монголія. Буддисти заявляють, що в усьому світі їх є близько 356 млн, з яких приблизно 1,5 млн живе в Європі, 2,6 млн у Північній Америці й 635 тис. – у Латинській Америці. В Україні буддизм почав вільно поширюватися з 1991 р., коли було офіційно зареєстровано три буддистські громади. На 1 січня 2003 р., згідно з даними Державного Комітету України у справах релігії, функціонувало вже 46 буддистських громад.

Буддизм виник у лоні брахманізму як реакція на його елітарність, як вияв вільнодумства у боротьбі із закостенілою брах-

манської ортодоксією і зовнішнім ритуалізмом. Буддизм відкинув брахманське вчення про сакральність (святість і незмінність) варно-кастової системи (поділ індійського суспільства на елітарні варни (стані) – брахманів, кшатріїв, вайш'їв і безправних рабів та безземельних селян – шудрів), вийшов за межі варно-кастового поділу. Буддизм проголосив, що «просвітлення» (як шлях до звільнення) доступне для людини будь-якого соціального статусу за умов дотримання доктринальних, етичних і психотехнічних (медитаційних) принципів цієї релігії. Буддизм відкинув авторитет священних ВЕД, стверджуючи, що будь-яка людина (незалежно від станової і кастової приналежності) може стати святим – архатом або бодхисатвою чи буддою.

І ще одна важлива особливість буддизму – пошуки «просвітлення» без Бога. Буддизм вважається «релігією без Бога», «атеїстичною релігією». У буддизмі немає Бога-Творця світу, відсутнє вчення про створення Богом світу (*креаціонізм*), про кінець світу (*есхатологія*). За будистським ученням, світ існує вічно і йому не буде кінця. *Сансара* – постійний кругообіг усього, що існує у світі, постійний ланцюг перевтілень (смертей – народжень) – також вічна. Головне в буддизмі – вийти із сансари і досягти *нірвани*.

Протягом 1000 років буддизм процвітав в Індії, формуючи її духовне обличчя, але поступово був витіснений із цієї країни зміцнілим і зреформованим індуїзмом, і після XIII ст. н.е. практично повністю зникає на своїй історичній батьківщині.

З Індії буддизм поширюється в країнах, традиційно пов'язаних з нею культурою, – Шрі-Ланці, Бірмі, Тайланді та ін. На початку н.е. буддизм поширюється в Китаї, звідти проникає в Корею і Японію, несучи з собою досягнення індійської і китайської культур і китайську ієрогліфічну писемність, сприяючи таким чином формуванню далекосхідного цивілізованого ареалу.

У VII ст. буддизм проникає у Тибет, звідти у XVI – XVII ст. приходять у Монголію і до деяких народів Сибіру (бурятів, калмиків, тувинців). З початку XX ст. буддизм знаходить дедалі більше послідовників у західному світі.

1.2. Течії буддизму

Поступово у буддизмі сформувалися два основні напрями: *Хінаяна* (Мала Колісниця), або *тхеравада* (вчення старійшин).

Це – монаший буддизм. *Махаяна* (Велика Колісниця). Це – мирянський буддизм.

Хінаюну називають також південним буддизмом, оскільки він почав поширюватися в країнах південної і південно-східної Азії. *Махаяна* вважають північним буддизмом, оскільки він поширювався переважно в країнах, які лежали на північ від Індії.

Хінаїністи використовують священні тексти мовою палі (одна із серединних мов Індії), а *махаяністи* – на санскриті.

Релігійним ідеалом *Хінаїни* є *архат* (гідний, святий), послідовник чернечих заповітів, який за одне життя досягає *нірвани*. Мета ж мирян – турбота про *санху* (чернечу громаду) і поліпшення своєї *карми*.

У *Хінаїні* (початковій) Будда не вважався божеством, не був надприродною істотою, а лише людиною, яка завдяки власним зусиллям просвітілася і таким чином знайшла шлях до звільнення, вчителем і наставником, який дав *Дхарму* (Закон просвітлення). Він здобув *нірвану*, і у світі більше не присутній. Тому всі молитви та інші форми культу мають сенс лише як меморіальні акти, мета яких – віддати шану пам'яті вчителя, а спогад про нього – приклад для наслідування.

Орієнтація *Хінаїни* виключно на монаше середовище зумовила її обмежене поширення у країнах, традиційно пов'язаних з Індією.

Ідеалом *Махаяни* є бодхисатва (пробуджена істота, тобто святий, який досяг вищого пробудження і набув стану будди, але відмовився від вступу у «цілковиту нірвану» задля спасіння усіх живих істот). Головна якість *бодхисатви* – *праджня* (премудрість), тобто здібність збагнути істинну реальність, і *каруна* (велике співчуття), яке виражається в умінні різних живих істот.

Спочатку *бодхисатвою* називали будь-якого віруючого, який намагався здійснити таку альтруїстичну місію. Пізніше ця назва стала застосовуватися виключно до великих святих, які наділені надприродною могутністю. Вони перевершували силу богів давньої ведичної релігії. Такі бодхисатви як Авалокітешвара, Тара, Маньджушрі, Самантабhadра та інші стали найпопулярнішими об'єктами культу і пошанування мільйонів віруючих. Культ *бодхисатв* настільки важливий для Махаяни, що її іноді називають Бодхисатваною – Колісницею бодхисатв.

Будда також розуміється в Махаяні по-іншому, ніж у Хінаїні. Будда, у суворому розумінні цього слова, – *споконвічно пробуджена природа свідомості*, істинна реальність, якою вона є в

дійсності, що набуває у пізніших текстах риси безякісного Абсолюта, подібного до Брахмана. Ця справжня сутність Будди називається в Махаяні Тілом Дхарми (дхармакайя).

Але згідно зі своїм великим співчуттям цей вічний Будда виявляє себе ще у двох формах, або «тілах»: на рівні світа — як «тіло насолоди» (самбхогакайя), в якому *Будда спілкується з бодхисатвами*, повчає їх, і водночас насолоджується блаженством нірвани; на рівні світу бажань — як «перетворене» або «магічно створене тіло» (нірманакая). *Будда постає як людина — наставник і вчитель істини. Саме «перетвореним тілом» і був, згідно з Махаяною, історичний будда Шак'ямуні.*

Махаяна також вчить, що кожна жива істота наділена природою будди і є буддою потенційно. Йдучи шляхом бодхисатви, людина може реалізувати цю природу, досягти досконалого і повного *просвітлення і пробудження* — стати буддою.

На відміну від Хінаяни, Махаяна наділяє своєю увагою не лише монахів, а й всіх віруючих, намагаючися максимально залучити до релігійної практики якомога більше людей. При цьому Махаяна твердить, що досягнути стану будди можуть не лише монахи, а й благочестиві та мудрі миряни. Поширюючися за межами Індії, Махаяна виявила виключну гнучкість у пристосуванні до нових умов й характеру інших релігій, культур та цивілізацій, що й дало змогу їй зробити буддизм світовою релігією.

Ваджраяна. У другій половині I ст. н.е. в рамках буддизму Махаяни формується новий напрям, який називається *Ваджраяна* (*Алмазна або Громова Колісниця*), і відомий на Заході як тантризм або тантричний буддизм (від назви священних текстів цього вчення — *тантр*, дослівно — «нитка, на яку щось нанизується»).

Ваджраяна — *ізотеричне* (таємне) вчення, яке забезпечує досягнення стану будди упродовж одного життя. Для Ваджраяни характерні: 1) використання надзвичайно розроблених форм йоги; 2) візуалізація образів божеств, які символізують вищі стани свідомості; 3) повторення специфічних молитв — *мантр*; 4) психотехнічні способи і методи споглядання; 5) активне використання сексуальної символіки: зображень шлюбного поєднання богів, що уособлюють поєднання *праджні* (мудрості) і *упаті* (умілих, вправних засобів, використовуваних бодхисатвами), з яких народжується *пробудження і просвітлення* (бодхи).

Ваджраяна значною мірою визначила обличчя пізньоіндійського буддизму і почала відігравати виключно важливу роль у *тібетомонгольському буддизмі* (його застаріла назва — *ламаїзм*), тоді

як у далекосхідному буддизмі (Китай, Корея, Японія) її елементи не відігравали істотної ролі.

1.3. Регіональні особливості поширення буддизму

До XIII ст. н.е. буддизм практично щезає в Індії. Мусульманські завоювання й утворення на території Індії ісламських держав (Делійський султанат та ін.), зміцнивши свої позиції індуїзмом, завершують розгром цієї ослабленої релігії на своїй батьківщині. Однак на цей час буддизм уже поширився в багатьох країнах Азії, здійснюючи постійний і дедалі зростаючий вплив на всі сфери духовної культури регіонів свого поширення.

У I ст. н.е. буддизм починає поширюватися в Китаї, куди він проникає із Центральної Азії. Першими буддистами в Китаї були центральноазіатські купці, які заснували в китайських містах свої представництва і факторії. Лише на межі II–III ст. з'являються перші буддисти – китайці, китайські буддійські монахи і монастирі.

У Китаї буддизм зіткнувся з багатьма труднощами. Китайська культура, яка налічувала до знайомства з буддизмом вже 2 тисячі років своєї історії, дуже відрізнялася від індійської, і на всіх іноземців китайці дивилися як на варварів. Монаші ідеали буддизму суперечили цінностям китайського суспільства з його культом сім'ї, предків і продовження роду. Крім того, виникла проблема взаємовідносин державної влади, уособленої в сакральній фігурі імператора, з буддистською громадою, яка, зрештою, була поставлена під контроль держави.

Важкою проблемою був переклад буддійських текстів китайською мовою. Була розроблена китайська буддійська термінологія. Санскритські терміни записувалися за допомогою ієрогліфічної транскрипції.

Не зважаючи на складнощі й проблеми, іноді й усупереч відкритому переслідуванню, буддизм закріплюється в Китаї і разом з даосизмом і конфуціанством утворює «триаду вчень» (сань цзяо), яка визначала обличчя традиційної китайської культури упродовж майже двох тисячоліть.

У VI ст. починається процес формування власне китайських напрямів махаяністського буддизму, які виникали на ґрунті взаємодії ідей індійського і китайського походження.

Найважливішими з цих напрямів були вчення «чань» і «Чистої Землі». Перший з них (чань), відомий більше під японською на-

звою *дзен* (від санскрит. «дх'яна» — медитація, споглядання), був школою, зорієнтованою на заняття психотехнічною практикою. Послідовники цієї школи вважали, що істинний смисл буддизму досягається лише завдяки поглибленому спогляданню («дивись у свою природу і станеш буддою»), а не внаслідок вивчення доктринальних і філософських текстів.

Школа «Чистої землі» (япон. — «дзедо») вважалася формою релігійної практики поклоніння будді Амитабхі. Сподіваючися на його допомогу, послідовники «Чистої землі» молитвенно безліч разів повторювали його ім'я.

На ґрунті китайського буддизму формуються буддійські традиції Кореї, Японії і В'єтнаму, куди провідники буддизму принесли не тільки свою релігію, а й китайську писемність і знання духовної культури Китаю.

У VII ст. буддизм починає поширюватися у Тибеті. Значну роль в утвердженні цієї релігії у «країні снігів» відіграла діяльність тантричного йогина і місіонера Падмасабхави, якого шанують у Тибеті як другого Будду.

На відміну від Китаю, у Тибеті не було високорозвиненої цивілізації, і тому, всупереч певному опору жерців і шаманів місцевої релігії «бон», буддизм досить легко утвердився у Тибеті, зберігши майже без змін свої споконвічні індійські форми, і сам Тибет згодом перетворився на цитадель буддійської релігії і в теократичну державу.

Велику роль для завершення формування буддійської традиції у Тибеті мала діяльність релігійного реформатора. Цзонкхапи (XIV-XV ст.), який створив школу Гелупа. Ця школа відіграє велику роль у сучасному центральноазіатському буддизмі. Гелупа об'єднала у своєму вченні положення Хінаяни, Махаяни і Варджаяни, створила систему великих монастирів, які водночас є центрами освіти.

У XVIII ст. у Тибеті остаточно утверджується теократичне правління. Духовним і світським правителем цієї країни став Далай-лама («святий, подібний до океану»), який вважається об'явленням на Землі бодхисатви Авалокітешвари. Другий впливовий ієрарх — Панчен-лама став ушановуватися як об'явлення будди Амитабхі.

Віра у «втілення» і «переродження» святих, будд і бодхисатв надзвичайно поширена у Тибеті і Монголії, що було вирішальним фактором для встановлення у цих країнах теократичної державності.

Із Тибету буддизм проник в Монголію (XVI–XVII ст.), а із Монголії – на територію Росії, де буддистами стали буряти і тувинці, а також калмики, які перекочували в Росію із північно-західного Китаю. З 1741 р. буддизм в його тибетсько-монгольській формі офіційно вважався однією із визнаних релігій Російської імперії. Після розвалу СРСР відбувається відродження цієї релігії в російських регіонах та її поширення: відкриваються нові храми і монастирі (дацани), створюються культурні й навчальні центри, розширюються міжнародні зв'язки.

В Україні функціонує Український центр буддистської культури. Релігійні громади буддистів зареєстровані в Донецькій області (7 громад), Запорізькій (3), Луганській (4), Одеській (3), Харківській (4), м. Києві (4 громади) та ще у 8 областях України.

1.4. Релігійний культ буддизму

У ранньому буддизмі культ обмежувався читанням текстів, проповіддю і сповіддю монахів, пошануванням реліквій і предметів, якими користувався Будда. По суті, єдиним періодичним культовим актом громади монахів можна вважати церемонію, яку називали пошадха – день посту, що став днем покаєння монахів.

Учення Будди не містило ідеї Бога, і тому в ранньому буддизмі не було молитви. Замість молитви була медитація – вправа, яка сприяла посиленню уваги, концентрації думки, оволодіння волею і розумом. Заняття медитацією – це шлях до просвітлення і спасіння, хоча необхідна і моральна поведінка. Лише моральна людина (яка не практикує медитації) не може вийти із колеса перероджень (сансари), але й сама по собі медитація (без моральної поведінки) також не дає бажаного ефекту.

Будда вказав на 4 місця для паломництва і 4 місця для реліквій: місце народження Будди; місце, де він став Просвітленим (Буддою); місце його першої проповіді; місце смерті. Стосовно своїх останків він дав розпорядження спалити, а потім розмістити у 4 гробницях на перехресті 4 головних шляхів. Гробниця називалася ступою. Поступово в Індії побудували багато таких ступ (без будь-яких останків Будди), які стали центрами медитації і культу, а їхня архітектурна форма ставала дедалі ускладненою, художньою.

Громада монахів шанувала реліквії Будди (в особливій пошані був зуб Будди), вважала їх талісманами. Однак самого Будду після смерті не вважали Богом чи надприродною істотою, а лише вчи-

телем, першим наставником, який дав Дхарму (Закон, вчення, знання) і відійшов до нірвани, з якої більше не повертається; і до Будди не зверталися з молитвою. Спочатку взагалі уникали будь-якого зображення Будди. І лише з І ст. йому почали ставити статую. Поступово культ реліквій і зображень Будди отримав повсюдне поширення.

Махаяна сприяла значному розквіту обрядів, присвячених буддам і бодхисатвам. Зрештою, у текстах Варджаяни описуються обряди, виконання яких повинно забезпечити благословенну діяльність – це медитація перед мандалай (містична комбінація квадратів і кругів, які уособлюють і картину людини, і картину Всесвіту); виголошення священних фраз, звуків (мантр) повинно допомогти в досягненні просвітлення і звільнення від гріхів. З'являються згодом церемонії посвячення і таємні обряди.

Об'єднана в монастир буддійська громада іменувалася сангхою. Спочатку до сангхи приймали всіх бажаючих, потім були введені деякі обмеження: не приймали злочинців, рабів, неповнолітніх без згоди батьків. Ті, які вступали до сангхи, повинні були відмовитися від усього, що їх пов'язувало із світом: від сім'ї, касти, власності. У всякому разі, це було обов'язковим під час перебування в монастирі. Той, хто вступав до монастиря, повинен був прийняти 5 обітниць: не убивати жодної живої істоти, не говорити неправди, не чинити перелюбу, не вживати алкоголю. Членство у сангхі не було обов'язковим: у будь-який момент монах або послушник міг вийти з неї і повернутися до мирського життя.

Ті ж, що вирішили присвятити монашеству все життя, готувалися до обряду посвячення – ординації. Послушник піддавався суворому іспиту духу і волі, іноді до спалювання пальця перед олтарем Будди. Хто витримав цей іспит, приймався як повноправний член сангхи. А це накладало на нього ще 5 важливих обітниць – зобов'язань: не співати і не танцювати; не їсти у невизначений час; не спати на розкішній постелі; не бути користолоубивим (не брати подарунків із срібла, золота, коштовних каменів); не користуватися речами, які мають сильний запах або інтенсивний колір.

Правила поведінки монахів і монахинь з'явилися пізніше і регулювалися текстами «кошика дисципліни» – «Віная-пітаки», однієї з перших частин «Тріпітаки».

1.5. Етика буддизму

У буддизмі ґрунтовно опрацьовані і стисло сформульовані заповіді, приписи, установки морально-етичного вчення. Насамперед потрібно оволодіти мудрістю «Чотирьох благородних істин», виробити потребу і рішучість знати ці філософські постулати буддизму і дотримуватись їх у своєму житті. Життя – страждання, причиною якого є бажання, потяг до земного існування і його радощів. Щоб уникнути страждань, необхідно позбутися будь-яких бажань за допомогою «восьмирічного шляху», тобто праведних поглядів, праведних зусиль, праведної поведінки, праведної мови, праведного способу життя, праведного самозаглиблення, праведної пам'яті, праведної медитації.

Отже, моральний аспект буддійського вчення повинен посідаати особливе місце у житті кожного буддиста. Йдучи «праведним шляхом», буддист повинен надіятися на самого себе і не шукати допомоги, захисту і порятунку ззовні. У цьому сутність буддизму як «релігії без Бога». Обмежити свої бажання, бути добродійним – такий шлях до пізнання істини, а за умови постійних зусиль морального самовдосконалення – і до нірвани.

Нірвана – досягнення недосяжного. У буддійській термінології спасіння – це визволення від законів карми й сансари й досягнення нірвани. Буддійські тексти говорять, що нірвану не можливо ні описати, ні пояснити, а тільки можливо відчутти. Нірвана – це не небо, куди йдуть праведники інших релігій, а стан, досяжний для всіх тут і вже тепер. Оскільки слово «нірвана» означає «задування», «згасання», тому нірвані подекуди дають таке визначення: припинення всіх пристрастей, бажань; буття звільнене від почуттів – болю, страху, прагнення, ненависті; стан вічного спокою, відпочинку й незмінності. По суті, це має бути припинення людського буття.

Проте сам Будда не давав будь-якого окресленого визначення нірвани. У повідомленнях про життя Будди йдеться, що якимось пішовши до лісу зі своїми учнями, він підняв пригорщу листя і сказав: «Те, чого я вас навчив, можна порівняти до листя у моїй руці, а те, чого не навчив, – до листя в усьому світі». Звичайно, Будда хотів сказати, що він передав їм тільки крихту свого знання. Будда Гаутама нічого не сказав про Бога, також ніколи не видавав себе за Бога. Він повідомив своїм учням: «Якщо є Бог, я не можу повірити, що він цікавиться моїми щоденними справами» і «Немає богів, які можуть або будуть допомагати людині».

Будда навчав, що просвітлення та спасіння – ідеальний стан нірвани – походять не від якогось Бога або зовнішньої сили, а з середини самої людини, коли вона намагається чинити добро й правильно мислити. У прощальному напученні Будда сказав своїм учням: «Покладайтеся тільки на себе, а не на якусь допомогу ззовні, міцно тримайтеся істини як світильника; шукайте спасіння тільки в істині, не чекайте підтримки не від кого, крім себе».

Проте у буддійських країнах навіть монахи не приділяють належної уваги догматичним тонкощам і високим ідеям своєї релігії. Досягнення нірвани здебільшого вважається абсолютно нереалістичною метою. Також рідко хто займається медитацією. Люди час від часу вивчають Тріпітаку, а здебільшого намагаються справляти добродійний та миротворчий вплив на суспільство.

Для послідовників Махаяни достатньо виконувати п'ять моральних заповідей (панчашила): не вбивати жодної живої істоти; не брати чужої власності; не торкатися чужої дружини; не говорити неправди; не вживати вина.

Монахи зобов'язані дотримуватися 10 основних моральних заповідей: берегти живі істоти; дотримуватися цнотливості; не говорити неправди; не брати чужої власності; не вживати вина; уникати надмірного вживання їжі; уникати світських забав; не вживати пахощів, оздоблень, прикрашувань; не спати на розкішних ложах; не приймати подарунків із золота і коштовних каменів.

Послідовники буддизму не повинні платити злом за зло, захищати інших від насильства, мститися за несправедливість. Буддист спокійно, терпляче ставиться до зла, ухиляючись лише від співучасті у ньому.

Буддизм плекає любов людини до природи, до всього навколишнього середовища. За переказом, Гаутама Будда народився під деревом ашока, «досягнув просвітлення» під деревом бодхи, проповідував своє вчення серед хащ дерева сал. Жодна релігія не пов'язана так з рослинним світом, як буддизм. Буддійські монахи розводили навколо своїх монастирів цілі гаї. Жили вони в докільлі мирної природи, яка так потрібна для спокою людини. Саме завдяки буддійським монастирям і храмам виникло садове мистецтво. Буддійське садове мистецтво перенесено в інші країни – до Китаю, Кореї, Японії і до європейських країн. Ця особливість буддійського турботливого ставлення до природи як до виконання важливої морально-етичної настанови про «збереження всього живого» дуже позитивно впливає на вирішення всього комплексу екологічних проблем у країнах, де поширений буддизм.

1.6. Священні тексти буддизму

Найдавніші буддійські тексти існували вже в I ст. до н.е. і були написані мовою палі, якою, як вважають, користувався Будда. Школа тхеравади вважає їх автентичними. Складаються ці тексти з 31 книги; вони поділені на три частини, названі Тіпітака (на санскриті – Тріпітака), що перекладається як «три кошики», а саме:

Віная-нітака (кошик дисципліни) містить правила і приписи монахів і монашок. По суті, це статuti буддійських монастирів.

Сутта-нітака (кошик проповідей) складається з проповідей, притч, прислів'їв Будди і його учнів.

Абхідхарма-нітака (кошик найвищої доктрини) містить коментарі до «Чотирьох благородних істин» (філософія буддизму), «Восьмирічного шляху спасіння» (етика буддизму) і психотехніки буддизму з метою досягнення «просвітлення» за допомогою медитації.

Махаянська література написана мовою санскриту, китайською і тибетською. Вона надто числена: самі тексти (без коментарів) сягають 5000 томів. Багато положень махаянської літератури не знаходимо у первісних буддійських текстах. Це свідчить про те, що більш пізніші тексти буддизму відрізняються від первинних доктрин, викладених самим Буддою.

Текст Тріпітаки остаточно був узгоджений 1879 р. на великому Соборі буддистів у місті Мандалай (М'янма) і тоді ж канонізований. Основні положення Тріпітаки були викарбовані на мармурових плитках мовою санскриту і розіслані в буддійські монастирі. Ці тексти розуміють і коментують лише вчені монахи. А рядові віруючі приходять до монастирів, щоб уклонитися і виконати певний церемоніал біля цих викарбованих у мармурі священних текстів.

1.7. Питання про достовірність джерел і засновника буддизму

Знання про життя Будди ґрунтується, в основному, на свідченнях канонічних текстів. Найбільші й найповніші з них написані давньоіндійською мовою – палі. Згідно зі шрі-ланкійськими літописами IV і VI ст. н.е., найдавніші палійські «канонічні тексти» було записано у I ст. до н.е. під час правління царя Ваттагамані Абхая. Інші повідомлення про життя Будди з'явилися в писаній

формі, мабуть, не раніше I чи навіть V ст. н.е., тобто майже через тисячу років після його смерті.

У буддійському переказі повідомляється, що невдовзі після смерті Гаутами було скликано собор з 500 монахів, аби вирішити, що слід вважати автентичним ученням Учителя. Питання про те, чи дійсно відбувся цей собор, є предметом численних дискусій між буддійськими вченими та істориками. Слід зазначити: навіть буддійські тексти визнають, що вчення, затверджене на той час як автентичне, учні не викладали на письмі, а зберігали в пам'яті. Запис священних текстів відбувся набагато пізніше.

Відомості про зачаття й народження майбутнього засновника буддизму знаходимо в уривках з «Джатани» (частини палійського канону) і «Буддхачаріти» (санкритського тексту II ст. н.е.). Спочатку розповідається про те, як мати Будди, цариця Майя (Махамайя), зачала його уві сні:

«Чотири ангели-хоронителі прибули й забрали її з ложем у Гімаляї... Потім прийшли дружини тих ангелів-хоронителів, завели Махамайю до озера Аноатти й викупали її, щоб очистити від усього людського забруднення... Неподалік височів Срібний пагорок, а на ньому — золотий палац. Там вони розстелили божественне ложе узголів'ям на схід, і поклали її на нього. Тепер майбутній Будда став величним білосніжним слоном... Він зійшов на Срібний Пагорок, і (...) тричі обійшов ложе своєї матері правим боком до нього, а потім, ударяючи їй у правий бік, немовби проникнув в утробу. Ось так відбулося зачаття під час свята в розпал літа».

Коли цариця розповіла про цей сон своєму чоловікові-цареві, той скликав 64 видатних індуїстських жерців, нагодував та одягнув їх, а потім попросив витлумачити сон. Вони відповіли: «Не турбуйся, великий царю! (...) У тебе буде син. Якщо він обере домашнє життя, то стане володарем світу, а якщо покине це життя і зречеться світу, то стане Буддою та розжене цьогосвітні хмари гріха й безглуздя».

Відтак мало статися 32 дива: «Усі десять тисяч світів ураз задрижали, розгойдалися і задвгтіли... Погасли всі пекельні вогні... хвороби покинули людей... всі музичні інструменти зазвучали, хоч ніhto не грав на них... у могутньому океані вода стала прісною... всі десять тисяч світів обернулися в море найрозкішніших вінків».

Пізніше відбулося незвичайне народження Будди в саду салевих дерев, який названо гаєм Лумбіні. Коли цариця хотіла вхопитися за гілку найвишого дерева у гаю, воно покірно схилилося до її руки. Стоячи і тримаючись гілки вона народила. Відразу ж після

народження він, майбутній Будда, твердо ставить обидві ноги на землю, робить сім кроків на північ. А над його головою несуть білий балдахін. Він вдивляється в кожну з чотирьох частин світу, проголошуючи неперевершеним голосом: «У цілому світі я найважливіший, найліпший і найголовніший; це моє останнє народження. Я вже більше не народжуся».

Такими самими детальними є оповіді про його дитинство, зустрічі з юними шанувальницями, мандрівки і майже про всі події у його житті. Більшість вчених вважають всі ці історії легендами й міфами. Через величезну кількість легенд і див неможливо відтворити історичних фактів із життя Будди.

Але поряд з міфами знаходимо й традиційний життєпис Будди. 623 р. до н.е. в Непалі народився індійський принц з племені шак'я, якого звали Сіддхартха Гаутама. Через кілька днів після пологів його мати померла. Коли йому було 16 років він, одружився зі своєю двоюрідною сестрою, вродливою принцесою Ясодхарою. Майже 13 років прожив він щасливим шлюбним життям у розкошах і блаженному невігластві щодо зрадливості долі за брамами палацу. З бігом часу йому почала проявлятися істина. 29 років (цей рік став поворотним пунктом в його житті) йому народився син Рахула. Він вважав свою дитину завадою, бо усвідомив, що всі без винятку підвладні циклу народження, хвороб і смерті. Збагнувши повсюдність страждання, він вирішив знайти панацею від усіх цих хвороб людства. Відмовившись від царських розкошів, якось уночі він покинув царський палац, вдягнув простий одяг аскета й вирушив у мандри як Шукач Істини. Ці декілька моментів з його життя разуче суперечать фантазмагоричним повідомленням з «канонічних текстів».

Що ж було вищезгаданим «поворотним пунктом у його житті»? Він уперше побачив хвору людину, кволого старця і покійника. Цей випадок змусив його глибоко замислитися над змістом життя: чи люди народжуються, щоб тільки страждати, старіти й помирати? Це спонукало Сіддхартху Гаутаму залишити свою сім'ю, багатство, титул принца і шість років шукати відповідей в індуїстських вчителів та гуру. Але все даремно. З оповідей дізнаємося, що він медитував, постив, займався йогою та доходив до крайнього зречення, але душевного спокою чи просвітлення так і не знайшов.

Кінець кінцем він збагнув, що крайнє самозречення було таким же марним, як і колишнє потурання своїм бажанням. Тепер Гаутама відцурався крайнощів у житті та обрав те, що назвав «середнім шляхом». Дійшов висновку, що відповідь в його свідо-

мости, він сів під деревом бодхи, священним індійським фіговим деревом, і поринув у медитацію. Протистоячи нападам і спокусам (за іншими джерелами, аж сім тижнів), він заволодів усім знанням та розумінням і досягнув просвітлення.

За буддійською термінологією, завдяки цьому Гаутама став Буддою – Пробудженим або Просвітленим. Він досягнув остаточної мети – нірвани, стану досконалого спокою та просвітлення й визволення від бажань і страждання. Гаутама став відомим як Шак'ямуні (мудрець з племені Шак'я) і часто називав себе Татхагатою (тим, що прийшов [щоб навчити]). А втім, різні буддійські секти дотримуються відмінних поглядів щодо його ролі. Деякі вважають його лише людиною, яка знайшла власний шлях до просвітлення й показала його своїм послідовникам. Інші вважають його останнім з будд, який прийшов у світ проповідувати аби відродити *дхарму* (палійською – «дхамма»), вчення або шлях Будди. Ще інші вважають його *ботхисатвою* – істотою, яка досягла просвітлення, але відклала вхід у нірвану, щоб допомогти іншим досягнути просвітлення. Отже, *просвітлення* є найважливішим положенням віровчення всіх буддійських шкіл.

1.8. Віровчення або філософія просвітлення

Досягнувши просвітлення й подолавши початкове вагання, Будда почав викладати іншим новознайдену істину – свою *дхарму*. Першу й, мабуть, найважливішу із своїх проповідей він виголосив у парку оленів у місті Бенаресі п'ятьом *бхікку* – учням або монахам. У ній він навчав, що для просвітлення потрібно уникати як хтивого потурання своїм пристрастям, так і аскетизму, а триматися *середнього шляху*. Потім потрібно зрозуміти «Чотири благородні істини» й дотримуватися них. Коротко їх можна викласти такими словами:

Життя – це страждання. Будь-яке існування є стражданням, тобто жодна із форм сансаричного існування і жоден із його станів не може бути цілком задовільним: народження – страждання, хвороба – страждання, старість – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним – страждання, життя з нелюбом – страждання, розлука з приємним – страждання, досягнення чого-небудь бажаного – страждання і т.д.

Причина страждання – бажання. Це спрага, що призводить до нових народжень, супроводжувана задоволеннями й пристра-

стями. Це – спрага насолоди, спрага існування, спрага до приємного й огида до неприємного і т. д.

Щоб позбутися страждання, треба уникати будь-яких бажань. Цей стан – нірвана («згасання», «стухання»), звільнення від будь-яких бажань, відмова від спраги існування й насолод; незбагнений для буденного розуму і невимовний стан особливого позаособистісного буття, який досягається за повного заспокоєння психіки і визволення від усіх афектів (душевного хвилювання, пристрастей, стану запальності й роздратування, коли втрачається контроль волі) і незнання.

Існує шлях, що веде до нірвани. Це «восьмирічний шлях», який керує поведінкою, мисленням і віруванням людини. Цей шлях охоплює три етапи:

а) *етап мудрості*, тобто правильне знання про «середній шлях» і «Чотири благородні істини»; *правильна рішучість* у засвоєнні цих основ буддійського вчення;

б) *етап дотримання обітниць і норм моралі*, який складається з *правильної поведінки*, тобто відмови від насилля в будь-якій формі, утвердження в повсякденному житті принципу ахімси (не нанесення шкоди всьому живому); *правильної мови* – утримання від брехні, наклепів, грубощів, пліток, брудних слів; *правильного способу життя*, тобто відмови від занять, професій, які спричинюють порушення буддійських принципів моралі (торгівля зброєю, вживання алкоголю, наркотиків, ворожіння, присвоєння чужого, перелюбство тощо).

в) *етап споглядання*, тобто заняття психотехнікою – буддійською йогою, який складається з правильної старанності в оволодінні методами споглядання; правильного запам'ятовування *мантр* (серії складів, які мають певний зміст або взагалі не мають його) і *тантр* (певних обрядів), що веде до заспокоєння психіки, визволення від афектів; правильне зосередження, тобто досягнення граничної форми зосередженого самозаглиблення, яке і приводить до досягнення нірвани.

Отже, проповідь про «середній шлях» і «Чотири благородні істини» містить у собі сутність просвітлення та вважається підсумком усього вчення Будди. Цю проповідь Гаутама приписував не божественному натхненню, а собі, кажучи, що ці слова «знайдені Татхагатою». За переказом, на смертному ложі Будда сказав своїм учням: «Шукайте спасіння тільки в істині, не чекайте підтримки ні від кого, крім себе». Отже, за словами Будди, просвітлення не приходиться від Бога, а досягається особистими стараннями люди-

ни розвинути правильний спосіб мислення та виконувати добрі вчинки.

Неважко зрозуміти, чому це вчення набуло популярності в тогочасному індійському суспільстві. З одного боку, воно засуджувало пожадливі й перекручені релігійні практики, ритуали брахманів, або священницької касты; а з другого – не схвалювало суворого аскетизму джайністів та інших містичних течій. Це вчення відкидало жертвоприношення й ритуали, міради богів і богинь та гнітучу кастову систему, яка панувала над всіма сферами життя людини. Вчення Будди обіцяло визволення всім, хто був готовий іти «восьмирічним шляхом».

Ранній буддизм вважав, що увесь цей шлях можуть пройти лише бхіккху – монахи, тоді як миряни повинні обмежитися поліпшенням своєї карми, тобто творенням добрих справ, і поклонінням «Трьом дорогоцінностям буддизму»: Будді, Дхармі (його вченню) і сангхі (чернечій громаді).

Фундаментальною концепцією філософії буддизму є уявлення про дхарму (якість, елемент, річ, закон). Дхарми – миттеві елементи, які вступають у миттеві комбінації, залишаючись при цьому незмінними, але з'єднуючись кожний раз по-новому, утворюють нові структури.

Потік дхарм утворює особистість, і від з'єднання дхарм залежить, на яку істоту перетворюється людина. Як з'єднувальна й організуюча сила виступає карма, яка розподіляє елементи відповідно до вчинків людини.

Нірвана – «згасання», «спокій», припинення хвилювання дхарм і утворення їх нових з'єднань: людина вибуває із кругообігу буття – сансари, але дхарми не зникають, лише припиняється їхнє хвилювання.

Відповідно до філософії буддизму у світі немає нічого, крім хвилюючих дхарм, що означає: все суще, абсолютне існує в самому емпіричному бутті, проявляється у своїх носіях – дхармах.

На відміну від індуїзму, буддизм заперечує існування атмана, твердячи, що жодної індивідуальної і субстанціональної душі немає, а особистість являє собою упорядковане поєднання груп елементарних психофізичних станів (дхарм), які підвладні постійному виникненню і зникненню.

Таких груп (скандх) буддисти налічують п'ять: 1) матерія (рупа); 2) почуття приємні, неприємні і нейтральні (ведана); 3) формотвірні психічні фактори, відповідальні за дієвість і формування карми (санскара); 4) здібність до розрізнення й утворення уявлень (самджня); 5) свідомість (віджняна).

Уся група елементарних психофізичних станів та її окремі складові елементи перебувають у процесі постійних змін, підпорядковані неухильно діючому закону спричиненої обумовленості.

Сансара не має початку, ніким не створена. Її сутність: афекти і сукупна карма живих істот попереднього космічного циклу. Подібно тому, як кожна жива істота помирає і відповідно до своєї *карми* набуває нового народження, так і увесь світ в цілому виникає із порожнечі, проходить цикл розгортання і перебування, а потім руйнується, розпадається, щоб відновитися знову відповідно до колективної карми всіх живих істот.

Буддизм визнає множинність паралельно існуючих і абсолютно ізоморфних (подібних за формою) світів. Кожний з цих світів поділяється на три рівні: світ бажань, в якому народжуються лише живих істот; світ форм; світ неформ, в якому народжуються лише практикуючі психотехніку йогини (йоги). Але всі три рівні не виходять за межі сансаричного існування і відмінні від *нірвани* — вищої мети буддизму.

2. Християнство

2.1. Історія становлення християнства як світової релігії (I – V ст.)

Другою за часом виникнення світовою релігією є християнство. Найдавнішим документом християнства є Апокаліпсис («Об'явлення св. Іоана Богослова»), який датується другою половиною 68 р. Отже, в цей час християнство очевидно вже існувало, хоча й у зародковому стані, коли ще не відбулося його відокремлення від іудаїзму. Є всі підстави стверджувати, що християнство виникло у середині I ст. серед євреїв і в початковій своїй стадії було сектою в іудаїзмі. Вимагає лише уточнення питання, чи відбулося це на території Палестини, а чи ж в будь-якій з країн єврейської діаспори. Згідно з чотирма Євангеліями і книгою «Діяння апостолів», батьківщиною християнства була Палестина, хоча вперше християнами почали називати послідовників учення Ісуса Христа в Антіохії (Дії 11: 26). Однак є багато свідчень, що християнство виникло серед євреїв, які мешкали в діаспорі — в Малій Азії або в Єгипті. Автор Апокаліпсису звертається до відомих йому сімох християнських спільнот — церков, всі вони розташовані в Малій Азії.

Про соціальні і філософські витоки раннього християнства є багато літературних джерел. Зазначимо лише, що до них можна по-різному ставитися. Але ігнорувати соціально-економічні передумови й причини, які стали ґрунтом для поширення християнства, підстав немає.

Історія становлення християнства охоплює період із середини I ст. до V ст. включно. Протягом цього періоду християнство пройшло такі стадії у своєму розвитку:

- 1) стадія іудеохристиянства (перша половина I ст.);
- 2) стадія актуальної есхатології (друга половина I ст.);
- 3) стадія пристосовництва (II ст.);
- 4) стадія інституційного і догматичного оформлення (III – V ст.).

Протягом кожної з цих стадій відбувалася ґрунтовна еволюція віровчення, культу й організації християнства. Змінювався соціальний стан віруючих, утворювалися і розпадалися різні секти і рухи в самому християнстві, відбувалися внутрішні зіткнення, за віросповідною і культурною формами яких приховувалася боротьба соціальних і національних угруповань з певними реальними суспільними інтересами.

Стадія іудеохристиянства. Євангельський Ісус Христос мав стати прообразом старозаповітного Месії, який повинен був прийти з «роду Давидового і Авраамового» (Мт. 1:1) і виконати певну місію: сісти на престол царя Давида, відновити Ізраїльське царство, зібрати розпорошений по всьому світу «залишок обраного народу» і стати вічним їхнім Месією. Цей старозаповітний месіанський проект в основі своїй євангельським Ісусом не заперечувався. Христос не відмовлявся від того, що його місія відбувається виключно в рамках Мойсеєвого закону і свідчень пророків (Мт. 5:17–19). Посилаючи дванадцять апостолів проповідувати, Христос наказував їм до язичників не звертатися, а нести його посланництво лише до «загублених овечок дому Ізраїлевого» (Мт 10: 5, 6). Усю свою месіанську діяльність Христос пов'язував з «обраним народом», тобто євреями, про що переконливо свідчить епізод з оздоровленням дочки хананеянки (Мт. 15:21–28). Зрештою, його учні, які впродовж трьох чи трьох з половиною років спілкувалися з ним, були переконані в тому, що місія Христа – відновити зруйноване Ізраїльське царство і посісти на престолі царя Давида (Лк. 24: 21; Дії 1:6).

Отже, євреї – сучасники Ісуса Христа як нація – саме так, буквально, розуміли характер Месії і мету його посланництва.

Віщування пророків про його прихід і царське служіння були настільки прозорі, що панувало загальне очікування приходу месіанського визволення. Євреї стогнали під іноземним гнітом і нетерпляче очікували звільнення. Вони сподівалися, що обіцяний месія як цар Ізраїлю поведе їх на бій з ворогами або якимось іншим дивним способом звільнить їх «обітовану святу землю» від ворогів. Навіть після воскресіння Христа його учні сподівалися, що саме тоді наступив слухний час «відновити царство Ізраїльське».

Стадія іудеохристиянства мала своє продовження. Адже перші неофіти-християни із язичників були поставлені перед вимогою: перше ніж стати християнами, їм потрібно було стати іудеями, тобто згідно з вимогами Мойсеєвого Закону обрізуватися, святкувати суботу, виконувати вимоги щодо жертвоприношень.

Іудеохристиянство мало могутнє підґрунтя – Закон, який, за свідченням Ісуса Христа, «не минеться», «доки небо й земля не минуться». Більше того, Месія застерігав перед будь-якими спробами порушити чи відкинути Мойсеїв Закон (Мт. 5:17-19). І лише апостол Павло рішуче пішов проти іудеохристиянства. Він перший зруйнував ґрунт під іудеохристиянством – відкинув Закон цілком і беззастережно, заявивши, що «попередня заповідь відкладається через неміч її та некорисливість. Бо не вдосконалив нічого закон» (Євр. 7: 18, 19).

Проблема іудеохристиянства була настільки серйозною, що апостол Павло, який обґрунтував формулу «універсального християнства» («немає різниці між іудеєм і елліном, між обрізаним і необрізаним, між рабом і рабовласником, між чоловіком і жінкою – всі рівні у Христі»), змушений був захищати свою позицію на спеціально скликаному Апостольському соборі (див.: Дії 15). Боротьба з іудеохристиянством була чи не основним зіткненням між різними угрупованнями й авторитетами в первісному християнстві (див.: Гал. 2: 11 – 14).

Отже, пуповина іудеохристиянства була обрізана. Відтак, зачинателем універсального християнства слід вважати не Христа, а Павла (див.: Колос. 3: 11). Хоча ще автор Апокаліпсиса відтворює ідеї іудеохристиянства, які були надто живучими і в другій половині I ст.: *на теократичному престолі разом з Агнцем сидять, як царі і священники, лише 144 тис. представників Ізраїльського народу, а язичники, які вже мають право скористатися з викупоної жертви Агнця, стоять долі, у підніжжя престолу (Об. 7: 4–10).*

Стадія актуальної есхатології. Книга Апокаліпсис дає нам достовірну картину первісного християнства, оскільки в ній відоб-

ражені стан і вчення християнства, такими якими вони виглядали в період свого становлення. Тому є всі підстави вважати цю стадію ще й апокаліптичною. До того ж, на даній стадії християнство ще не розірвало зв'язків з іудаїзмом, і ця стадія тісно поєднана з іудеохристиянством. Отже, книга Апокаліпсис свідчить про виникнення в середині I ст. в Малій Азії кількох іудеохристиянських громад. Можливо, що в їх складі вже були й християни з язичників. Перші малоазійські християнські Церкви поки що не мають спільної догматики і культу. Серед них переважають різні течії: прихильники «науки ніколаїтів», якоїсь «пророкині Єзавелі» і навіть адепти «зборища Сатани», які «називають себе іудеями, але ними не є», та інші (Одкр. 2, 1, 3).

Проте від головного стовбуру іудаїзму їх вже відокремлює: 1) напружене очікування прийдешніх грізних подій, які повинні змінити долю як «обраного народу», так і всього світу, привести до загибелі старий світ і створити «все нове»; 2) есхатологічна атмосфера світогляду новоутворених громад ґрунтується на непримиримій ненависті до існуючого стану справ у Римській імперії – до «вавилонської блудниці»; 3) очікування приходу Месії – Христа, який має здійснити вселенський переворот; 4) концепція Агнца, принесення якого в жертву богові є гарантією реальності очікуваних подій.

У 1947 р. на березі Мертвого моря в долині Кумрану було знайдено цілу бібліотеку рукописів громади есеїв (есеїв), яка діяла тут на межі століть. Деякі сучасні автори заявляють, що есейство майже тотожне ранньому християнству. Це аргументується збігом деяких елементів віровчення, обрядів і схожістю внутрішньої організації. Дійсно, дотичних ліній достатньо, щоб твердити про спорідненість есейства і раннього християнства. Але все ж таки кумранські громади есеїв слід сприймати лише як попередників християнства, оскільки немає достатніх підстав вважати есеїв єдиним джерелом і виводити християнство безпосередньо з есейства. У «горизонтальному» синхронному плані це була споріднена течія, віровчення, культ, організація якої збігалися з раннім християнством, але не в усьому.

Взагалі про єдність конфесій в пізньому іудаїзмі і ранньому християнстві йтися не може. Різноманіття сект без кінця – такий стан християнства періоду написання Апокаліпсису. Як вже зазначалося, серед семи малоазійських християнських громад було кілька напрямів. Це був період розпалу Іудейської війни (66–70 рр.). Євреї діаспори не могли не знати, що відбувається на їхній Батьківщині.

В Апокаліпсисі ніяк не виражено ставлення автора до національно-визвольної війни проти римської окупації Палестини. Відчуваються лише загальна атмосфера апокаліптичної грози, а в оформленому вигляді відображені лише есхатологічні і месіянські настрої. Зрештою, ці настрої добре відбиті в описах спільного життя перших християнських громад, коли «все в них було спільне». Усе, що зв'язувало із земним існуванням, відкидалося. Тут очевидний вплив есхатологічної установки: «Рід цей не минеться, як все збудеться» (див.: Дії 4:32–37; 5:1–11).

Таким чином, *первісне християнство було іудейською месіянсько-есхатологічною сектою*, послідовники якої об'єдналися в очікуванні близького кінця світу і встановлення нових світових порядків, які б відповідали нормам царства небесного на землі. Соціальною базою такого руху могли бути лише пригнічені й знедолені люди, а джерелом – національне й соціальне пригнічення. Ідеї ненависті і жадоба помсти пронизують Апокаліпсис. У той час, коли в Палестині палала національно-визвольна війна, християнсько-есхатологічні громади діаспори з нетерпінням поглядали на небо, очікуючи апокаліптичних вершників, які проголосять прихід Месії-Агнца і загибель Римської «вавилонської блудниці».

Стадія пристосовництва. Кінець світу не настав, а, навпаки, друга половина II ст. в умовах загальної кризи рабовласницької системи принесла деяку відносну стабілізацію Римського суспільства. У цій ситуації очікування скорого кінця світу позиція християн поступово змінюється на пристосовництво до існуючого стану речей. Це відображено в новозаповітних книгах, які з'явилися після Апокаліпсису. Євангеліє і надалі орієнтує християн на очікування кінця світу, навіть близького: «Не перейде цей рід, як усе це станеться» (Мт. 24: 34). Але є суттєва різниця між есхатологією апокаліптичного періоду і пізнішою. То була актуальна есхатологія, тобто вчення про те, що кінець світу необхідно чекати в «наші дні», в самий найближчий час, а тому все життя і поведінка віруючих повинні бути підпорядковані цій перспективі. Відмова від установки на близький кінець світу компенсувалася розробкою вчення про безсмертя душі і потойбічне життя. Замість есхатології загальної виникає й формується есхатологія індивідуальна.

Ненависть до Риму – «вавилонської блудниці», очікування скорого суду над нею і винесення небесного вироку так яскраво відображені в Апокаліпсисі, змінюються апологетикою існуючої

римської язичницької влади як «Богом встановленої» і безапеляційним закликком підкорятися їй, бо «хто противиться владі, той противиться Божій постанові» (Рим. 13: 1–7). Євангелії і послання апостолів закликають рабів підкорятися рабовласникам, працювати на совість. В Євангеліях проповіді Христа, його притчі, окремі афоризми і повчання відповідають уявленням і нормам соціальної поведінки, які типові для римського суспільства I–II ст. Йдеться про лихварство, обмінні операції, жорстоке стягування боргів, про діяльність рабів та інших підневільних на службі у багатих. При цьому форми економічних взаємовідносин у тодішньому суспільстві не осуджуються, а сприймаються належним чином як норма.

Християнство вийшло за межі Палестини і єврейської діаспори, почало поширюватися серед багатонаціонального населення Римської імперії. Уже в кінці I ст. християнські громади значною мірою склалися з неевреїв, а з II ст. процес розчинення християнського ядра в масі прозелітів із язичників посилювався невпинно.

Існуючі в II ст. християнські течії, які згодом перетворилися на ересі і зійшли з конфесійної арени, були численними: групи іудеохристиянських ересей (назарей, ебїоніти, елксаїти), монтанізм, гностицизм. Кожна з цих течій виявлялася неспроможною сумістити свої вірування і культ з тією чи іншою тенденцією, з якої в подальшому розвинувся ортодоксально-церковний напрям. Одним із напрямів пристосовництва християнства в умовах боротьби за поширення в масах була своєрідна конкретизація цього вчення. Абстрактні філософські сентенції про Логос – Слово, яке було Богом (Ів. 1:1–2), мало що говорили віруючому, були для нього недоступні, оскільки годилися лише для витонченого в філософських спекуляціях розуму ритора і софіста. Інша справа – живе тілесне перетворення Бога, який ходив і діяв на Землі, страждав фізично і морально, щоб відкупити й спасти грішників. Гностичні секти перетворювали людський, а тому близький людям образ Христа на абстрактну філософську категорію. Християнство відмежувалося від гностичної ересі й рішуче засудило її прихильників – офітів і докетів.

Стадія інституційного і догматичного оформлення. Для оформлення християнського віровчення Послання апостола Павла мали таке велике значення, що в протестантській історіографії закріпилася думка, згідно з якою саме Павло, а не Христос, був засновником християнства як релігійно-догматичної системи. У цьому є частка істини. Із повчань, афоризмів, притч, проповідей Хри-

ста, які знаходимо в Євангеліях, неможливо сконструювати догмати, які лягли в основу Символу віри і всіх інших богословських побудов християнства. Одне з них полягало в тому, що Христос прийшов для влаштування долі не лише ізраїльської народу, а й всього людства. Космополітичний характер, якого набуло християнство уже в другій половині II ст., зумовив необхідність розриву з вченням про винятковість «обраного народу» і з іудейсько-націоналістичним характером первісного християнства та вченням про Месію. Якщо Месія з'явився для спасіння всього людства, то повинна була отримати нове пояснення й проблема витоків страждання людства. Справа уже була не у гріхах євреїв перед своїм Богом Яхве, не в тому, що вони стали «служити іншим богам», а в чинниках загальнолюдського масштабу і значення. Головним із таких чинників у догматиці паулінізму постало вчення про гріхопадіння Адама, а отже і про спадкоємність цього первісного гріха, який позначався на всьому людстві. Для його спокутування й повинен був Син Божий постраждати на хресті (Рим. 5: 12–19). Так сформувався перший і основний догмат християнства про гріх Адамів і спокутування та спасіння Христа. Саме Послання Павла оформили й закріпили цю концепцію в християнстві у II ст.

Державно-політична ситуація в Римській імперії цього періоду була сприятливою для християнства. Його космополітична спрямованість, вироблена в минулому сторіччі («немає ані елліна, ані юдея, ні обрізання, ні необрізання, ні варвара, ні скіфа, ні раба, ні вільного, все й у всьому Христос») (Посл. до колос. 3:11), його демократичність і демонстративна любов до низів, реально не загрожували багатим і правлячим верствам суспільства створювати умови найшвидшого поширення християнства в багатонаціональній масі населення незалежно від соціального стану. Така віроповідницька позиція у ставленні до світської влади, пов'язана з проповіддю непротилежності і цілковитого підпорядкування (див.: Петр. 2:18; Еф. 6:5; Тит. 3:1; Посл. до колос. 3:22 та ін.), якнайкраще відповідала державній політиці Римської імперії.

І якщо в християнстві початку II ст. було ще багато такого, що виключало можливість його «одержавлення» (актуальна есхатологія, вузьконаціональна іудейська обмеженість, опозиція у ставленні до багатства і заможних (див.: Мт. 19:21–23), ненависть до «вавилонської блудниці» – Риму, неприйняття античної культури, в тому числі й філософії, то до початку III ст. у всіх цих відносинах відбулася християнська переорієнтація. Християнство відтак ста-

ло єдиною релігією, спроможною претендувати на державну в Римській імперії.

Взаємовідносини держави і Церкви в III ст. і на початку IV ст. були складними. Християнські Церкви продемонстрували свою лояльність до пануючого устрою і готовність служити йому. Більше того, вони втягували владу у власні справи й іноді, що було неможливим у попередній період, зверталися до неї для вирішення своїх внутрішніх суперечок. Непослідовна політика імператорів щодо християнства пояснюється тим, що вони, шукаючи шляхів реформування імперії та релігійного культу, не були впевнені в тому, що християнство, ставши державною релігією, зможе бути своєрідним цементом імперії. Тільки на початку IV ст., коли стала очевидною безрезультативність діоклетіанових репресій, імператори взяли курс на визнання християнства як дозволеної, а потім і державної релігії, що й було здійснено спочатку імператором Галерєм (293–311), а потім – Костянтином (306–337).

Жоден догмат християнства не з'являвся одразу в завершеному вигляді. Минали століття в жорстоких христологічних суперечках, в центрі яких стояло контрверсійне питання: хто такий Христос – Бог, людина чи Боголюдина. Як до Нікейського собору (325), так і після нього впродовж майже п'яти століть між різними групами духовенства точилася боротьба навколо тлумачення трьох основних догматів: триєдності бога, Боговтілення і спокутування.

Внутрішньоцерковна боротьба за утвердження християнської догматики і культу, незважаючи на рішення Вселенських соборів, які набирали сили державних законів, спалахувала знову і знову. Досить сказати, що крім *аріанства*, яке завдало великого удару по важливому догмату про єдність Святої Трійці, інші єретичні вчення, зокрема *євноміани*, *савеліани*, *фотиніани*, *апполінаріани*, теж відмовлялися вважати Христа Богом.

На початку V ст. особливо *жорстока боротьба в середовищі християн розгорнулася навколо догмату боговтілення*. *Несторіанці* твердили, що жінка не могла народити Бога, а лише людину. Обґрунтуванню і захисту *догмату боговтілення* велику увагу приділив III Вселенський Єфеський собор (431), який ухвалив шість спеціальних правил на захист цього догмату. На VI Вселенському Халкидонському соборі (451) знову велася боротьба навколо догматів боговтілення і спокутування. *Монофізити* відмовлялися визнати у Христі наявність людських якостей, а отже заперечували можливість боговтілення в людині. Це підривало віру в страждання, смерть, спокуту жертву і воскресіння Христа. Собор ухва-

лив догмат боговтілення, за яким *Христос водночас вважається Богом й досконалою людиною*. У цей час імператор Маркіян видав закон, згідно з яким жорстоко каралися всі, хто відмовлявся визнати цей догмат.

Суперечка про природу Ісуса Христа продовжувалася і в VI ст. Лише на II Константинопольському соборі (553) *прийнято 82-ге правило, яким зобов'язувалося зображати Ісуса Христа в людському вигляді, а не як Агнця*. Тривала боротьба навколо вшанування й поклоніння образам (майже півтора століття *іконоборства*) завершилася на II Нікейському соборі (787), який *ухвалив правило про необхідність зображення святих і поклоніння їм*.

Ще більш тривалим був процес формування християнських *тайнств* і пов'язаних з ними обрядів. Автору «Одкровення Іоана Богослова» тайнства не були відомі. Тільки після розриву з іудаїзмом християнство пристосувало до свого культу хрещення, а згодом – *євхаристію (причастя)*. Упродовж століть вводились *тайнства миропомазання, єлеосвячення, шлюбу, покаяння і поєднаної з ним сповіді*. Але боротьба за загальне визнання християнських догматів і культу не зупинялася, набуваючи в окремі періоди гострих форм. Ставлення західної і східної частини християнства до третьої особи Святої Трійці – Бога-Духа Святого (так зване *filioque* – «і від Сина») остаточно закріпило вже століттями *визріваючий розкол у християнстві на католиків і православних*. Низка нових догматів, які визнаються лише римо-католицькою Церквою (*щодо пріоритету особи Папи Римського в Церкві, чистилища, філіокове, євхаристії, маріології та ін.*), закріпили і ще більше поглибили розбіжності між католицизмом та православ'ям.

Наступний великий розкол християнства відбувся на початку XVI ст. в епоху Реформації, яким започаткована *третья течія християнства – протестантизм*, який відзначається великим багатоманіттям своїх форм (*ранній протестантизм – лютеранство, кальвінізм, англіканство та ін.*, пізній – *баптизм, євангелізм, п'ятдесятництво, адвентизм та ін.*, неопротестантизм – *Церква Христа, новоапостольство та ін.*). Більшість форм протестантизму поділяють загальні віросповідні принципи християнства. Проте всупереч претензіям католицької і православної Церкви на посередницьку роль між людиною і Богом протестантизм проголосив особисту віру єдиним шляхом спасіння, Біблію (без Святого Передання) – єдиним джерелом одкровення. Він також значно спротив богослужіння і вбрання молитовних будинків, обґрунтувавши принцип загального священства, відкинув інститут спеціаль-

них священників і чернецтва, залишив лише два таїнства — хрещення й причащення. Відкинута також і поклоніння іконам, мощам, святим, храмам тощо. Протестантизм немає свого єдиного світового центру, але бере активну участь у світовому екуменічному русі. Внаслідок розколів та інших чинників кількість течій в протестантизмі постійно збільшується. Послідовників його уже десь у три рази більше, ніж православних.

2.2. Прийняття і поширення християнства в Україні

До офіційного прийняття християнства як державної релігії після охрещення киян князем Володимиром Святославовичем у 988 р. ця релігія вже більше століття поширювалася в Русі— Україні. Майже за 120 років до цієї дати існували в українській землі Тмутараканська архієпископія в так званій Азовській Русі і майже 100 — Перемишльська єпископія, не говорячи вже про християнство в чорноморських містах-полісах, які були грецькими колоніями і де християнство поширювалося ще з IV ст.

Складна конфесійна ситуація складалася в Києві протягом всього X ст. Якщо взяти до уваги дослідження деяких українських істориків (зокрема М.Брайчевського), то перше хрещення на Русі відбулося ще в 860 р., коли прийняли християнство князі Аскольд і Дір. Згідно з Ватиканськими джерелами, перше хрещення Русі відбулося десь між 853 і 889 рр., що відповідає і грецьким хронографам, які стверджують, що ця подія відбулася за часів імператора Михаїла і патріарха Фотія. Хрещення русів у цей час деякі історики (наприклад, М.Чубатий) відносять до хрещення Тмутараканської Русі.¹ *Однак вже в 911 і 944 рр. договори Русі з Візантією з боку русичів підтверджувалися клятвою з посиланням на Євангеліє і Перуна християнськими і язичницькими укладачами договорів з Києва.* Ці факти засвідчують, що серед тодішньої київської верхівки, точніше серед руських дипломатів, були як язичники, так і християни, що підтверджує наявність у цей час певної міжконфесійної терпимості і рівноваги в колах київської правлячої еліти. Проте історія засвідчує, що ця рівновага була надто хиткою. По суті *протягом усього століття — від Аскольда до Володи-*

¹ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988; Стахів М. Христова церква в Україні (988-1596). — Л., 1993; Чубатий М. Історія Християнської церкви в Україні-Русі.— Нью-Йорк-Рим, 1965.

мира – відбуваються постійні заворушення, насамперед серед князів, пов'язані зі зміною віри, та круті повороти їх від язичництва до християнства і навпаки. Так, християнина Аскольда зміщує язичник Олег. Після смерті Олега приходять християни Ігор і Ольга (деякі історики вважають, що князь Ігор теж прийняв християнство, хоча це є дуже дискусійним і майже не доведеним). Після цього знову править язичник Святослав, який після поразки у війні з Візантією (яку волхви пояснювали тим, що серед дружинників князя було багато варягів-християн, а тому руські язичницькі боги відвернулися від війська), повернувшись до Києва, зруйнував храми християн, жорстоко переслідував тих, хто прийняв християнську віру, заборонив навіть матері (Ользі) відкрито сповідувати свою християнську віру. Саме в цей час (після того, як кілька років тому Ольга звернулася до германського князя Оттона I з проханням надіслати в Русь священників) до Києва прибув латинський єпископ Адальберт з місією, яка виявилася невдалою, оскільки саме в цей період на Русі перевага була на боці язичницької партії: Адальберт ледве врятувався від гніву язичників, а його супутників було вбито. Однак син Святослава Ярополк вже був християнином і, як деякі джерела засвідчують, прийняв християнство латинського обряду.

Володимирова релігійна реформа, який збудував пантеон язичницьких богів на Перуновій горі, не призвела до загальнодержавної централізації язичницького культу. Через вісім років сам Володимир наказав зруйнувати цей пантеон. Традиційно в українській історіографії панувала думка, що Володимир Святославович прийняв християнство від Візантії і саме за допомогою візантійської ієрархії провів масове хрещення киян. Торкаючись цієї теми, не збираємося заперечувати факту масового одноактного хрещення киян князем Володимиром. Йдеться зовсім про щось інше, істотніше. Чи могло, спираючися на церковні канони, здійснювати таку масову акцію охрещення візантійське духовенство і за дорученням Константинопольського патріарха? Зрештою, хто охрестив Русь – Україну?

Русь хрестили не в першому, а в десятому столітті, коли всі деталі християнського обряду вже були ретельно розроблені, у багатьох вікових суперечках обговорені й остаточно закріплені. *Обряд хрещення вже тоді був канонізованим: він здійснювався індивідуально і тільки в храмі.* Отже, відомі картини із зображенням того, як візантійське духовенство на чолі з митрополитом стояло на березі Дніпра і хрестило киян, не тільки плід фантазії, далекий

від історичних фактів, а ще й антиканонічна вигадка. Не випадково візантійські джерела мовчать про цю важливу подію.

Спираючись на літописні джерела, можна дійти висновку, що *один із каналів поширення християнства в Київській Русі прокладався з теренів, де проводили свою місіонерську діяльність просвітителі слов'ян Кирило і Мефодій*. Для кирило-мефодіївської традиції була характерна орієнтація на раннє християнство, вшанування апостола Павла як борця за рівноправ'я народів. Тому цілком закономірно, що ідею рівності всіх народів (що явно суперечило візантійській традиції насаджувати свій *цезаропанізм* і вважати народи, які приймали християнство від Візантії, своїми підданими) розвиває у своєму «*Слові про Закон і благодать*» перший руський митрополит Іларіон і перший руський літописець Нестор. Орієнтацією на раннє християнство можна пояснити і еретичне для західної і східної Церков масове одноактне хрещення киян у водах Дніпра.

Отже, можна припустити, що хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь Церкви, а самостійно, керуючись ідеєю створення незалежної, самочинної Церкви. Спочатку головними ідейними наставниками у нього могли бути корсунські священнослужителі, яких необхідно відрізнити від візантійських, а також кирило-мефодіївська гілка християнства східного обряду, яка прагнула до створення самостійної церковної організації, не підпорядковуючись однобічно чи то Папі Римському, чи то Константинопольському патріархові, а співпрацюючи в контакті з обома цими церковними центрами.

Залишаючи Корсунь після одруження на візантійській цариці Анні, Володимир, згідно з літописом, «взяв царицю, і Анастаса, і попів корсунських, і мощі святого Климента, і Фіфа, учня його, і взяв сосуди церковні, й ікони на благословення собі».¹ Літописець однозначно пише, що начолі Церкви в Русі після охрещення стояв «піп Анастас», який допоміг Володимирі захопити Корсунь, адже саме він послав стрілу з вказівкою на підземні водогони, що забезпечували місто водою.

Навряд чи Візантії сподобалося піднесення в новоствореній Церкві власного зрадника — Анастаса. Але Володимир був людиною рішучою, сміливою і діяв енергійно, створюючи незалежну, самоуправну Церкву, на яку мусили зважати інші держави.

¹ Повість врем'яних літ. — К., 1990. — С. 183.

Свідчення перших літературних пам'яток – «Повість врем'яних літ», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Пам'ять і похвала князю Володимирі» Мніха Якова, «Сказання про Бориса і Гліба» – свідчать про те, що *Київська Русь сміливо взялася за створення своєї самочинної і самоуправної Церкви і прагнула посісти своє цільне місце в християнському світі, але не завершила своєї роботи в цьому напрямі*. У 1039 р. перший візантійський митрополит з'являється на Русі. У подальшому відбувається її злука з візантійським християнством. Відтепер розвиток Київської церкви відбувався вже в межах канонічного візантійського християнства.

У 1051 р., ще за одноосібного правління Ярослава Мудрого (1036– 1054), собор єпископів у Києві зробив *першу спробу обрати на митрополічу кафедру русича Іларіона*, незважаючи на те, що константинопольський патріарх пригрозив карою за такі дії. Через це відносини Руської і Константинопольської церков у період, коли Рим і Константинополь зірвали церковну єдність (1054), були перервані.

Повторну спробу проголосити автокефалію Київської митрополії було вчинено за великого князя Ізяслава. У 1147 р. Собор єпископів віддав митрополічу кафедру Климентові Смолятичу. Саме митрополит Іларіон і Климент були проповідниками теорії християнського універсалізму з чітко означеним змістом: *поєднання здобутків Східного варіанту християнства із Західним на основі передхристиянської слов'янської культури*. Разом з рисами християнської універсальності, толерантного ставлення до різних релігійних центрів християнства, антимесіанства і антицезаропапізму, власного слов'янського обряду і богослужбової мови *християнству перших століть в Україні були також притаманні ранньохристиянська орієнтація, паулінізм, патріотичність, євангелізм, софійність*.

2.3. Українське християнство: особливості, віхи історії

Витоки Українського християнства – Київське християнство. Насамперед слід відзначити таку його світлу, привабливу особливість, як відкритість до Сходу і Заходу.¹ У ньому і після розколу Вселенської церкви в 1054 р. на східну (греко-православну) і

¹ Українська Церква між Сходом і Заходом. (За ред. П.Яроцького). – К., 1996. – С. 13, 210.

західну (римо-католицьку) не вкорінюється релігійна нетерпимість, віросповідний фанатизм і ворожнеча до іновірців. На київському ґрунті твориться власний – руський, тобто український, синтез християнства.

Ларіон, *перший митрополит-українець і визначний богослов Київського християнства* (1051–1072 рр.), найкраще з'ясував основи віри українського народу і християнське підґрунтя Української Церкви. Він фактично *і став достовірним речником Українського християнства, філософія й ідеологія якого базувалися на таких, ним обґрунтованих, принципах:*

по-перше, не тільки кожна людина є відповідальною перед Богом, а й весь народ на чолі зі своїми представниками-правителями повинен репрезентувати духовну відповідальність і творити християнську цивілізацію. Висновок із цього очевидний: кожний індивід повинен дбати про загальнонародні справи. *На цій засаді ґрунтувався патріотизм Київського християнства.* Незалежність в управлінні Церквою була його вимогою, бо саме так народ міг досягнути спасіння, бути щасливим;

по-друге, *перед Богом всі народи рівні і рівноцінні.* Цей принцип був цілком протилежний візантійській претензії на першість у християнському світі, тобто на «другий Рим», яким мав стати Константинополь. Також він суперечить пізнішим домаганням Москви стати спадкоємницею Візантії, тобто «третім Римом, після якого іншому не бувати». Отже, *Київське християнство формувало таку духовну особистість, таку українську ментальність, яка б неприродним і чужим вважала будь-який шовінізм і расизм;*

по-третє, в основі Київського християнства була обов'язкова норма будувати християнське життя на євангельських засадах, що зобов'язувало віруючих до соціальної справедливості, милосердя, добродійності;

по-четверте, митрополит *Ларіон надавав особливого значення відносинам між Церквою і державою.* Світська держава повинна дбати про світські, загальнонародні справи, а Церква, віронавчальна, пастирська влада, – про добро душ. Однак за нагальною потребою духовні настоятелі повинні нагадувати і світській владі про її обов'язки. Духовна влада відповідає за моральний стан народу.

Запозичуючи зі Сходу обрядові і культові форми, Київське християнство не сприймає візантійську теократію, цезаропанізм. Українська церква в Київській державі не надає виключної уваги специфічним формам візантійської набожності, буквалізму, ритуал-

ізму, що згодом знайшли сприятливі умови для розвитку на ґрунті Московського християнства (згадаймо хоча б безперервний ряд усіяких єресей і, зрештою, старообрядницький розкол, який майже не зачепив Україну). Київське християнство дивиться на західних християн не інакше, ніж на східних, незважаючи на посилену протиримську пропаганду з боку Візантії. *Зв'язки з Римом і Заходом підтримувалися тривалий час ще й до хрещення Русі— України і продовжувалися до татарської навали: відбувався активний обмін посольствами, церковними діячами, йшло листування між Києвом і Римом за часів Ольги, під час князювання Ярополка (сина Святослава), Володимира Святославовича, Святополка, Ярослава Мудрого.*

Водночас католицькі чернечі ордени домініканців і францисканців, які безперешкодно і толерантно з боку Київської церкви і князівської влади проводили на теренах Київської Русі місіонерську діяльність, змушені були залишити Київ та інші міста і були видворені за межі Української держави, оскільки намагалися перетягнути місцеве населення на латинський обряд. *Замах на східний обряд розглядався як замах на національну культуру — складовий чинник киевохристиянської духовності.*

Російський історик Г. Федотов вважає, що «Київське християнство було одним з найліпших способів здійснення Христової науки в цілому християнському світі. Воно не знайшло ніякого продовження в Московському християнстві, яке було зовсім іншим».¹ Однією з істотних особливостей Московського християнства була його схильність до обрядової, показової релігійності. *Київське християнство — це насамперед, пріоритет внутрішнього змісту релігійності над його зовнішньою формою.* Велику роль у цьому відіграв Печерський монастир, який став твердинею самоврядованості Української церкви, захищаючи її від візантізації митрополитів-греків, осередком яких був Собор св. Софії.

Українська церква визнавала авторитет Константинопольського патріарха, але відкидала його зверхність у відносинах між Києвом і Константинополем, які мали своєрідний характер. З усіх видів канонічної підлеглості практично існував лише один: поставлення патріархом митрополита, якого (явно всупереч канонам) обирали грецькі єпископи. Інші атрибути канонічної підпорядкованості (патріарший суд, обов'язкова участь київського митро-

¹ Fedotov George. The Rusin Rectons. Mind Kievan Whristianity. — Harvard University Pree, 1994. — P.5.

полита у Константинопольських соборах) майже не існували. Константинопольські патріархи не втручалися у внутрішнє життя Української церкви. *Жодним канонічним актом не було зафіксовано підлеглості Української церкви Константинопольській патріархії.* Незалежність і відокремленість Української церкви виявлялися і в тому, що, поряд з авторитетом Константинопольського патріарха, вона визнавала авторитет інших патріархів – Олександрійського, Антиохійського та Єрусалимського. *Маючи рівні, привілейовані відносини з Римським Апостольським престолом аж до середини XV ст., Українська церква не вважала себе канонічно чи ієрархічно залежною від Римських пап.*

Визначальним принципом внутрішньої організації й устрою Української церкви до першої половини XVI ст. були: 1) виборний принцип у формуванні ієрархічно-церковної структури; 2) широка участь світських людей, мирян у церковних справах. За цих умов Українська церква являла собою живий національний організм, виступала захисницею духовності народу, була провідницею його суспільно-політичного розвитку. Саме в поєднанні церковних та суспільних сил і містилося джерело внутрішньої динамічності, життєвості, спорідненості Української церкви й українського народу.

Протягом двох з половиною століть після введення християнства церковне життя в Русі– Україні розвивалося навколо власного київського центру і безперешкодно утверджувалося на Подніпров'ї і в Західній Русі, витісняючи залишки язичництва в північних (Володимиро-Суздальській і Новгородській) землях. Цей перший період в історії Української церкви – *період Київського християнства – завершується татарською навалою і розоренням Києва.* У Галицько-Волинському князівстві він тривав ще майже століття – до втрати Української державності в середині XIV ст.

Українська церква після занепаду Київської держави потрапила в складне геополітичне становище, їй довелося співіснувати з різними державними устроями, політичними та релігійними центрами. Вона перебувала під владою держав з різноконфесійною орієнтацією: Галицько-Волинського князівства, Польщі, Литви, Московського князівства, татарської Орди. Більше двох століть тривала міждержавна боротьба за митрополічну кафедру, унаслідок якої єдина для православного Сходу Київська Митрополія ділиться на дві окремі – Київську і Московську (1458). Весь цей період *Київська митрополія була не тільки церковно-релігійним, а й*

національно-культурним (і певною мірою національно-політичним) центром, який об'єднував сформований український етнос.

Протягом трьох століть Церква в Україні існувала в умовах литовсько-польської державності, зберігаючи релігійну, культурну, національну ідентичність українського народу, підтримуючи його в боротьбі проти денаціоналізації і цілковитого виродження, дотримуючися традиційного східного обряду. Цей період завершується Берестейською унією 1596 р. і початком спричиненої унією міжконфесійної боротьби, в якій «Русь нищила Русь». Церковний досвід цих трьох століть є повчальним і дає багато фактів для роздумів і порівнянь, спонукає до прийняття виважених рішень у міжконфесійних і державно-церковних відносинах.

Однією з найбільших вад православної Церкви в Україні у XVI ст. був світський патронат над нею — надання королями так званих «столиць духовних і хлібів духовних», тобто ієрархічних становищ у Церкві, зокрема важливої, ключової для життєдіяльності Церкви митрополичої кафедри, а також посад єпископів, архимандритів монастирів, людям світським, привілейованим, заслуженим перед державою і королем, але не перед Церквою. Ці люди здебільшого не мали «духовного покликання», не завжди розуміли і цінували церковну службу, дбали лише про матеріальні вигоди, які давали їм високі церковні посади. Таким чином, скасовувалися принципи виборності, соборності і соборноправності в Церкві.

XVI ст. — гнітюча епоха в історії православної Церкви в Україні. Митрополичі й єпископські кафедри дарувалися людям, недостойним цих високих духовних посад, цілком світським і часто аморальним. Беручи приклад з королів і князів, різні польські, литовські, українські магнати і шляхтичі зловживали правом патронату у своїх маєтках, у сфері своїх впливів щодо Церкви і духовенства. Унаслідок цього відбуваються деморалізація і розлад на нижчих щаблях церковного життя. Такий стан Українського православ'я в XVI ст. спонукав частину церковної ієрархії до висновку, що вихід із кризи можливий лише в унії з Римом, яка приведе до оздоровлення всього церковного життя. Вони вважали, що віросповідні розбіжності між православним Сходом і католицьким Заходом не такі вже й глибокі і непримиренні, а унія церков поліпшила б долю Української церкви і українського народу.

Уроки Берестейської унії свідчать, що є певна зловісна закономірність: те, що довелося витерпіти православним, не меншою мірою вистраждали, відчули на собі й греко-католики.

XVII ст.: Православна церква без ієрархії; боротьба за відновлення, а потім багаторічна боротьба за її легалізацію; ієрархічне двовладдя; міжконфесійні конфлікти в сеймах; боротьба за володіння церквами в парафіях; козацькі війни з вимогою ліквідації унії в Україні. Зрештою, приєднання України до Росії відкриває шлях до ліквідації Київської митрополії і зведення її до ролі рядової єпархії.

XVIII-XIX ст.: початок процесу уніфікації та «купночиння» з Російською церквою, зросійщення українського православ'я; акція конфедератів задля насадження католицизму в Правобережній Україні, що зумовило Коліївщину, яка залишила після себе мартирологію «уніатських мучеників» в Умані, Бердичеві, Білій Церкві та інших містах і селах України; антиуніатська політика більшості російських царів після розділів Польщі та поступова ліквідація греко-католицької Церкви в українських землях, що були під Росією.

З відновленням своєї ієрархії у 20-х роках XVII ст. Православна церква в складній політичній і релігійній ситуації в Україні і довкола неї реформується, відновлює свою соборність і соборноправність. *Це була могилянська доба Українського Православ'я, пов'язана з іменем славетного Київського митрополита Петра Могили – період ренесансу Українського Православ'я після 400-річного небуття української державності.* Українська церква збагачує свій духовний і освітній потенціал, відіграє важливу роль у становленні української державності часів козаччини, Запорізької Січі, Гетьманської України. Це ще один яскравий і незаперечний урок того, що вільна Церква і незалежна держава – явища нерозривні, що розквіт першої і стабільність другої – процеси взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Перебуваючи з кінця XVII ст. у складі Російської православної церкви Українське православ'я майже до середини XVIII ст. збагачує своїми кадрами ієрархів і богословським науковим потенціалом Московську патріархію. Водночас воно поступово і неухильно втрачає свою інституційну самостійність, традиційну соборність, властиву їй українськість і натомість уніфікується і зросійщується.

Відбуваються складні міжконфесійні процеси в Правобережній Україні, вкрай загострюються і періодично драматизуються відносини між римо-католиками і греко-католиками, з одного боку, і православними – з другого, на фоні геополітичного втручання в ці процеси державної влади католицької Польщі і православної Росії.

Ставши складовою частиною самодержавного духовно-ідеологічного механізму, українське духовенство стало тепер і зряд-дям русифікації, денационалізації, асиміляції, дедалі більше втрачало зв'язки з народним підґрунтям, відчужувалося від нього. На колишніх козацьких землях, як і на Лівобережжі, Слободській Україні, чи не єдиним притулком для збереження етноконфесійних особливостей Церкви в Україні став первинний її осередок – релігійна громада. Вона виявилася найстійкішою в протидії уніфікаційним заходам самодержавно-синодального православ'я, остаточному перетворенню Церкви на складову частину великоросійських самодержавно-імперських структур.

Усе це змушувало багатьох в Україні, особливо в середовищі національної інтелігенції, зокрема українського письменництва (згадаймо ставлення Т. Шевченка до тодішнього православ'я), досить критично оцінювати не лише духовенство, а й офіційну Церкву загалом. Системою заходів щодо духовенства у першій половині XIX ст. (одержавлення церковних структур, розширення прав і привілеїв духовенства, наближення їх соціального статусу до дворянського, поліпшення матеріального становища за рахунок парафіян та ін.) царському уряду вдалося не лише поставити духовенство в залежне від монархії становище, а й значною мірою звести стіну відчуження між православним духовенством і рядовими парафіянами в Україні, підірвати корені, що жили українське духовенство від народного ґрунту. Православне духовенство, в цілому православна Церква в Україні в кінці XIX – початку XX ст. не знайшла в собі сміливості, подібно до національно-свідомої і прогресивно мислячої інтелігенції, виступити проти політики асиміляції, зросійщення української нації, стати на захист її національної самотності, культури, мови.

Щоб зупинити небажаний для одержавленої Церкви, як і взагалі для самодержавного ладу, процес національного відродження в Україні другої половини XIX ст., Православна церква проводила помпезні релігійно-церковні заходи (ювілеї, з'їзди, канонізації святих тощо), спрямовані на утвердження Російського православ'я як єдиного для великоросів і малоросів церковного улаштування, якому має відповідати єдина нація – російська. Водночас відбувалося помітне падіння впливу офіційної Церкви на українських віруючих, особливо в містах і промислових центрах, зростало відчуження духовенства і парафіян, став поширюватися релігійний індивідуалізм, вільнодумство, невір'я, атеїзм, відбувся відхід від православ'я в сектантські течії. Офіційна Церква

реагувала на всі ці процеси однобічно, концентруючи свої зусилля не на посиленні релігійно-виховної, місіонерської роботи на місцях, серед парафіян, а зосередившись на заходах загальноцерковного або ж, за сприяння держави, — адміністративного заборонного характеру. Початок ХХ ст. показав, що такі заходи не змогли зупинити чи нейтралізувати деструктивні явища у Православній церкві в Україні.

Відразу ж після повалення царської Росії (з весни 1917 р.) в Україні починається рух за відновлення автокефалії Українського православ'я, втраченої в 1686 р. внаслідок включення Київської митрополії до Московської патріархії. У квітні— травні 1917 р. проходять єпархіальні з'їзди віруючих та духовенства, на яких порушують питання про надання Церкві самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру, відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв, будівництво церков у національному стилі, налагодження богослужіння українською мовою. З цією метою в листопаді 1917 р. у Києві організувався комітет, який виступив з ініціативою скликання Всеукраїнського православного собору. Потім він реорганізувався у Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР).

Шлях до здобуття автокефалії був складним і важким. Діяльності ВПЦР активно протидіяли прихильники Московської церкви. Центральна Рада теж байдуже поставилася до діяльності ВПЦР і не змогла оцінити великий потенціал Церкви як ідеологічного чинника у розбудові України. П. Скоропадський проголосив православ'я «первенствующою в Українській державі вірою», але справа здобуття автокефалії за гетьманату так і не зрушилася з місця. У цей період відбувся ряд сесій Всеукраїнського собору, на яких обговорювалися пропозиції про автокефалію, але вони не були до кінця і остаточно зреалізованими.

І лише за Директорії 1 січня 1919 р. була проголошена автокефалія православної Церкви, декларувалася її незалежність від Московського патріарха. Вища церковно-законодавча, судова і адміністративна влада належала Всеукраїнському церковному собору. Денікінська окупація Києва у серпні 1919 р. призупинила діяльність ВПЦР, розпочалося жорстоке переслідування учасників українського церковного руху. Курс генерала Денікіна був активно підтриманий ієрархією і духовенством Московського патріархату в Україні.

Із встановленням більшовицького режиму в Україні ВПЦР відновлює свою діяльність. Знову відкриваються національно зо-

рієнтовані парафії, але відсутність власного єпископату, достатньої кількості священників стримували розвиток автокефальної Церкви. Неодноразові звернення ВПЦР до єпископату патріаршої РПЦ в Україні перейти на автокефальні засади були відкинутими. Це спричинило повний *розрив українських громад з РПЦ і проголошення 5 травня 1920 р. автокефальної і соборноправної Православної церкви в Україні*. Спроби висвятити єпископат для цієї Церкви традиційним чином не вдалися. 14 жовтня 1921 р. ВПЦР скликала перший Всеукраїнський православний церковний собор, який обрав і висвятити пресвітерським чином (через рукоположення священників і мирян) на першоєпарха Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського та на архієпископа Київщини Нестора Шараївського, які на цьому ж соборі (з 25 по 30 жовтня 1921 р.) уже традиційним чином висвятили ще чотирьох єпископів.

На соборі було ухвалено непохитно дотримуватися правил православної віри за зразком первісного, апостольського християнства. Було прийнято багато важливих рішень: постанови про одруження єпископів, про можливість перегляду українізації церковних служб і обрядів, про переклад українською мовою богослужбових книг та ін. Собор засудив приєднання до Московської церкви Київської митрополії у 1686 р., виступив проти єпископсько-самодержавного устрою Церкви, який утворився в Україні внаслідок такого приєднання, і проголосив всенародно-соборноправний устрій Церкви.

3. Течії християнства

3.1. Православ'я

Вивчаючи історію релігії, не можна не звернути увагу на той факт, що утворення релігійних організацій тісно пов'язане з соціальними і політичними структурами того регіону, де вони функціонували. Східне християнство існувало в умовах міцної централізації державної влади у Візантії. Тут церква відразу стала додатком держави, її главою фактично був імператор, який часто сам скликав Вселенські собори помісних церков і головував на них, а рішення цих соборів набирали чинності державних законів. По суті, це відповідало такій моделі державно-церковних відносин як *цезаропанізм* (влада Цезаря, тобто імператора, була вища за

владу глави церкви). Західне християнство, навпаки, поступово перетворилося на організацію, яка намагалася підпорядковувати собі всі сфери суспільства, включаючи і сферу політики та держави. Ця модель державно-церковних відносин характеризується як *папоцезаризм* (тобто влада церкви, яку почали очолювати римські папи, була пріоритетнішою, вищою від світської, державної влади).

На відмінностях східного і західного християнства позначилися й особливості духовної культури. Грецьке (у Візантії) християнство концентрувало свою увагу на онтологічних, філософських проблемах, західне (римське) – на юридично-правових. Якщо західне християнство розвивалося на *латинській культурі* (канонічним перекладом Біблії була латинська Вульгата, богослужіння також відправлялися латинською мовою), то східне християнство у своїй основі мало *грецьку культуру* (канонічним перекладом Біблії була грецька Септуагінта, богослужіння також проводилися грецькою мовою). Уже ці культурні відмінності (як і різні моделі державно-церковних відносин) спричиняли певну розбіжність східного і західного християнства, яке поступово наклало свій відбиток на догматичні, культові й організаційні відмінності, що у кінцевому результаті призвело до розколу християнства на православну і католицьку церкви.

На початку V ст. Римська імперія розпалася на Східну і Західну. Східна була єдиною державою, Західна – роздрібненим конгломератом князівств, незабаром завойованих германцями. У VI ст. Константинополь звільнив Рим від варварів, і таким чином Рим опинився у залежності від візантійських імператорів. Константинопольський патріарх почав навіть іменувати себе *вселенським*, тобто главою і східної, і західної церков. Але римським папам удалося перетворити церкву на політичну й економічну силу (шляхом придбання Сицилії, півдня Італії), підвищити її політичний престиж.

З середини VII ст. Візантія постійно атакувалася Арабським Халіфатом. *Халіфат* (влада ісламських халіфів – спадкоємців Пророка Мухаммада) захопив Антіохію, Олександрію, Єрусалим (три східні центри християнства), Сірію. У цих умовах Італія почала звільнятися від візантійської залежності. Послабили Візантію і політичні та ідеологічні суперечності. У VIII ст. римська церква звільняється з-під опіки Візантії, утворюється Папська обласць. Відтоді влада пап зростає.

Між Римом і Візантією у XI ст. виникли територіальні суперечки. І римська, і візантійська церкви претендували на Сици-

лію, Південну Італію. Напруженню відносин сприяло прийняття Моравією християнства від Риму, болгари ж відмовилися прийняти римське християнство у латинському обряді. Усе це загострювало суперництво між Римом і Візантією.

Константинопольським патріархом у середині XI ст. був Михайло Керулларій, який у 1053 р., через поширення богослужіння за західними (латинськими) взірцями, розпорядився закрити римські церкви і монастирі в Константинополі. Відбувалися догматичні суперечки з питань опрісноків (причащатися на прісному чи на кислому хлібі), «філіокве» (лат. *filioque* – «і від Сина» – сходження Святого Духа не лише від Бога-Отця, а й в і д Бога-Сина), поста в суботу тощо. Папа Римський Лев IX відрядив до Константинополя легатів на чолі з кардиналом Гумбертом. Ні Керулларій, ні Гумберт не шукали примирення. Керулларій оголосив легатів (особливих посланників Папи Римського) еретиками. У свою чергу, легати прокляли Константинопольського патріарха. Отже, 16 липня 1054 р. відбувся останній розрив між західним і східним християнством. Відтоді східне християнство (у Візантії) набуло статусу Грецько-православної *кафолічної* (тобто всесвітньої, вселенської) церкви, а західне християнство Римокатолицької (також вселенської, всесвітньої) церкви. Обидві церкви почали претендувати на першість і вселенськість, що й відобразили у своїх назвах («кафолічна» грецькою і «католицька» латинською означають «усесвітня», «вселенська»).

Православ'я ніколи не мало єдиного церковного центру, так як з самого початку свого формування церковна влада у Візантії була зосереджена в руках чотирьох патріархів – Константинопольського, Олександрійського, Антіохійського і Єрусалимського. Причому Константинопольський патріарх, хоча й іменувався вселенським, вважався лише першим серед рівних. З розпадом Візантійської імперії кожен із названих патріархів став очолювати самостійну (автокефальну) помісну православну церкву. Згодом автокефальні й автономні православні церкви постали й в інших країнах – головним чином на Близькому Сході і в Східній Європі.

Віросповідну основу православ'я складають *Священне Писання* (Біблія) і *Священне передання* (рішення перших 7 Вселенських соборів у 325–787 рр., праці «Отців церкви» II–VIII століть). Основні принципи православ'я як віросповідної системи викладені у 12 членах (пунктах) *Символу віри*, який був прийнятий на першому і другому *Вселенських соборах* (325 і 381). Важливими постулатами православного віровчення є догмати: триєдність Бога

(Трійця), боговтілення, спокутування, воскресіння і вознесіння Ісуса Христа. Формально вважається, що догмати не підлягають змінам і уточненню ні за змістом, ні за формою. Для православ'я характерний складний, детально розроблений культ. Богослужіння у православ'ї триваліше, ніж в інших християнських конфесіях, і включає в себе багато ритуалів. Головне богослужіння – *літургія* (на якій здійснюється таїнство причастя, або євхаристії).

Важлива роль відводиться *святкам*, серед яких перше місце посідає *Пасха*. Православна церква урочисто відзначає *дванадцять* і великі свята, церковні та ювілейні дати. У числі дванадцятих свят відзначається Різдво Христове; Трійця, або П'ятдесятниця, присвячена новозаповітній оповіді про сходження на п'ятдесятний день після Пасхи Святого Духа на апостолів; Стрічення Господнє, основним сюжетом якого є євангельська оповідь про благословення народженого Ісуса в Єрусалимському Храмі; Хрещення Господнє (Богоявлення) – установлене на честь хрещення в Йордані Ісуса Христа Іоаном Хрестителем; Преображення Господнє – присвячено євангельській оповіді про преображення Христа на горі Фавор у присутності його учнів; Вхід Господній в Єрусалим (Вербна неділя) – в основу якого покладено євангельську оповідь про урочистий в'їзд Ісуса Христа в Єрусалим і привітання його як Царя Іудейського зустрічаючими його іудеями; Вознесіння Господнє – відзначається як вознесіння Христа на небо на сороковий день після воскресіння; Воздвиження Хреста Господнього – присвячене знайденому хресту, на якому був розп'ятий Христос на Голгофі. Різдво Пресвятої Богородиці, Введення у храм Пресвятої Богородиці, Благовіщення й Успіння Божої Матері – чотири дванадцять свята, присвячені матері Ісуса Христа.

До числа великих свят Православна церква відносить Обрізання Господнє, Різдво Іоана Хрестителя, апостолів Петра і Павла, Усікновення глави Іоана Предтечі, Покрова Божої Матері.

Духовенство в православ'ї поділяється на *біле* (жонаті парафіяльні священики) і *чорне* (ченці, монахи), які дають обітницю безшлюбності. Єпископом може стати лише чернець. Вищим єпископським чином є патріарх. Більшість православних церков користуються у богослужбовій практиці новим стилем, але дату Пасхи визначають за старим юліанським календарем.

За спільності віровчення й обрядовості кожна помісна православна церква (як автокефальна, так і автономна) має свою специфіку не лише конфесійного, а й етнічного характеру.

Нині у вселенському православ'ї є такі автокефальні (самостійні, самоуправні) церкви: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська, Албанська, Польська, Словацька, Американська. Крім названих автокефальних церков, є чотири автономні церкви: Сінайська, Фінляндська, Критська, Японська.

Статус православних церков в Україні не визначений, оскільки українське православ'я внаслідок кризових явищ і розколу поділене на три церкви – *Українська православна церква*, яка перебуває під фактичною юрисдикцією (так званим канонічним і молитовним єднанням) Московського патріархату, *Українська православна церква Київського патріархату* й *Українська автокефальна православна церква*.

3.2. Католицизм

Католицизм (грецьк. *katholikos* – загальний, вселенський) – один із основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Католицизм остаточно сформувався як віровчення і церковна організація після розколу церков у 1054 р. Має низку особливостей у віровченні, культурі й структурі релігійної організації. Віровчення католицизму ґрунтується на Священному Письмі, переказі «Отців церкви», енцикліках і повчаннях римських пап, ухвалях Вселенських соборів, яких римо-католицька церква провела, крім перших семи соборів, які визнає і Православна церква, ще 14. Останній ХХІ (ІІ Ватиканський) собор відбувся з 1962–1965 рр. Право тлумачити Біблію у католицизмі визнається за віронавчальною владою церкви на чолі з Папою Римським. Одним із найважливіших віросповідних документів є «Сповідання католицької віри», прийняте Тридентським собором (1545–1563). Нікео-Константинопольський Символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів католицька церква доповнила у VI ст. додатком про сходження святого духу «і від Сина».

Зміцненню католицизму сприяє вчення про спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, за допомогою церкви, яка володіє «*запасом (скарбницею) добрих справ*», що складається із заслуг Ісуса Христа, Божої матері, святих. Користуючись «скарбницею добрих справ», церква розподіляє їх серед грішників, у яких

не вистачає «добрих справ», а також допомагає перебуваючим у *чистилищі*. Останнє трактується як особливе місце (стан), де душі померлих очищаються від гріхів, після чого вони дістають право на переселення в рай. Чільне місце у католицизмі посідає шанування Богородиці. У католицизмі її культ посідає особливе місце і має піднесений та емоційно насичений характер. У 1854 р. був прийнятий догмат про непорочне зачаття самої Діви Марії, а у 1950 р. — догмат про тілесне вознесіння Богоматері, відповідно до якого «Пресвята Богородиця Пріснопіва взята на небо з душею і тілом для слави небесної». У 1954 р. установлене спеціальне свято, присвячене «королеві небес». У зв'язку з особливим ставленням до Діви Марії у католицизмі утворився спеціальний напрям теології — *Маріологія*.

Католицизм визнає сім таїнств, однак хрещення у католицизмі здійснюється і через занурення, і через обливання. Миропомазання (у католицизмі конфірмація, лат. *confirmatio* — зміцнення) на відміну від православ'я, де це таїнство здійснюється одночасно з хрещенням немовлят, проводиться єпископом в урочистій обстановці над дітьми 7–12 років у присутності їхніх батьків, родичів і ширшого загалу парафіян. Під час католицької літургії здійснюється перетворення хліба і вина на тіло і кров Ісуса Христа, тому поза таїнством євхаристії, а значить і поза церквою, спасіння неможливе.

У католицизмі, крім історично усталених трьох ступенів священства (диякони, пресвітери, єпископи), поставлена особлива група — кардинали. Для всіх ступенів священнослужителів введено обов'язкову безшлюбність — *целибат*. Папа як глава церкви обирається на спеціальному зібранні колегії кардиналів — *конклаві* (латин. *cum clave* — досл. «заперті на ключ»). Папа призначає кардиналів, патріархів, митрополитів, архієпископів і єпископів, які очолюють відповідні підрозділи церкви — *дієцезії* (те ж саме, що у православної церкви — єпархії). Главою римо-католицької церкви, намісником Ісуса Христа, спадкоємцем верховної влади апостола Петра у церкві, верховним правителем держави Ватикан є Папа Римський. *Особливий статус Папи Римського* обґрунтовується спадкоємністю ним влади, переданої Ісусом Христом апостолу Петру, який, за церковною традицією, був першим єпископом Риму. Отже, всі єпископи Риму (а це один із найважливіших титулів Папи Римського) є наступниками Петрової влади у церкві. На I Ватиканському соборі (1869 — 1870) затверджено *догмат про непогрішність Папи*, коли він виступає з питань віри і моралі.

Папа є сувереном *теократичної держави Ватикан*, утвореної у 1929 р. «Держава міста Ватикан» — одна з найменших у світі. Вона має 44 га території та близько тисячі мешканців. Правовий устрій Ватиканської держави дає можливість Папі Римському бути суверенним управителем (монархом) держави Ватикан і водночас «сидіти» на *Святому Престолі*, або *Апостольському Престолі*, який є центром Вселенської Католицької Церкви, до якої належить 1 млрд 45 млн католиків, або 17,4% світового населення. *Святий Престол є суб'єктом міжнародного права* і має дипломатичні відносини з 175 країнами світу. Святий Престол вибірково ставиться до свого членства у міжнародних організаціях. Він є лише спостерігачем в Організації Об'єднаних Націй. Водночас є повноправним членом інших міжнародних організацій, наприклад, Організації безпеки та співробітництва в Європі та деяких інших.

Важливе місце в католицизмі посідає чернецтво, організоване у спеціальні ордени і чернечі громади. Вони спеціалізуються на місіонерській діяльності, поєднуючи її з різними формами освітянської, виховної, добродійної діяльності. Найвпливовішими чернечими орденами є домініканці, францисканці і, особливо, «Товариство Ісуса» (єзуїти). Католицька церква створює також напівчернечі організації мирян для здійснення свого впливу в сім'ї, серед різних спільнот.

Католицизм — найчисленніший напрям у сучасному християнстві. Згідно зі статистичними даними Ватикану, католики у Європі становлять 41,4%, в Америці — 63,1%, в Африці — 15,6%, Азії — 3,1%, Океанії — 26,9% від усього населення. В Україні католики представлені двома різновидами — римо-католики і греко-католики, перші з них сповідують латинський обряд, другі — східний, православний обряд. Загальна кількість католиків в Україні сягає 6 млн, з них майже 5 млн — це греко-католики.

Через посередництво Римської курії — центрального адміністративного апарату Ватикана — Папа керує церковними і світськими організаціями, які діють у більшості країн. *Римська курія* складається з державного секретаріату, 9 конгрегацій (здійснюють керівництво різними напрямками діяльності церкви), 12 рад, 3 трибуналів і 3 канцелярій. Згідно з рішенням II Ватиканського собору (1962-1965) при Папі діє з дорадчим голосом церковний синод, який скликається один раз на три роки. До його складу входять патріархи і митрополити східних католицьких церков, представники національних єпископських конфе-

ренцій, чернечих орденів, особи, які персонально призначаються Папою.

Католицька церква має важелі впливу на громадське, політичне, культурне життя. У багатьох країнах розгалужені католицькі профспілки, громадські католицькі організації – жіночі, молодіжні, дитячі. Низка політичних партій – демократичні християни, християнський соціальний союз, християнський демократичний союз та ін. – вже за своєю назвою засвідчують приналежність до католицизму або солідарність з цією церквою.

Римо-католицька церква в Україні – одна з традиційних християнських церков, яка офіційно існує від установаження її ієрархії у XIV ст. Перша римо-католицька дієцезія латинського обряду на території України заснована ще у XIII ст. в Луцьку. Вона була об'єднана з Володимиро-Волинською дієцезією у 1427 р. У 1321 р. папа Іоанн XXII заснував Київську дієцезію і першим Київським єпископом призначив Стефана. 13 лютого 1375 р. Папа Григорій XI установив Галицьку митрополію латинського обряду, столицю якої було перенесено на початку XV ст. до Львова. У XIV ст. створено дієцезію у Кам'янець-Подільському. Таке динамічне заснування багатьох дієцезій латинського обряду упродовж XIII – XIV ст. на розлогій території України, де, по суті, не було стільки вірних латинському обряду, які потребували б пастирської опіки з боку католицької ієрархії, засвідчує про активну «східну політику» Римської курії саме в той період, коли Україна втратила свою державність і перебувала під татаро-монгольським ігом. Православна церква була послабленою, дезорганізованою, і Рим намагався заповнити церковний вакуум, зайняти місце Православної церкви.

Римо-католицька церква в Україні безперешкодно розвивалася аж до 30-х років XIX ст., коли почалися репресії з боку царського уряду: заборона побудови нових костьолів, закриття латинських монастирів або перетворення їх на православні, обмеження душпастирської служби тощо. Після польського повстання у січні 1863 р. посилювався тиск з боку царського уряду на католиків. Було закрито багато римо-католицьких костьолів і каплиць. Ситуація поліпшилася після царського указу «Про толерантність» у 1905 р. Після 1920 р. за радянської влади знову почалося гоніння на церкву. Єпископів і багато римо-католицьких священників вигнано з території радянської України. Тих, що залишилися, переслідували, а в 30-ті роки почалося фізичне винищення не тільки свяще-

ників, а й мирян. Напередодні Другої світової війни залишився діючим лише один костюл в Одесі.

На території Західної України, яка у 1918–1939 рр. перебувала під владою Польщі, римо-католицька церква посідала статус офіційної, державної церкви. Православна церква в цих умовах пригноблювалася, її храми закривалися, а православних намагалися всілякими способами перевести в католицьку віру і спольщити.

Під час німецької окупації України в 1941–1944 рр. відкрито чимало костюлів. Проте після звільнення України від німецької окупації і встановлення радянської влади знову розпочався наступ на римо-католицьку церкву. Унаслідок було припинено діяльність більшості костюлів. У 1946 р. вислано єпископів із Львова і Луцька. У 1989 р. залишилися офіційно зареєстрованими тільки 90 римо-католицьких громад без жодної діючої ієрархії.

Коли 1 грудня 1991 р. Україна проголосила свою незалежність, Ватикан (Святий Престол) визнав її. У 1991 р. Папа Іоан Павло II призначив латинських єпископів до трьох дієцезій (Львівської, Кам'янець-Подільської, Житомирської). У 1992 р. призначено архієпископа Антоніо Франко першим Апостольським нунцієм в Україні. У 1993 р. утворено Апостольську Адміністрацію для римо-католиків Закарпаття. Римо-католицька церква в Україні охоплює своєю пастирською опікою віруючих різних національностей: поляків, українців, росіян, угорців, словаків, чехів, німців, вірмен, молдован, румунів, мовами яких ведеться богослужіння. Найбільша концентрація римо-католицьких громад у Хмельницькій (139), Житомирській (132), Вінницькій (124), Львівській (140), Тернопільській (82), Закарпатській (98) областях. Усього в Україні за станом на 1 січня 2003 р. діють 847 римо-католицьких громад.

Розгорнули діяльність різні чернечі чини: єзуїти, домініканці, францисканці, капучини та ін. Активно діють жіночі чернечі громади: францисканки, бенедиктинки, кармелітки, сестри-службениці Найсвятішого Серця Ісуса та ін. Молоді кандидати у священники навчаються у Духовні семінарії в м. Городку (Хмельницька обл.), а також за кордоном у Польщі і Ватикані. У 2003 р. в Україні функціонувало 7 римо-католицьких навчальних закладів, в яких навчалось 1100 майбутніх священнослужителів. Діяло 504 недільні школи. Із 477 священнослужителів 269 іноземців. У 78 монастирях перебували 564 ченців і черниць. Видавалося 15 періодичних видань.

3.3. Реформація

Реформація (латин. *reformatio* – перетворення, виправлення). XV–XVII ст. – період великих змін в Європі, час поступового руйнування феодалізму, натурального господарства, інтенсивного розвитку ринкових відносин, географічних відкриттів, колонізації європейцями Америки. Це також час значних змін у сфері комунікації, що були зумовлені винайденням та поширенням друкарства.

Усе це привело до великих змін у громадсько-політичному, культурному й духовному житті. У ряді європейських країн формуються абсолютні монархії, відбуваються трансформації існуючих суспільних інституцій та виникають нові структури. У таких умовах не могло не постати питання про кардинальні зміни в християнських церквах, які на Заході, так і на Сході, відігравали помітну роль у суспільстві.

Однією з головних подій європейської історії стала Реформація – широкий суспільно-релігійний рух, який продемонстрував на духовному та культурному рівнях кризу феодалізму та початок становлення нових буржуазних відносин. Коли на зміну феодальній прийшла буржуазна еліта, представники останньої починають надавати все більшого значення не стільки традиційним суспільним цінностям (становим привілеям, місцю людини в соціальній ієрархії), скільки новим якостям, а саме: ініціативності, енергійності, здатності діяти неординарно тощо. Це не могло не зумовити переоцінки цінностей, зокрема, і релігійних.

Якщо в період Середньовіччя домінуючим став стереотип, згідно з яким церква вважалася своєрідною корпорацією, завдяки якій можна досягти небесного блаженства, а священники виконували роль посередників між людьми та Богом, то молоді буржуа, котрі перш за все цінували індивідуальні якості, такий погляд вже не сприймали. Їхнім настроєм була більш співзвучна думка, що вони отримають спасіння, тобто потраплять у рай, не завдяки когось, а самостійно. Подібне світосприйняття було ґрунтом для поширення реформаційних ідей.

Реформація в Європі утверджувала як богоугодну світську, мирську діяльність. Пом'якшуючи фаталізм догмату про наперед визначену долю людини (чи до спасіння в раю або до вічного покарання в пеклі), кальвінізм дав можливість кожному, правда, опосередковано, здогадуватися про своє призначення. Ознакою обраності до спасіння були: активна підприємницька діяльність,

висока продуктивність праці, вища якість послуг, чесне та порядне партнерство, в цілому, успіхи в бізнесовій, торговельній, банківській справах.

По суті, це було світське оформлення нового символу віри. Це була поява ідеології нової суспільної формації в її релігійному вираженні.

Нова суспільна формація не потребувала феодальної, тобто католицької, церкви, яка претендувала на єдине посередництво між Богом і людьми, вчила, що лише в лоні цієї церкви, як в Ноевім ковчезі, можна врятуватися та досягти спасіння. Лютеранство відкинуло католицьку «скарбницю добрих справ», як єдиний засіб для спасіння, вказавши простий і дешевий шлях спасіння особистою вірою без будь-яких посередників. *Кальвінізм пішов далі в реформуванні церкви, проголосивши принцип «світського покликання», «мирського аскетизму», щоденної заощадливості як способу накопичення багатства. Це означало, що будь-коли і будь-де людина перебуває на службі у живого Бога і несе відповідальність за надані їй Богом дари — час, здоров'я, власність. Життя належало сприймати, як виконання обов'язку та рух до мети, поставленої Богом перед людиною.*

Водночас Реформація стала важливим чинником становлення в Європі національних культур. У період Середньовіччя кожен суспільний стан мав свою культуру. Культура селян відрізнялася від культури феодалів, культура феодалів — від культури духовенства і т.д., хоча між ними було багато спільного. У процесі становлення буржуазних відносин на зміну середньовічним становим спільностям ішли спільності національні. Відповідно формувалися національні культури.

Для національної культури характерним є те, що вона синтезує цінності різноманітних станових культур і водночас стає близькою для представників різних соціальних класів, груп, прошарків у межах нації.

У період Середньовіччя християнство (не лише як релігія, а й як система культурних цінностей) у повному обсязі було лише надбанням духовенства. *Формування національних культур вимагало, щоб християнство стало здобутком усіх соціальних верств.* Це завдання й виконувала Реформація, а також частково видозмінені під її впливом посттридентський католицизм і навіть окремі інституції в православної церкві.

Через лютеранство і кальвінізм Реформація сприяла утворенню в Європі національних держав, які звільнялися з-під влади серед-

ньовічної Священної Римської імперії. Протестантизм у цілому дав могутній імпульс цивілізаційному розвитку ряду європейських країн, зокрема, скандинавських. Зрештою, можна сказати, що Сполучені Штати Америки створили європейські дисиденти-протестанти, що втікали в Новий Світ від релігійних переслідувань у Старій Європі.

Поняття Реформації збігається в основному з німецькою Реформацією, котра виступає як еталон. Дійсно, німецька Реформація – класичний зразок прояву буржуазних змін у суспільній свідомості й становленні національних культур. Поставши в Німеччині як масовий суспільно-релігійний рух, Реформація в своїх класичних зразках поширилася в Західній та Центральній Європі (передусім у германомовних регіонах), однак, у ряді місць набула своєрідних національних форм.

Проте в деяких країнах реформаційні тенденції проявлялися в некласичних формах. Наприклад, у романських і ряді слов'янських католицьких країн це знайшло вираження у діяльності оновлених або нових інституцій католицизму (зокрема, в діяльності ордену єзуїтів). Те саме можна сказати і про слов'янські православні країни, де реформаційні тенденції спостерігаємо в діяльності братств, окремих видатних церковних і культурних діячів.

Класична Реформація, зазнавши певної трансформації, поширилася в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, до складу яких входила більша частина українських етнічних земель того часу. Вона також спостерігається у Трансільванії (Семиграді), під владою якої була частина українського Закарпаття. З певними її відголосками зустрічаємося і в Молдавському князівстві, де тоді проживало чимало українців.

Існують факти, які дають підстави твердити, що реформаційний рух став реальністю в Україні. Правда, тут він набув специфічних форм, які далеко не завжди відповідали класичним зразкам.

Історія протестантизму в Україні у першій третині ХХ ст. має несподіваний поворот. Йдеться про спробу повернення в Україну ранніх протестантських течій – лютеранства та кальвінізму, сліди яких загубилися тут ще на початку ХVІІІ ст. Це відбувалося у Західній Україні у 20–30 рр. Однак процес не отримав остаточного завершення, бо українські кальвіністські громади опинилися перед загрозою фізичного знищення через переслідування органами НКВС після так званого приєднання західноукраїнських земель в 1939 р. до радянської України. Нині в Україні відбувається відродження цієї церкви. Традиції кальвінізму впродовж

минулих століть не були втрачені на Закарпатті: вони зберігаються у діяльності реформатських громад, які діють на території цього краю.

Можна констатувати, що в XVI – першій половині XVII ст. постало питання про необхідність змін у православній церкві України. Вони частково інспірувалися реформаційними впливами, що йшли переважно з Заходу: впливами гуситів та їхніх наступників – «чеських братів», лютеран, анабаптистів, кальвіністів та різних течій унітаріїв, зокрема, соцініан. Певну роль у розвитку реформаційних рухів на українських землях мала й діяльність прореформаційно налаштованих російських еретиків.

Участь у реформаційному русі брали й українці. Деякі з них стали доволі знаними фігурами цього руху (в тому числі й за межами України). Передусім це стосується С.Оріховського та Ю.Немирича.

Не без впливу протестантів на українських землях набуває поширення практика вільної інтерпретації біблійних текстів, зокрема, світськими людьми. Відповідно з'являються біблійні переклади розмовною мовою. Світські люди починають втручатися у релігійні справи. Набуває поширення ідея світського патронату над церквою. У ряді моментів вона реалізовується в Україні.

Також інші реформаційні ідеї, зокрема, спасіння власною вірою у відкритій чи прихованій формах стають набуток тогочасних українських православних інтелектуалів.

І все ж рух Реформації в Україні не вилився у «відкриті» форми. Протестантські громади на українських землях (переважно кальвіністські та унітарські) фактично були маргінальним явищем. Та й багатьма православними українцями вони сприймалися як «чужі».

Захоплення протестантизмом, популярність його ідей у православному середовищі, що спостерігалось у кінці XVI ст., після укладення Берестейської унії, починає поступово зникати. Це пов'язано в цілому як із занепадом протестантизму в Речі Посполитій, так і з посиленням консервативних тенденцій у православній церкві в Україні, де у 30–40 рр. XVII ст. відбуваються зміни під керівництвом Київського православного митрополита П.Могили. Але це були зміни не в руслі Реформації, а більше в дусі посттридентського католицизму.

Проте, зерна, посіяні протестантами, дали наслідки і сприяли внутрішній Реформації православ'я в Україні. Внутрішня реформаційність, хоча її й постійно приглушували, давала про себе зна-

ти протягом тривалого часу – аж до середини ХІХ ст. Так чи інакше вона знаходила вияв у діяльності й творчості представників релігійно-філософської думки ХVІІІ ст. – Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, інших.

Саме внутрішня реформаційність українського православ'я була одним із своєрідних імунітетів, що не давали можливості з'явитися в Україні ХVІІ–ХVІІІ ст. власним опозиційним православ'ю сектам, як це було, наприклад, у Росії.

Лише *остаточна русифікація українського православ'я в ХІХ ст., яка супроводжувалася, зокрема, усуненням мирян від церковного життя, акцентуацією уваги на культовій сфері тощо, призвела до популяризації в Україні течій пізнього протестантизму, передусім баптизму*. Проте, як бачимо, це був протестантизм «західного», а не російського зразка. Це опосередковано свідчить, що Реформація в Україні була внутрішнім явищем і в цілому відповідала західноєвропейському типу.

Пізній протестантизм в Україні представлений такими течіями як баптизм, адвентизм, п'ятдесятництво, Свідки Єгови. Перша хвиля протестантизму в Україні, яка припадає на першу половину ХVІ ст. (лютеранство, кальвінізм, різні течії унітаризму та інші), охопила верхівку суспільства – королівський двір, магнатерію, шляхту, в тому числі українську та білоруську, і була, власне, «панською, шляхетською модою», яка згодом минулася. По суті, ці течії раннього протестантизму були змитими з українсько-білоруських земель, які були під владою Речі Посполитої, хвилею католицької Контрреформації, активізованої Тридентським собором (1545–1563 рр.). Друга хвиля вже пізнього протестантизму в ХІХ – на початку ХХ ст. охопила низи суспільства і, всупереч всіляким правовим перепонам, державному та церковному переслідуванню, політичним трансформаціям в Україні, не спала, не відійшла з українських земель.

Етап пізнього протестантизму пов'язаний із появою насамперед баптизму, який поширювався в Україні поряд з такими течіями, як меннонітство, євангелізм, адвентизм тощо. *В Україні виникають соціально-політичні й духовно-моральні передумови для поширення баптизму. Саме в середовищі, де активно утверджувалися капіталістичні відносини, відбувалося бурхливе зростання протестантизму, зокрема, євангелізму і баптизму*.

Слід зазначити й про ідеологічні передумови виникнення баптизму в Україні. Завдяки віровченню протестантизму селяни мали можливість прилучитися до цілісної радикальної, хоча й релігій-

ної, ідеології, яка виходила за межі ортодоксального православ'я, бо в своїй основі несла в собі зерно соціального і духовного протесту. Це і спрощена «дешева» церква без розгалуженої та складної системи обрядодій та інших релігійних церемоній, і більш-менш, порівняно з православ'ям і католицизмом, демократичний характер внутрішньообщинних відносин. Не випадково вже на першому етапі свого розвитку протестантські течії в Україні зарекомендували себе як своєрідна форма демократичного руху.

До причин, що відіграли важливу роль у поширенні євангелізму та баптизму, слід віднести цілий комплекс чинників духовного порядку. Характеризуючи моральний стан народу в дореформовий і пореформовий періоди (реформа 1861 р.), навіть самі православні автори, котрі досліджували це явище, аби перешкодити його поширенню, майже одностайні в тому, що внутрішнє життя православних парафій дійшло до занепаду: релігійні приписи та обрядові дії виконувалися формально, далеким від моральної досконалості було православне духовенство, богослужіння в православних храмах проводилося церковнослов'янською мовою, майже не зрозумілою для парафіян. Деградація в духовній сфері суспільства досягла крайніх меж. До того ж православна церква в Російській імперії, по суті, перетворилася на офіційну, царську, казенну церкву. Саме це найбільше відштовхувало практично мислячих віруючих від державного православ'я.

Небачених розмірів набув і національний гніт українського народу з боку російського царизму. У кінці XVIII ст. царизм знищив рештки української автономії (Запорізька Січ). Рідну мову остаточно заборонено в 1863 р. горезвісним указом міністра внутрішніх справ Валуєва: «Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может». Посилився процес русифікації. Український народ позбавився права на освіту, свою культуру.

Тож не випадково *серед української інтелігенції набули поширення всілякі раціоналістичні та скептичні ідеї.* Середина XIX ст. — це також початок активного поширення просвітницьких ідей (Кирило-Мефодіївське братство тощо). Тому звернення до баптизму стало своєрідним протестом проти духовного гніту з боку офіційної православної церкви та існуючих соціальних порядків, оскільки нова віра з проповіддю загального братерства й рівності, есхатологічним самозаспокоєнням легко сприймалася масами. Отже, можна зробити висновок: *протестантизм в Україні не «чужорідне» віровчення, занесене з Заходу, хоча й іноземного чинника*

недооцінювати не можна, а цілком самотутній процес, закономірний підсумок богошукання простого народу.

3.4. Ранній протестантизм: лютеранство, кальвінізм, англіканство, квакери, методисти, менноніти

Протестантизм виник у результаті Реформації – руху у низці європейських країн, який мав на меті перебудувати церкву в дусі євангельських ідеалів і відкинути все те, що в середньовічному католицизмі реформаторам здавалося відхиленням від цих ідеалів. Витоки руху Реформації церкви сягають XIV ст. Професор Оксфордського університету *Джон Вікліф* (1320–1384) вимагав підпорядкування англійської церкви у цивільних справах королю, виступав проти поборів римських пап з Англії, піддавав сумніву право католицької ієрархії відпускати гріхи і видавати індульгенції, наполягав на пріоритеті Священного Письма над церковним переказом.

Ідеї Вікліфа мали вплив на погляди професора Празького університету *Яна Гуса* (1369–1415), який проповідував євангельське вчення про необхідність для церкви відмовитися від багатства і торгівлі індульгенціями. Спалення Яна Гуса на вогнищі 6 липня 1415 р. за вироком Констанського собору спричинило вибух незадоволення у Чехії. Український поет Тарас Шевченко присвятив цій події і, зокрема, постаті Яна Гуса свою знамениту поему «Єретик». Пріоритет Священного Письма над церковним переказом, вимога причащення мирян не тільки хлібом, а й вином (що символізують тіло і кров Ісуса Христа, віддані за спокутування гріхів людей) стали ідейною основою могутнього національного руху гуситів. П'ять хрестових походів, які велися проти гуситів з 1420 по 1431 рр., зазнали поразки. У 1433 р. Базельський собор уклав угоду з поміркованими гуситами і дозволив мирянам у Чехії причащатися під двома видами – хлібом і вином.

У гуситському русі виявилися істотні для подальшого розвитку Реформації суперечності, які відображали неоднорідність його соціальної бази: дворянство і заможні міщани були налаштовані на *секуляризацію* (лат. *sekularizatsiya* – світський, мирський) церковних земель, тобто передачу їх світській владі. Вимогу дотримуватися Священного Писання вони витлумачували в дусі збереження всього того у догматиці, обрядовості й житті, що прямо не суперечить Біблії. Це було помірковане реформістське угруповання.

Прихильниками радикальних змін у церковному житті були селяни і міська біднота, які вимагали безумовного наслідування вимог Священного Писання і відміни всього, що з ним не погоджується. Поразка гуситського руху не зупинила перетворення церкви, яке досягло кульмінації в епоху Реформації XVI- XVII ст.

Лютеранство. Торгівля індульгенціями спричинила виступ німецького богослова *Мартина Лютера* (1483–1546), професора Віттенберзького університету, який 31 жовтня 1517 р. прибив до дверей церкви у Віттенберзі 95 тез про відпущення гріхів. У них Лютер висунув принцип внутрішнього покаяння, що мало стати змістом усього життя християнина. Він *критикував вчення католицької церкви про індульгенції, про чистилище, про молитви за померлих і спасіння заслугами святих. Пізніше Лютер відкинув папську владу, особливу благодатність священства і його посередництва у спасінні, висунув вимогу спрощення церковної обрядовості і підпорядкування церкви світській владі.* Все це відповідало інтересам бюргерства і частини дворянства, які створили під керівництвом Лютера і його соратника *Філіна Меланхтона* (1497–1560) поміркований напрям німецької реформації. У реформацький рух влилися також селянсько-плебейські маси, очолювані *Томасом Мюнцером* (1490–1525). Учення Мюнцера «Про царство Боже на землі» сприйнято *анабаптистами* (грецьк. anabaptizo – знову занурюю, тобто хрещу), які вимагали хрещення дорослих згідно з їхньою вірою і вільною церквою.

У реформі були зацікавлені деякі світські володарі, незадоволені зосередженням у церкви величезної кількості земель і багатств, виплачуванням великих сум грошей римським папам і їхнім втручанням у політику. Група німецьких князів провела у своїх володіннях євангелічні реформи: землі були відібрані від церков і монастирів. У 1526 р. Шпейерський рейхстаг (парламент) з ініціативи цих князів прийняв закон «*cuius regio eius religio*» («чия земля(влада), того і релігія»), який дав можливість німецьким князям, що прийняли вчення Лютера, своїх підданих, які були католиками, також вважати лютеранами. У 1529 р. вони заявили «протест» проти відміни Шпейерським рейхстагом їхнього права вирішувати питання про релігію підданих, котрого вони добилися у 1526 р. Від цієї події походить термін «протестантизм», який почали вживати для означення сукупності християнських віросповідань, генетично пов'язаних з Реформацією.

Особливості віровчення, організації і культу. Реформатори наполягали на особистих стосунках (без будь-яких посередників –

церкви, священика) людини і Бога. Вони боролися за право кожного християнина самому вільно читати Біблію (у Середньовіччі католицька церква вимагала від віруючих лише у церкві з уст священика слухати читання Біблії і лише латинською мовою). У протестантизмі Біблія вважається єдиним джерелом віровчення. Католицька церква навчала, що лише єврейська, грецька і латинська мови є біблійними, а іншими мовами Біблія не могла перекладатися і бути уживаною в богослужінні. Канонічною, тобто правильною, обов'язковою, у католицькій церкві вважалася латинська Біблія перекладу Вульгати. Лютер здійснив переклад Біблії німецькою мовою і зробив її настільною книгою кожної німецької сім'ї. По суті Лютерівський переклад Біблії став взірцем тогочасної німецької літературної мови, він сприяв об'єднанню німців в єдину німецьку націю й утворенню єдиної німецької держави.

Згідно з повчаннями основоположників протестантизму, первородний гріх не лише пошкодив природу людини, як вчить православ'я і католицизм, а й цілком її спотворив. Людина у гріхопадінні втратила здібність робити добро. Через це людина не може спаситися своїми заслугами. Спасіння може прийти як результат божественного втручання, «даремно даної благодаті». Важливим догматом більшості протестантських конфесій є вчення про оправдання однією вірою у пролиту кров Ісуса Христа. Інші способи досягнення спасіння (обряди, богоугодні справи, спокута та ін.) вважаються недійсними, небогоугодними.

М. Лютер обґрунтував три важливі принципи протестантизму: по-перше, спасіння особистою вірою (лат. *sola fide*), а не через відпущення гріхів священиками; *по-друге*, єдиний авторитет – Біблія (*sola scriptura*), а не вчення «отців церкви», римських пап чи постанови церковних соборів; *по-третє*, прощення досягається завдяки Божій милості (*sola gratia*), а не через священиків чи римських пап.

Організаційна структура протестантських церков була пристосована до нової суспільної і культурної ситуації, нових духовних запитів особистості, яка звільнялася від станово-нормативних пут (аристократичних, дворянських, священицьких). Усіх протестантів об'єднує невизнання примату Папи Римського. Надзвичайно важливим у протестантизмі є *принцип загального священства*, тобто обов'язку всіх віруючих проповідувати і навчати слова Божого. Усі члени протестантських церков беруть активну участь у житті своїх релігійних громад і у виборах керівних органів.

Громади демократичним шляхом обирають або покликають спеціальних служителів – дияконів, пресвітерів, проповідників, благовісників, пасторів, єпископів.

Протестантизм спростив і здешевив релігійний культ, скасував молитви за померлих, поклоніння Богоматері і святим, пошанування мощів, образів та інших реліквій. Читання Біблії, проповідь складають основу богослужіння. Богослужіння супроводжується індивідуальними і колективними молитвами, співанням релігійних гімнів. Протестанти дотримуються свят, пов'язаних із життям євангельського Ісуса Христа. Деякі протестантські об'єднання включають у свій календар громадянські свята, наприклад, день подяки у США.

Лютеранські, або євангелічні, церкви оформилися у німецьких північних князівствах. Лютеранство визнає авторитет Апостольського і Нікео-Царгородського (Константинопольського) символів віри, має свої віроучительні книги – «Аугсбурське віросповідання» (1530), катехізиси М. Лютера, «Книгу згоди» (1580). У лютеранстві зберігається єпископат, особливе посвячення у духовний сан (ординація), літургія, два таїнства – хрещення (немовлят) і причастя. У лютеранських кірхах немає ікон, але зберігається розп'яття, убрання духовенства і вівтар.

Лютеранство впливає у ФРН, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, США. У скандинавських країнах лютеранські церкви мають статус державних. В Україні діють Німецька євангелічно-лютеранська церква (понад 40 громад), Шведська євангелічно-лютеранська церква (2 громади), Чеська євангельська церква (2 громади) і Українська лютеранська церква (15 громад). У Всесвітній лютеранській союз входить понад 50 млн віруючих-лютеран.

Кальвінізм. Найбільш послідовне втілення демократичні вимоги знайшли у цвингліанстві і кальвінізмі, які всередині XVI ст. злилися у *Швейцарській реформаторській церкві. Центрами Реформації у Швеції стали міста Цюрих і Женева, де Ульрих Цвінглі (1484–1531) і Жан Кальвін (1509–1564) здійснили радикальне перетворення церковного улаштування.*

На відміну від лютеранства, у реформаторських церквах немає загальнообов'язкового символу віри, єдиним джерелом віровчення є Біблія. Авторитетами для теологів і проповідників залишаються написані Жаном Кальвіном «Настанови у християнській вірі» (1536–1559), в яких систематизуються ідеї Лютера та інших реформаторів, «Церковні установлення» (1541), «Женевський ка-

техизис» (1545), а також «Шотландське віросповідання» (1560) і «Вестмінстерське сповідання віри» (1547) та ін.

Реформатори відкинули майже всі зовнішні атрибути культури (ікони, свічки, хрест). Хрещення і причастя сприймаються як символічні обряди, а не таїнства. Проповідь – центральний елемент богослужіння, яке супроводжується співанням псалмів і молитвами.

Ж. Кальвін опрацював вчення *про абсолютне визначення (приречення)*, за яким всі люди, згідно з непізнаною волею Бога, поділяються на обраних і засуджених. Ні своєю вірою, ні «добрими справами» людина нічого не може змінити у своїй долі після смерті: обрані будуть спасеними, приречені – засуджені на вічні муки. Тому доля людини після смерті – таємниця і велич Бога, перед яким усі люди у рівній мірі безпорядні. Кальвін пропонував притримуватися морально-етичних принципів мирського аскетизму, що дозволяло людині і навіть зобов'язувало її у земному житті всі свої сили присвячувати трудовій діяльності. *Професійні успіхи, продуктивна праця, накопичення засобів освячувалися, а непродуктивна витрата капіталу і часу засуджувалися. Багатство вважалося божим дарунком: переводити його на особисті потреби – гріх, його необхідно пускати в обіг. Професійні успіхи, згідно із вченням Кальвіна, опосередковано свідчать про обраність. Отже, трудова діяльність, мирська праця сакралізувалися, освячувалися як форма богослужіння, були покликанням людини, вважалися ознакою обраності до спасіння.*

Із цього вчення випливають характерні для кальвінізму принципи «мирського покликання», «мирського аскетизма». Кальвін вчив, що людина у будь-який час і в будь-якому місці перебуває на службі у живого Бога і несе відповідальність за надані їй Богом дари – час, здоров'я, власність. Життя повинно сприйматись як виконання обов'язку і рух до мети, поставленої Богом. Ознакою оправдання у кальвінізмі стає не стільки глибина покаяння, як в лютеранстві, скільки енергія і результати зусиль, спроможні свідчити про діяння у віруючій людині Бога, який обрав її до спасіння. Кальвініст повинен вірити, що успіх у підприємстві може розглядатись як свідомство можливої обраності.

Засновані на кальвінізмі віросповідання були прийняті протестантами Франції (гугеноти), Нідерландів, у деяких областях Німеччини, Угорщини і Чехії. Значної ролі набули ідеї кальвінізму серед протестантів Англії, які вимагали радикального «очищення» (пуритани) англійської церкви, панівне становище вони

здобули в Шотландії. Кальвіністи Шотландії і Англії виступили за ліквідацію єпископата. Громади пресвітерії очолюють виборні пресвітери і пастори, які складають консисторії і пресвітерії, а також регіональні, провінціальні і національні синоди або асамблеї. Конгрегаціоналісти вважають місцеву громаду (конгрегацію) самостійною церквою, яка має право на своє сповідання віри.

У сучасному світі налічується 40 млн пресвітеріан і 3 млн конгрегаціоналістів. *Послідовників кальвінізму особливо багато у Швейцарії, Голландії, Англії, Шотландії, ФРН, США, Канаді, Австралії.*

В Україні сьогодні відновлюється євангелічно-реформаторська церква, яка була досить розгалуженою і поширеною у 20–30-х роках в Західній Україні. На початку 90-х років ХХ ст. Українська реформаторська церква, яка має вже декілька громад на Волині, відкрила біблійні курси у Рівному і знову видає газету «Віра і наука». У центральних і південних регіонах України створено осередок пресвітеріанської церкви (28 громад). Числено зростає реформаторська церква у Закарпатті (угорська), у складі якої діють 104 громади. Вона має незалежну пресвітерію, підтримує тісні контакти з Угорською євангелічно-реформаторською церквою.

Англіканство. Формальний розрив з римським католицизмом відбувся в Англії за короля Генріха VIII (1491–1547). У 1534 р. Генріх VIII оголосив закон про верховенство і зробив себе главою Англіканської церкви. Він також позакривав монастирі, а їхні землі і майно розділив між дворянством. Скасовувався культ святих, ікон, статуй, реліквій католицької церкви. Крім того, він наказав, щоб кожна церква мала Біблію англійською мовою. Проте ці заходи Генріха VIII були радше політичною акцією. Він прагнув незалежності від папської влади, і це головно стосувалося його історій з одруженнями. З релігійного погляду Генріх VIII в усьому, крім назви, залишився католиком.

За короля Едуарда VI (1547–1553) «Актом про одноманітність» у 1549 р. введено англіканську літургію, викладену в «Книзі спільних молитв». Реформаційний рух не був перерваний короткочасним правлінням Марії Тюдор (1553–1558), коли було страчено багато протестантів. *Правління Єлизавети I (1559–1603) було періодом стабілізації англіканства, оформленням його віроповідальних і літургійних особливостей. У 1571 р. затверджено символ віри – так звані «39 статей». У цьому документі зберігається католицька ідея про рятівну силу церкви, вчення про церковну ієрархію, успадковану від католицизму, але водночас проводиться реформаційне вчення про Біблію як єдине джерело і єдиний авторитет.*

тет для релігійного віровчення, принцип спасіння особистою вірою, визначаються два таїнства — хрещення і причастя, відкидається трансубстанціяція (перетворення під час літургії хліба і вина на тіло і кров Христа). Церемонія ординації не означає, що цей ритуал передає священнослужителю якусь особливу силу для проведення меси. У догматиці й обрядовості помітний поділ на дві течії — «високу», яка тяжить до католицизму, і «низьку» (протестантську); вони об'єднуються компромісним варіантом — «широкою церквою». *Англійська церква є державною церквою у Великобританії, її постійним главою є монарх (король, королева). Єпископи цієї церкви призначаються королем і стають довічними членами вищої палати парламенту — палати лордів.* У світі налічується близько 70 млн англікан. Англійські церкви існують в Англії (державна), Шотландії, Ірландії, США, Канаді, Новій Зеландії та інших країнах, які входили в колоніальну Британську імперію, — Індії, Пакистані, Південно-Африканській Республіці.

Вищі ієрархи англійських церков з усіх країн періодично зустрічаються на Ламбетських конференціях, які скликаються і відбуваються під керівництвом Кентерберійського архієпископа в його Ламбетському палаці в Лондоні кожні десять років для обговорення питань культу, догматики і соціальної доктрини. Ухвалені на конференції документи і звернення виражають загальні настрої у світовому англійстві з обговорюваних питань. Священнослужителі англійських церков можуть одружуватися. Останнім часом до священства допускаються і жінки.

Квакери. У XVII ст. виникло «Християнське товариство друзів внутрішнього світла», засноване ремісником *Джорджем Фоксом (1624–1691)*. За екстатичні способи досягнення спілкування з Богом і підкреслення необхідності перебувати у постійному «трепеті» перед Богом послідовники цього руху отримали назву квакерів (від англ. *quakers* — трясуні). Вища істина, вчать квакери, не у сповіданні віри, а в середині людини, і для її пізнання потрібно прислухатися до власного внутрішнього голосу, який є голосом Бога. «Внутрішнє світло» розглядається квакерами як необхідне джерело релігійної істини і богопізнання. У квакерів відсутня складна, детально розроблена догматика. Відмежовуючись і від католицьких, і від ортодоксальних протестантських доктрин, квакери відкидають будь-яке обов'язкове богослужіння, таїнства і обряди, в тому числі хрещення і причастя, всі християнські свята. В їхніх молитовних будинках відсутні будь-які релігійні символи, не допускається спів і музика, а також попередня проповідь і

штатні проповідники. У неділю квакери збираються разом і «занурюються у мовчання», поки хтось не відчуже необхідності щось сказати. Інколи зібрання відбувається без жодного слова. *Квакери опрацювали доктрину безкомпромісного пацифізму, категорично відкидають будь-яке насильство, навіть з метою самозахисту, відмовляються брати в руки зброю.* Вони виступають проти зовнішньої розкоші, чиношанування, офіційної присяги, намагаються бути простими і скромними у розмові, одязі, поведінці, відмовляються від прикрас, оздоблень, не знімають шляпи і не кланяються нікому, вимагають від своїх послідовників ширості її правдивості.

Працелюбство і чесність квакерів сприяло процвітання квакерських товариств, збільшенню у них кількості фермерів, торговців, промисловців, що призвело до послаблення квакерського ізоляціонізму, до розширення соціальної активності квакерських організацій. Особливу увагу квакери надають антивоєнній та філантропічній діяльності. У 1947 р. американським і англійським квакерам присуджено Нобелівську премію миру. Їхні громади існують у США, Англії, Канаді і деяких інших країнах.

Методисти. Ця протестантська течія виникла в Англії спочатку як обновленський рух у середовищі англіканства. У першій чверті XVIII ст. Джон Уеслі (1703–1788) організував в Оксфорді групу однодумців з метою реформації англіканства. *Але акцент ставився не стільки на внесення поправок у віровчення чи обрядовість, скільки на посилення елементів євангелізації і проповідницької діяльності серед робітників, міської бідноти та інших соціальних прошарків, які не були під впливом англіканської церкви.* Назву цього релігійного руху – *методисти* – пояснюють тим, що його організатори, брати Джон і Чарлз Уеслі, внесли в цю протестантську течію нові методи релігійної діяльності, однак таке походження назви «методизм» є спірним. Уесліанці, подорожуючи по Англії, займалися активною проповідницькою діяльністю, проводили масові богослужіння під відкритим небом, під час яких відбувалися емоційні піснеспіви і проповіді. У 1795 р. методисти формально відокремилися від англіканської церкви. Основним організаційним підрозділом методистської церкви є група віруючих, «товариство», або «клас», об'єднані в «округи», які почергово обслуговуються одним священиком – проповідником. Вищим керівним органом церкви є щорічна конференція, на якій вирішуються питання віросповідання, організації, церковної дисципліни і обирається на один рік глава церкви. Методизм вимагає чіткої реєстрації всіх віру-

ючих і їхньої активної участі у щотижневих молитовних зібраннях. У ієрархічному управлінні методизм поєднує дві форми церковного улаштування – єпископальну і пресвітеріанську. Віровчення методизму спирається на відомі принципи протестантизму – визнання єдиного авторитету Біблії як Священного Писання, священства всіх віруючих і відправлення двох обрядів – хрещення і причастя. Методисти ведуть активну проповідницьку діяльність. Найбільше поширені в Англії і США. Методизм популярний серед мешканців маленьких міст і сільських поселень, а також серед негритянського населення США. У США налічується понад 14 млн методистів, об'єднаних у 23 різні церковні організації. Найчисельніша з них – *Об'єднана методистська церква*, яка утворилася у 1968 р. шляхом злиття декількох методистських деномінацій. *Усього у світі налічується 32 млн методистів*. Методизм поширений, крім Англії і США, в Австралії і Південній Кореї. Методистські громади утворюються в Росії і Україні. *В Україні є 10 методистських громад у Криму, Закарпатті, Луганській і Полтавській областях.*

Меноніти. Ця конфесія історично близька до анабаптистів. У 30-х роках XVI ст. у Нідерландах під впливом поміркованих анабаптистів почала формуватися нова релігійна течія, яку очолив католицький священник Менно Симонс (звідси її назва – менноніти). Менноніти вважають себе «громадами святих», «відродженими богообранцями». До основних положень меннонітського віровчення відносяться, крім загальнопротестантських принципів (спасіння особистою вірою, загальне священство, покаяння у гріхах, усвідомлене хрещення по вірі, причастя), омивання ніг, відмова від військової служби і присяги та ряд інших догматів і приписів, які спричиняли самоізоляцію меннонітів від суспільства і держави. Через переслідування у Нідерландах менноніти змушені були емігрувати до інших країн, зокрема до Польщі і Росії. В Україні менноніти з'явилися після указу імператриці Катерини II у 1787 р., згідно з яким поселенцям дарувалася низка соціально-економічних привілеїв і пільг. Спочатку вони поселилися на правому березі Дніпра в районі Хортиці. Їм були відведені простори землі у Таврійській губернії біля річки Молочні води. *Укладання упродовж чотирьох століть шлюбів лише між послідовниками цієї релігійної громади стало чинником формування етноконфесійної спільноти. Ця особливість меннонітства традиційно зберігається і до цього часу, підтримуючи підвищену релігійність серед частки населення, що сповідує меннонітство. У світі налічується близько 500 тис. меннонітів. Вони проживають у США,*

Канаді, Голландії, ФРН та інших країнах. В Україні всі менноніти на початку Другої світової війни були сталінським режимом депортовані у північні райони Росії. Нині в Україні діють дві громади менонітів у Запорізькій області.

3.5. Пізній протестантизм в Україні

До пізніх протестантських течій в Україні належать *баптисти, адвентисти, п'ятдесятники, свідки Єгови*, оскільки ці конфесії існують в Україні з середини XIX – початку XX ст. У підручниках з радянського періоду і подекуди навіть і в сучасних деяких виданнях підручників з «Релігієзнавства» ці протестантські конфесії називають «сектами». Саме так до цих течій тенденційно ставляться деякі православні та католицькі автори і навіть священнослужителі, яких не влаштовує високий динамічний розвиток цих конфесій у незалежній Україні. Але це клерикальна і навіть екстремістська точка зору. Ставлення до цих течій пізнього протестантизму як до «сектантів», успадковане від самодержавно-православної Російської імперії і від комуністично-атеїстичного Радянського Союзу, які у поглядах на ці конфесії мали спільну точку зору.

Умови існування баптистів, адвентистів, п'ятдесятників, свідків Єгови у тоталітарній радянській державі, коли вони були цілком заборонені й існували напівлегально або в глибокому підпіллі, відчуваючи над собою постійний тиск карних, адміністративних і партійно-пропагандистських органів, зумовлювали їхню замкненість й ізоляцію у суспільстві. І це у свою чергу спричинювало їхнє індіферентне і навіть вороже ставлення до атеїстичної держави, конспіративний, нелегальний спосіб існування їхніх релігійних громад, що якоюсь мірою і зумовлювало та консервувало їхню сектантську сутність.

За роки незалежної України (1991–2003) ці протестантські конфесії пройшли шлях свого розвитку – від секти до церкви. Їхня суспільна легалізація, правова легітимація, притаманний взагалі протестантизму динамізм сприяли формуванню нового типу конфесійної інституалізації. Ми вже не можемо за критеріями, за якими М. Вебер і Е. Трельч відрізняли церкву від секти, характеризувати названі традиційні українські протестантські конфесії – баптистів, адвентистів, п'ятдесятників, свідків Єгови. Якщо, згідно з класифікаційними ознаками вищеназваних дослідників, церква у своєму ставленні до держави, до світу взагалі характери-

зувалася як консервативна і конформістська з універсальним принципом релігійної організації, то секта характеризувалася як вороже чи індіферентне утворення у ставленні до держави, до світу в цілому, угрунтоване на принципах свідомого і добровільного вступу.

Сучасні традиційні (ті, які існують сто і більше років) протестантські течії позбавилися зазначених сектантських рис. Вони досягли високого рівня інституалізації, пройшли шлях від секти до деномінації (стадія становлення, організаційного оформлення) і, зрештою, до воцерковлення. Нині вони мають ґрунтовно структурований корпус богослов'я, чітку ієрархічну побудову організаційних структур, по-сучасному (навіть по-модерністськи) вибудовані релігійні центри і будинки для молитовних зібрань, досить ґрунтовну систему підготовки кадрів — від семінарій і коледжів до інститутів і університетів, кваліфікований професорсько-викладацький склад з богословськими і науковими ступенями, власну високотехнологічну типографсько-видавничу базу, ведуть десятки теле- і радіопередач, мають розгалужені місіійні центри, які саме з України охоплюють своєю євангелізаційно-місіонерською діяльністю країни близького і далекого зарубіжжя. Крім того, мають налагоджені зв'язки, відпрацьовану координацію дій зі своїми закордонними центрами. Такий різновид конфесійного улаштування не може бути сектою.

Баптисти. Назва походить від грецького терміну *baptizo*, що означає «занурювати», тобто хрестити у воді. Цей протестантський напрям виник у на початку XVIII ст. в Англії внаслідок розвитку пуританізму (лат. *purus* — чистий). Пуританізм, як релігійно-опозиційний рух, склався в Англії у другій половині XVI ст., існував як у середовищі англіканства, так і поза ним, виступав за очищення від рис, успадкованих від католицизму, за більш послідовну реформацію англіканської церкви. Спочатку пуританізм виступав за спрощення пишної церковної обрядовості, відмову від літургії на користь проповіді. Згодом вимоги пуритан ставали більш радикальними і мали політичний характер: скасування єпископату, виборність кліру, відокремлення церкви від держави, встановлення свободи релігії, невтручання влади у справи релігійних громад, скасування аристократичних привілеїв. Пуританізм відіграв важливу роль в антифеодальному русі і забезпечив підготовку англійської революції XVII ст.

На початку XVII ст. в Англії незалежно один від одного, виникають два різновиди баптизму — загальних (генеральних) бап-

тистів і осібних (партикулярних) баптистів. Отже, батьківщиною баптизму є Англія. У 1609 р. інDEPENDENTI (найбільш радикально налаштована частина пуритан, яка створила партію, що виражала інтереси середньої буржуазії і нового дворянства під час буржуазної революції в Англії), які переїхали в Амстердам (Нідерланди) і у 1611 р. повернулися назад до Англії, утворили громаду *загальних (генеральних) баптистів*, що поділяли погляди армініанців (послідовників голландського богослова Армінія (1560 – 1609), який виступав проти ортодоксального кальвінізму, заперечував догмат про приреченість долі людини до її народження). Згідно із вченням «загальних баптистів» (їх ще називають «баптистами свободної волі»), Бог визначив спасіння усім, хто увірував у спокутну місію Ісуса Христа. *Загальні* (генеральні) баптисти отримали поширення в Англії.

У 1638 р. виникає громада «*осібних (партикулярних) баптистів*», котрі засвоїли вчення Кальвіна про Боже приречення і вчили, що одні люди з самого початку (ще до настання світу) Богом приречені до спасіння, інші – до загибелі. З часом концепція «осібних баптистів» завоювала основну масу послідовників цієї течії протестантизму.

Через переслідування на своїй батьківщині, в Англії, баптисти змушені були емігрувати у США. У 1639 р. Роджер Вільямс заснував там першу громаду баптистів. Він почав відігравати провідну роль у Всесвітньому союзі баптистів, який утворився у США. «Велике пробудження» американських баптистів настало у XVIII ст.

Перших баптистів в Україні, котрі дотримувалися «осібного баптизму», охрещено в р. Інгул 1864 р. в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії у німецькій колонії Новий Данціг з числа лютеран, реформатів і католиків. У 1867 р. в Карлівці й Любомирці завдяки зусиллям Ю. Цимбала, Т. Хлистуна, І. Рябошапки організовано громади баптистського спрямування. Згодом почали виникати перші баптистські громади у Волинській, Подільській, Чернігівській, Київській та Полтавській губерніях. У 70–80-ті роки XIX ст. розпочалося масове поширення баптизму у Галичині. М. Грушевський писав, що вже у 70-х роках XIX ст. баптизм виступав як «визначне явище українського життя, схвилювавши й урядові та громадські українські круги».

Російське самодержавство і Православна церква серйозно занепокоїлися поширенням баптизму-євангелізму. Царський уряд вживав до баптистів і євангельських християн (споріднена з баптизмом течія, яка виникла в Росії у середині 70-х років XIX ст.)

суворі репресивні заходи, ініціатором яких був обер-прокурор Синоду К. Победоносцев. 4 липня 1894 р. царський уряд видав указ про заборону їхньої діяльності як небезпечної для держави. Молитовні зібрання баптистів не дозволялися. Коли, зрештою, у 1897 р. було видано царський указ, яким оголошувався баптизм «терпимим віросповіданням», похвалювалася й діяльність Союзу баптистів. У 1908 р. в Києві відбувся Всеросійський з'їзд баптистів. У 1917 р. в Україні вже налічувалося до 500 тис. віруючих різних євангельських віровизнань.

Церква євангельських християн-баптистів у роки радянської влади спочатку (у 20-ті роки) вільно і швидко розвивалася. Але з кінця 20-х років ХХ ст. для баптизму-євангелізму у Радянському Союзі, в тому числі і в Україні, почалися скрутні часи. Ставлення до релігії вписувалося в горезвісну теорію «загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму». Усі без винятку релігійні організації, а надто протестантські, зазнали жорстокого адміністративного тиску, всіляких переслідувань. *Репресії особливо посилилися після прийняття у 1929 р. закону про релігійні культури. Віруючих фактично позбавили права задовольняти свої релігійні потреби.* Спершу тимчасово, а в першій половині 30-х років і зовсім заборонили діяльність Союзу баптистів та євангельських християн. До осені 1929 р. були заарештовані майже всі відомі діячі баптизму-євангелізму. Ряди баптистських і євангельських громад значно скоротилися, чимало їх зовсім розпалися. До початку війни у 1941 р. в Україні не залишилося жодної офіційно діючої церкви баптистів і євангельських християн.

У роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) та у перший повоєнний час відбулося деяке пожвавлення баптистсько-євангельського руху. У 1945 р. створено Союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ), до якого також увійшла низка громад християн віри євангельської (ХВЕ), тобто п'ятдесятників. На початку 60-х років до Союзу євангельських християн-баптистів увійшли менноніти. Для керівництва церквою утворено Всесоюзну раду євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) у Москві. Проте не всі віруючі, а надто керівники деяких громад, зуміли подолати відокремленість. Поряд з об'єднаними громадами ЄХБ з'явилися групи і громади так званих «чистих євангельських християн», «чистих баптистів» і п'ятдесятників, які не пішли на союз з баптистами.

Ряди новоствореної церкви стали швидко поповнюватися новими членами. За період 1952–1965 рр. громади євангельських

християн-баптистів України зросли на 47%. Однак в цілому так звана «хрущовська відлига» у суспільно-політичному житті не поліпшила становища церкви ЄХБ. Уже в першій половині 60-х років в Україні почалася нова хвиля репресій. Засуджено 50 активних членів церкви ЄХБ. Адміністрування щодо релігійних організацій, переслідування віруючих тривало фактично до середини 80-х років.

В обставинці адміністративного тиску з боку влади ВРЄХБ у грудні 1959 р. прийняла *«Положення про Союз євангельських християн-баптистів» у СРСР та «Інструктивний лист старшим пресвітерам»*. Ці документи та негативні явища, які виникли в середовищі баптистів у 50–60-х роках, призвели до розколу у баптизмі. Виникла ініціативна група баптистських керівників, які утворили окремий *керівний підпільний центр з назвою «Рада церков ЄХБ»*. Радянська влада намагалася обмежити діяльність баптистських громад і, діючи через керівництво ВРЄХБ, мінімізувати вплив баптистського віровчення на молоде покоління, закрити доступ до баптистських громад дітей, підлітків, жорстко регулювати всю релігійну діяльність. Рада церков ЄХБ, навпаки, розгорнула у підпіллі активну діяльність з випуску релігійної літератури, намагалася активно впливати на молодь, зверталася із відповідними вимогами до радянського уряду про дотримання конституційних гарантій на свободу совісті та задоволення релігійних потреб усіх віруючих.

У незалежній Україні відбувається стрімкий ріст громад ЄХБ. До Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ) лише в Україні входить 2300 громад, які обслуговують 2500 священнослужителів. До ВСО ЄХБ щорічно приєднується майже 10 тис. охрещених віруючих. У 2003 р. у складі ВСО ЄХБ діяло п'ять вищих навчальних закладів (три семінарії, два університети), 15 середніх біблійних коледжів, в яких навчалася понад 33 тис. слухачів, а також біблійні школи при церквах, заочні курси, музичні школи тощо. Українські баптистські місіонери працюють у Росії, Закавказзі і Середній Азії та інших країнах. ВСО ЄХБ приділяє велику увагу місійній та добродійній діяльності : в його складі працює близько 60 місій та два братства.

За кількістю релігійних організацій ЄХБ займає четверте місце серед церков України. Її 2300 церков об'єднують 141 тис. віруючих. Союз активно розвивається: щорічно відкривається 100–150 нових церков, а це майже 10 тис. нових віруючих. *Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів бере*

активну участь у громадському житті України, зокрема, робить істотний внесок у різні соціальні проекти, розгорнув широку благодійницьку мережу.

Основні баптистські принципи: Священне Писання – основа віровчення евангельських християн-баптистів; церква повинна складатися виключно з відроджених людей («народжених звише»); заповіді хрещення і Вечері Господньої належать виключно відродженим людям; незалежність кожної помісної церкви; рівноправність всіх членів кожної помісної церкви; свобода совісті для всіх; відокремлення церкви від держави.

Баптисти дотримуються основних положень протестантизму: особисте спасіння через віру у спокутну жертву Ісуса Христа, всезагальне свяцтво. Баптисти не визнають духовенства як посередника між Богом і людьми, культу святих, ікон, мощей, чернецтва, церковних таїнств. Водне хрещення дорослих по вірі і причастя сприймаються як символічні акти, а не таїнства. Оскільки кожна баптистська церква є самоуправною громадою відроджених людей, то їхніми громадами керують виборні пресвітери. Головний баптистський принцип: «жити у світі, але бути не від цього світу», повністю віддаватися «небесному Нареченому» – Ісусу Христу. У проповідницькій діяльності на перше місце ставляться морально-етичні приписи. Надто привабливими є вимоги дотримання простих норм моралі: відмова від алкоголю, паління, лихослів'я, взаємна підтримка і допомога, єднання всіх членів церкви як братів і сестер.

Адвентисти сьомого дня. Адвентизм (лат. adventus – пришестя) – один із релігійних напрямів у пізньому протестантизмі, який виник у 30-х роках ХІХ ст. в США. Ідейним натхненником і організатором адвентизму був баптистський проповідник **Вільям Міллер (1782–1849)**, який влітку 1831 р. оголосив, що обчислив дату другого приходу Ісуса Христа – 21 березня 1843 р. У 1833 р. він опублікував книгу «Докази Писання й історії про другий прихід Ісуса Христа, викладені в огляді доповідей». Послідовники і спадкоємці Міллера намагалися більш не називати конкретних дат другого пришестя Христа. Оскільки тоді не відбулося очікуваного видимого приходу Христа, то послідовники Міллера заявили, що Христос прийшов у невидимий спосіб до свого «небесного святилища» і як Богом призначений суддя розпочав судовий процес над грішним людством. І відтоді в будь-який час можна очікувати його видимого приходу, щоб привести судовий вирок щодо людей у дію. Однак після 1843 р. адвентизм розшару-

вався на ряд різних течій: церква адвентистських християн, євангелічні адвентисти, товариство життя і другого приходу, адвентисти-реформісти та ін.

Однією з найбільших і найвпливовіших течій адвентизму є Всесвітня церква адвентистів сьомого дня (АСД). Утворення її можна віднести до 1844 – 1845 рр. Віра у друге пришестя Христа залишається провідним догматом адвентистів. Велику роль в догматичному й організаційному оформленні церкви АСД відіграла Елен Гасмон Уайт. Адвентисти вважають Уайт пророчицею, а її праці – «малим світлом», яке веде до «великого світла» об'явлення Божих планів людству. Саме тому у віровченні адвентистів надається великого значення біблійним пророцтвам. *Центральним завданням адвентизму є відтворення апокаліптичної проповіді або так званої «трьохангельської вісті».* Йдеться про коментування адвентистами 14 глави книги «Об'явлення св. Іоана Богослова». Відповідно до «вістки першого ангела» (Об. 14:7) адвентисти оголошують «останні часи світу» і «загибель грішників». З «вісткою другого ангела» (Об. 14:8) пов'язується «відхід від істинної віри» багатьох християнських напрямів, окрім адвентистів. «Третя ангельська вістка» попереджує про неминучість покарання тих, «хто поклоняється звірю й образу його» (Об. 14:9), тобто фальшивим релігійним системам.

У книзі «Велика боротьба», звертаючись до біблійних пророцтв, Е. Уайт розкриває Божий план великої боротьби між добром і злом (між Богом і Сатаною). Е. Уайт одночасно з пророчим даром, яким вона володіла, розробила систему регламентації стосунків, поведінки віруючих, принципи здорового способу життя (так звана «санітарна реформа»), а також соціального служіння АСД.

На відміну від інших протестантських церков, адвентистська церква вимагає від віруючих турбуватися не тільки про «чистоту духа», тобто про своє духовне здоров'я, а й про своє тіло. «Санітарна реформа» має на меті утвердити «принципи здорового способу життя». Християнин зобов'язаний берегти своє здоров'я з двох причин: по-перше, «тіло є храмом Духа святого», по-друге, «тіло необхідно зберегти для майбутнього небесного царства». Принципи здорового способу життя, обгрунтовані Е. Уайт, стали проголошуватися адвентистами як частина їхнього віровчення з 1863 р., а в 1865 р. було прийнято рішення не тільки пропагувати їх, а й відкривати лікувальні та профілактичні заклади. Діяльність Всесвітньої церкви АСД характеризуються широкомасштабною

філантропічною діяльністю, численними соціальними програмами, серед яких можна виділити три основні: програма допомоги немічним, служба здоров'я, культурологічна діяльність.

Для реалізації цих планів церквою АСД створено відповідну інфраструктуру: функціонують адвентистські лікувальні й профілактичні заклади, будинки для немічних, сирітські притулки, фабрики здорового харчування, школи, коледжі, університети, видавництва. Адвентисти утримуються від споживання м'яса свинини, чаю, кави, тютюну, алкоголю. В узагальненому вигляді віровчення адвентизму викладене у 27 пунктах «Основних положень у вченні віри християн адвентистів сьомого дня», що були прийняті у Даласі (США), на всесвітньому з'їзді церкви АСД у квітні 1980 р.

Філософія адвентизму розглядає людину як істоту, наділену відповідальністю, силою і свободою мислити. Тіло, розум і душа кожного являють собою неподілену єдність. Основна роль відводиться четвертій заповіді, яка вимагає святкувати суботу як день спокою, богопоклоніння. Поняття раю і пекла в адвентистів немає. Адвентисти не вважають душу безсмертною і вчать, що вона вмирає і воскресає разом з тілом.

Важливою складовою адвентистської есхатології (вчення про кінець світу) є догмат про тисячолітнє царство і нову землю. У цьому вченні йдеться про воскресіння святих, котрі перебуватимуть на небі тисячу років, про небесний Єрусалим, з яким спустяться на землю, про очищення і оновлення землі від нечестивих.

Тисячолітнє царство уявляється адвентистами як проміжний період, під час якого Христос і спокуті кров'ю Христа святі будуть вершити суд над тими, хто помер без покаєння. На безлюдній землі в цей час перебуватиме сатана зі своїми демонами. По закінченні цього періоду з неба на землю зійде Христос разом із спасенними і спуститься Святий Град. Після цього настане воскресіння всіх грішників і суд над ними. Їх спіткає доля Сатани та його демонів в останній боротьбі з добром, які будуть остаточно знищені, а світ назавжди звільниться від зла, гріха і грішних людей. На оновленій землі, яка стане місцем добра і справедливості, буде побудоване суспільство, де вічно житимуть спокуті Христом праведники.

Повсякденної обрядовості в адвентистів немає. Практикуються тільки обряди рукопокладення, хрещення, шлюбу. Кожен член церкви АСД повинен підтверджувати своє членство відвідуванням богослужінь, сплатою десятини (10 частин свого прибутку),

моральною християнською поведінкою. За певні провини він може бути покараним аж до виключення із громади адвентистів.

Адвентистська церква налічує у всьому світі 7 млн членів, які у 192 країнах належать до 28 тис. адвентистських громад. Вищим органом є Генеральна Конференція, до складу якої входять 11 дивізіонів. Церква АСД має чотириступеневу організаційну структуру: громада, конференція (область чи край), уніон (держава), Всесвітній центр у Вашингтоні (США).

В Україні перші громади адвентистів виникли у Криму (1886 р.) і в селищі Тараща Київської губернії (1870 р.). Біля витоків адвентизму в Україні були менноніти, які після запрошення Катериною II розселилися у степовій частині України. Першими людьми, які поширювали ідеї адвентизму в Україні були Л.Конрад і Г.Перк. Якщо у 1886 р. в Криму було лише 30 адвентистів, то у 1890 р. кількість їх подвоїлась.

3 січня 1914 р. церква АСД в Росії поділилася на два самостійні уніони: Східно-Російський на чолі з Отто Рейнке і Західно-Російський, до складу якого входила Україна, на чолі з І.Т.Бестером. У тому ж 1914 р. почалася Перша світова війна. У зв'язку з тим, що основний склад керівників церкви АСД – особи німецького походження, православне духовенство в Росії намагалося використати цей факт, щоб налаштувати уряд і громадськість проти адвентистів, називаючи їх німецькими агентами. Почалися арешти керівників церкви АСД, яких було вислано до Сибіру, багато молитовних адвентистських будинків було закрито.

У радянський період (1917–1990 рр.) церква АСД зазнала спочатку вільного розвитку, а потім всіляких гонінь, переслідувань, заборон. У 1924 р. у Москві відбувся з'їзд церкви АСД, на якому відзначено 50–річчя адвентизму в Європі і 40–річчя – в Росії. На цей час до складу церкви АСД в Радянському Союзі входило 11, 5 тис. осіб, об'єднаних у 430 громадах. На з'їзді остаточно затверджено Всесоюзну Раду АСД (ВРАСД) на чолі з Генріхом І. Лебсаком. Цей з'їзд прийняв «Декларацію про ставлення до державної влади СРСР», яка викликала незадоволення багатьох адвентистів. Деякі з них взагалі відійшли від церкви АСД і утворили незалежні угруповання. Тоді і було покладено початок так званому реформаторському руху: утворилися адвентисти-реформісти, які відмовлялися брати в руки зброю, служити в армії. Вони відмежовувалися від прийнятої «Декларації про ставлення до державної влади СРСР».

У 1931 р. було заарештоване все керівництво церкви АСД. До 1938 р. репресій зазнали сотні активних служителів і членів АСД: їх

арештовували, судили, відправляли в далекі сибірські табори як небезпечних злочинців. По суті, вся організаційна структура церкви АСД і більшість її громад були розгромлені. З 1944 р. відновилася реєстрація релігійних об'єднань (громад) церкви АСД. На цей час 13,5 тис. віруючих адвентистів об'єдналися у 300 громадах. Проте період з 1954 по 1981рр. був найскладнішим за всю історію існування церкви АСД на території Радянського Союзу. У грудні 1960 р. відбувся черговий розгром всієї організаційної структури церкви АСД, що спричинило поділ церкви АСД на дрібні організації, які протидіяли одна одній. Лише з 1975 р. вдалося досягти об'єднання церкви АСД в Радянському Союзі, яку очолили лідери трьох раніше протидіючих сторін: М. А. Жукалюк, О. Ф. Парасей, В. І. Пролін. У 1979 р. було організовано 11 обласних і міжобласних об'єднань на чолі зі старшими проповідниками. Після цього знадобилося ще дев'ять років, щоб остаточно згладити недовіру між керівниками церкви АСД, які мешкали в різних містах України (Києві, Львові, Вінниці), щоб відновити мир у церкві АСД.

У 1980 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд церкви АСД, на якому першим офіційним президентом Українського уніону церкви АСД обрано М. А. Жукалюка. На початку 1988 р. до складу церкви АСД в Україні входило 214 громад і груп, які об'єднували понад 14 тис. членів цієї церкви.

За роки незалежності України (1991–2003) церква АСД організаційно зміцнилася і кількість її громад досягає 970, які обслуговують 1143 священнослужителі. Має три навчальні заклади, 637 недільних шкіл, 9 періодичних видань.

П'ятдесятники. Течія протестантизму, яка виникла у США на рубежі XIX – XX ст. Це найтипівіший харизматичний напрям у сучасному християнстві, для якого головною є ідея безпосереднього спілкування віруючих з Богом унаслідок хрещення Святим духом, після чого вони одержують особливі духовні дари (грецьк.charisma – дар). Засновується п'ятдесятницьке вчення на новозаповітному сюжеті про сходження на апостолів-учнів Ісуса Христа в день П'ятдесятниці Святого Духа (Діяння 2:1–11). Зовнішньою ознакою хрещення Святим духом віруючі визнають, як правило, глосолалію (грецьк. Glossa – незрозуміле слово і lalien – говорить), тобто розмовляти з Богом не знайомою для загалу віруючих мовою. Але «різні мови», як зазначається у I Посланні ап. Павла до коринтян, 12:1–11, є лише одним із восьми духовних дарів (слово мудрості, слово знання, сила віри, чудо оздоровлення, здійснення інших чудес, пророкування, розпізнавання духів, різні мови),

який потребує ще й «з'ясування мов». Отже, характерною особливістю п'ятдесятництва є бажання кожного віруючого, крім водного хрещення, отримати хрещення Святим духом і відповідно володіння тим чи іншим його даром.

Перша згадка про п'ятдесятників датується 1886 р. (США). Їх було зареєстровано в штаті Кароліна 1889 р. під назвою «Церква Божа». Із самого початку в п'ятдесятництві не було суворой централізації, єдиних принципів віровчення, культу. Серед різних течій п'ятдесятництва немає єдиної думки щодо глосалії, ролі Святого Духа в справі спасіння тощо. *Поділяючи загальну концепцію про хрещення Святим духом і про дари Святого Духа, кожна з течій привносить своє розуміння цього явища. Це позначилося на всьому п'ятдесятницькому русі, який від самого зародження постійно розділювався. У ньому немає єдиного міжнародного центру.* У США та інших країнах виникли такі напрями п'ятдесятництва: «Міжнародна асамблея Божа», «Об'єднана п'ятдесятницька церква», «Церква Божа», «П'ятдесятницька асамблея світу», «Міжнародна церква істинного Євангелія» та ін.

Поширення п'ятдесятництва в Україні припадає на 20-ті роки ХХ ст., причому цей процес відбувався майже одночасно на заході і півдні. У 1919–1924 рр. на Тернопільщині, яка тоді була під владою Польщі, засновуються перші громади християн віри євангельської (ХВЕ). Центром п'ятдесятницького руху на цих землях стало місто Крем'янець, де й було у 1924 р. проведено перший з'їзд п'ятдесятників, на якому прийнято статут, визначено правила внутрішньо-церковного життя, оформлено догматику, намічено план роботи. Засновниками п'ятдесятницьких громад на цих теренах були Порфи́рій Ільчук, Йо́сип Анто́нюк, Трохим Нагірний, жителі села Биків, які раніше виїжджали до США на заробітки і там стали п'ятдесятниками, закінчили біблійну школу і після повернення розгорнули проповідницьку діяльність, заснували перші п'ятдесятницькі громади. У 1928 р. в м. Крем'янці відбувся II з'їзд п'ятдесятників, на якому засновано Союз церков п'ятдесятників.

На початку 20-х років на Волині виникають громади євангельських християн у дусі апостолів. Ініціатором їх створення був М. Смородін, який після громадянської війни емігрував з Росії до Польщі. На Волині у 20-х роках виникли релігійні течії місцевого формування, близького до п'ятдесятників – мурашківці, лентіївці та ін.

Історія іншої п'ятдесятницької течії в Україні – християн євангельської віри (ХЄВ) – починається з прибуття до Одеси 1921 р.

місіонерів американської п'ятдесятницької асоціації «Асамблея Божя» Івана Воронаєва та Володимира Колтовича. Прибуття цих проповідників відбулося з ініціативи американської місії «Америка і Росія для Христа». Прибувши до Одеси, Воронаєв і Колтович розгорнули діяльність у місцевій баптистській громаді, зробивши наголос на «хрещенні Святим духом із знаменням мов». Це внесло розкол у баптистські громади, і вони почали переходити до п'ятдесятників. Громади християн евангельської віри (ХЄВ) зростали також за рахунок православних, вихідців з молокан та духоборів. Згодом п'ятдесятницький рух набував поширення в Кам'янець-Подільській (нині Хмельницькій), Київській, Полтавській областях.

У 1924 р. в Одесі відбувся перший з'їзд п'ятдесятників, на якому утворено обласний союз ХЄВ. У 1926 р. в Одесі пройшов перший Всеукраїнський з'їзд ХЄВ. Його головою обрано І. Воронаєва. Характерною особливістю цього періоду є створення окремих евангельських поселень. Керівництво ХЄВ розгорнуло роботу із зміцнення громад, підготовки проповідників-місіонерів, інструкторів для роботи в громадах. По Україні роз'їжджали штатні проповідники Всеукраїнського союзу ХЄВ (ВСХЄВ). Проводилася активна робота з організацією музичних і хорових гуртків, крою і шиття. У 1927 р. в Одесі відбувся другий Всеукраїнський з'їзд ХЄВ, у роботі якого взяло участь 65 делегатів з усіх округів України. Вони представляли майже 350 громад, що об'єднували 17 тис. віруючих.

У кінці 20-х років на п'ятдесятництві позначилася загальна атмосфера, яка склалася в Радянському Союзі. Багатьох керівників ХЄВ репресували, частина пішла в підпілля. 1930 рік став датою розпуску Союзу ХЄВ, арешту його засновників, закриття в Одесі журналу «Євангеліст». Арештували і засудили Воронаєва.

У роки війни, під час німецької окупації України, п'ятдесятники активізували свою роботу, провели у листопаді 1942 р. собор у м. П'ятихатки (Дніпропетровська обл.). В останні роки війни ХЄВ і ХВЄ формально об'єдналися і стали іменуватися *Єпископальною церквою ХЄВ*. Керівний орган цієї церкви розташовувався у П'ятихатках, його очолив пресвітер Г. Понурко. Після війни керівники п'ятдесятників почали звертатися до органів радянської влади з клопотанням дати їм можливість відновити свій союз і зареєструвати громади, але їм відмовили. Залишився один шанс — піти на об'єднання з евангельськими християнами-баптистами.

У 1945 р. керівники п'ятдесятників уклали так звану Серпневу угоду про об'єднання з євангельськими християнами-баптистами. До Всесоюзної ради ЄХБ приєдналося майже 400 п'ятдесятницьких громад, які налічували 25 тис. членів. Серпнева нарада передбачала відмову п'ятдесятників від глосолалії та від обряду омивання ніг. Проте непорозуміння між п'ятдесятниками і баптистами, не зважаючи на об'єднання, тривали. Внаслідок догматичних непорозумінь тільки в Дніпропетровській області майже половина п'ятдесятників вийшли із об'єднання з баптистами, створили самостійні групи. Цей приклад наслідували чимало п'ятдесятників західних областей України.

Спроби створити самостійний союз п'ятдесятників влада постійно нейтралізувала, активних проповідників і керівників незалежних п'ятдесятницьких громад арештовувала. На становищі п'ятдесятництва позначилися й загальна атмосфера в суспільстві, пов'язана з негативним ставленням радянської влади до релігії і насадженням войовничого атеїзму. У пресі і численній атеїстичній літературі велася відверта кампанія ненависті до п'ятдесятників як релігійних фанатиків, сектантів-екстремістів. Саме таке ставлення до цієї конфесії спричинило таке явище в середовищі п'ятдесятників як еміграційні настрої. У 1963 р. групі віруючих вдалося прорватися до американського посольства в Москві і попросити допомоги у справі еміграції з СРСР. У 1978 р. еміграційними настроями було охоплено до 20 тис. віруючих-п'ятдесятників. Це спричинило резонанс серед міжнародної громадськості, завдало великого клопоту радянському керівництву, оскільки ця кампанія засвідчила, що в СРСР відсутня свобода совісті і релігії, а віруючі, щоб уникнути переслідування за віру, готові виїхати із Радянського Союзу до «будь-якої капіталістичної країни».

Утворення Союзу християн віри євангельської-п'ятдесятників відбулося в останній рік існування СРСР, коли тоталітарний режим був послаблений в процесі так званої перебудови, яку ініціював М. С. Горбачов. У 1990 р. більшість п'ятдесятницьких церков об'єдналася у Союз християн віри євангельської України. У травні 1990 р. у м. Коростені Житомирської області відбувся II з'їзд ХВЄ України, який і проголосив утворення союзу. На час проведення з'їзду Союз ХВЄ України налічував близько 500 помісних церков чотирьох різних течій. Більш як 50 тис. п'ятдесятників вийшли із Союзу ЄХБ, утворивши самостійні церкви.

За своєю соціальною мобільністю, здатністю враховувати реальну дійсність, за темпами зростання членів громад п'ятдесят-

ництво переважає інші протестантські конфесії. В умовах незалежної України воно діє як відкрита до суспільства конфесія, що сприяє самореалізації своїх прихильників у своєму середовищі.

За станом на 1 січня 2003 р. Всеукраїнський союз християн віри євангельської – п'ятдесятників складався із 1366 громад, які обслуговував 2081 священнослужитель. Діяла 51 місія, сфера поширення якої простяглася до Сибіру, Закавказзя і Середньої Азії та країн Південно-Західної Європи. Всеукраїнський союз ЄХБ – п'ятдесятників має 14 навчальних закладів, 871 недільну школу, 18 періодичних видань.

Крім Всеукраїнського союзу ХВЄ – п'ятдесятників, в Україні діють інші п'ятдесятницькі громади, які не належать до цього союзу. Їхня кількість дорівнює 557. У цих п'ятдесятницьких громадах є 13 місій з широким діапазоном євразійського функціонування, 3 навчальні заклади, 260 недільних шкіл, 21 періодичне видання.

Свідки Єгови. Попередниками Свідків Єгови були групи дослідників Біблії, які відокремились у самостійний релігійний рух з адвентизму в другій половині XIX ст. в США. *Засновником дослідників Біблії був американець Чарльз Рассел (1852–1916).* Оскільки пророцтва адвентистів про другий прихід Христа у 1843 р. не виповнилися, то Рассел з групою однодумців почав досліджувати цю тему самостійно і написав книгу з інтригуючою назвою «Мета і спосіб приходу Христа», в якій доводив, що «Христос у 1874 р. у невидимий спосіб прийшов на землю, щоб поступово розпочати своє тисячолітнє царство». За розрахунками Рассела тисячолітнє панування Христа почалося у 1787 р. Отже, у 1878 р. Рассел остаточно пориває з адвентизмом, а у 1888 р. з його ініціативи в штаті Пенсільванія утворюється The Watch Bible and Tract Society – Товариство Вартової башти, Біблії і брошур. Основне завдання цього товариства полягало у поширенні релігійних поглядів пастора Рассела. Відтоді починається активна проповідницька діяльність Рассела, на яку він витратив увесь свій маєток, успадкований від батька.

Тисячі платних оголошень у газетах і журналах США, Канади, Європи інформували людей про зібрання дослідників Біблії. Мільйони примірників книг і брошур, написаних Расселом, поширювалися в Америці та інших континентах. Рассел як місіонер відвідує багато країн з метою вербування своїх послідовників. У 1911 р. він приїздить до Одеси і Львова для читання біблійних лекцій.

У 1913 р. релігійний рух, започаткований Расселом, дістає офіційну назву International Bible Student's Association – Міжнародне товариство дослідників Біблії. *Рассел передвіщав, що у 1914 р. «закінчатся часи язичників» (земні людські уряди) і «настане царство Боже на землі». Настав 1914 р., і вибухнула Перша світова війна. Ці події стали причиною великого розчарування послідовників пастора Рассела.* Зрештою, Рассел змушений був переглянути пропагований ним упродовж 40 років «божественний план віків», викладений ним у 7 томах «Тлумачення Святого Письма». У процесі цієї праці його спіткала смерть (31 жовтня 1916 р.).

6 січня 1917 р. новим керівником Міжнародного товариства дослідників Біблії обрано американського суддю Джозефа Рутерфорда (1869–1942).

Рутерфорд розпочав широкомасштабну ревізію вчення Рассела. У 1920 р. він видає гучноголосу книгу «Мільйони тепер живучих ніколи не помруть», в якій запевняє, що у 1925 р. «настане царство Боже на землі» і «пророки Старого Заповіту воскреснуть у 1925 р., щоб взяти в свої руки земне управління і бути представниками Бога на землі».

Від початку керівництва Рутерфорда дослідники Біблії почали поділятися на «расселітів» – послідовників Рассела і на «рутерфордівців», котрі безкомпромісно стали на бік Рутерфорда. В Україні збереглися невеликі групи «расселітів» у Закарпатській області, в Луцьку та Березнівському районі Рівненської області, які називаються «вільними дослідниками Біблії» і дотримуються вчення Рассела, котре, як випливає з наведених фактів, збанкрутувало.

Перші дослідники Біблії (які з 1931 р. стали іменуватися Свідками Єгови) з'явилися у 20–30-х роках ХХ ст. на Закарпатті, в Галичині, на Волині і Буковині, які в той час були під владою Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Українці, які виїжджали за океан, у США і Канаду, на заробітки, ознайомлювалися там з віровченням Свідків Єгови і, повернувшись, поширювали його на своїй батьківщині. Крім того, в західноукраїнських містах і селах працювали як «голосителі» і «піонери» (добровільні проповідники, що весь свій час присвячували місіонерсько-проповідницькій діяльності) польського «крайового бюро» (центру) Свідків Єгови. Вони розносили і безкоштовно роздавали книжки, брошури українською мовою, автором яких був, як зазначалося на титульній сторінці, «суддя Рутерфорд». Самі назви цих видань були досить привабливі: «Де є померлі?», «Що таке пекло?», «Царство Боже –

надія світу», «Всесвітня війна близько», «Фашизм чи свобода?» та ін. Вони привертали увагу читачів до актуальних світоглядних і політичних подій. *У них піддавалися критиці релігійні догмати про пекло як місце вічних мук грішників, безсмертя душі, чистилище, Трійцю та інші повчання християнських церков.* Антиклерикальна, антифашистська спрямованість публікацій і радіопроповідей Рутерфорда стосувалася головним чином Ватикану, папства, католицької церкви, співпраці певної частини її кліру з фашизмом і нацизмом. За відмову від військової служби, за нелояльне ставлення до гітлерівського режиму (відмова працювати на військових підприємствах, брати участь в оборонних акціях, у вітаннях фюрера, у вивішуванні прапорів тощо) тисячі Свідків Єгови як у самій Німеччині, так в країнах окупованих нею, було кинуте в концтабори, розстріляно.

Друга світова війна стала центральною подією в есхатології бруклінського центру. Апокаліптичні сюжети книги Об'явлення, пророцтва Даниїла, Єзекіїля пристосовувалися до актуальних подій тогочасного світу. Війна між «північним царем» (блоком «держав осі» на чолі з нацистською Німеччиною) і «південним царем» (блоком англо-американського альянсу), згідно з апокаліптичними розрахунками керівництва Свідків Єгови, мала закінчитися Армагеддоном – вирішальною божественною перемогою над силами зла. *Актуалізація політичних і воєнних подій у контексті біблійної есхатології мала вирішальне значення у поширенні віровчення Свідків Єгови і залученні дедалі нових і нових членів до цієї релігійної організації.* Саме в грізні роки Другої світової війни масово виникають групи свідків Єгови на Волині, Львівщині, Прикарпатті і Закарпатті.

Із встановленням радянської влади в західних областях України відразу почалися репресії проти Свідків Єгови: масові арешти, групові судові процеси, вивезення їхніх сімей до Сибіру і Казахстану. *Причиною репресій була відмова брати до рук зброю, служити у радянській армії, брати участь у голосуванні за «сталінський блок комуністів і безпартійних».* Усе це кваліфікувалося тоталітарною радянською державою, як «*підривна антирадянська діяльність*». У 1945–1950 рр. понад 2 тис. Свідків Єгови засуджено на тривалі терміни від 10 до 25 років, а їхні сім'ї вислано з території України до Сибіру. За одну ніч у березні 1951 р. з України вивезено 7449 осіб, приналежних, як зазначається в урядовому рішенні, до «*нелегальної антирадянської секти*». По суті, всю релігійну організацію Свідків Єгови (як дорослих, так і дітей), було піддано репресіям і забороне-

но. У такому стані, будучи на нелегальному становищі, поза законом, у глибокому підпіллі Свідки Єгови проіснували до 1990 р. Масова депортація Свідків Єгови за межі України спричинилася до поширення їхнього віровчення і створення розгалуженої нелегальної мережі Свідків Єгови по всій території Радянського Союзу.

Однак попри всі намагання контролювати, «розкладати з середини єговістське підпілля», дезорганізувати керівництво і рядових віруючих та протиставляти одних одним, не зважаючи на постійні арешти, судові процеси, цькування у засобах масової інформації, – Свідки Єгови залишалися «твердим горішком» для тоталітарного режиму. З року в рік численність Свідків Єгови зростала, утворювалися нові організаційні структури в Україні і за її межами. Нелегально, таємно підтримувався зв'язок із їхніми зарубіжними центрами. І це постійно турбувало тоталітарний режим, який не спускав з них пильного ока.

У 1990 р., уперше за весь час існування Свідків Єгови в Україні, розпочався процес їхньої легалізації і поступового виходу цієї релігійної організації з підпілля, а отже – із суспільної ізоляції. Вихід із стану підпілля, а отже, і з суспільної ізоляції, можливість вільно проводити свою проповідницько-місіонерську діяльність (зокрема, організувати багатоденні велелюдні конгреси на олімпійському стадіоні в м. Києві) спричинили істотні зміни в релігійній і буденній свідомості Свідків Єгови.

До недавня у релігійній літературі і проповідях Свідків Єгови акцентувалася увага на конкретній есхатологічній хронології. 1914 рік актуалізувався як «початок часу кінця» й «другого приходу Христа у невидимий спосіб». 1975 рік посідав також особливу точку есхатологічного підрахунку – «закінчення 6 тис. років людської історії і диявольського панування» і «встановлення царства Божого на землі». Від 1914 р. вівся відлік «останнього покоління перед Армагедоном». У зв'язку з такою хронологією вчення Свідків Єгови набувало апокаліптичної і міленіастичної (міленіум – тисячолітнє царство Христа) спрямованості. Всесвітня історія зображалася як боротьба Бога Єгови і Сатани за панування над світом. Вирішення проблеми «всесвітнього суверенітету» (хто сильніший – Бог чи Сатана, хто з них володітиме світом?), «знищення існуючої злої системи речей» мало відбутися ще «за життя нинішнього покоління», тобто покоління, яке було свідком подій «початок часу кінця» у 1914 р. Це обґрунтовувалося посиланням на слова Ісуса Христа: «Рід цей не перейде, аж усе оце станеться» (Матв. 24:34).

У зв'язку з такою апокаліптичною перспективою людства і світу в цілому у літературі і проповідницькій діяльності Свідків Єгови до недавня увага акцентувалася на глобальних проблемах сучасності (ядерній загрозі людству, екологічній, енергетичній, демографічній кризі), гострота яких асоціювалася з наближенням людства до Армагеддону, а можливість вирішення цих проблем — лише із встановленням царства Божого на землі.

Нині ж, можна констатувати, у Свідків Єгови відбулася докорінна переорієнтація на позитивні християнські цінності. Майже зник акцент на апокаліптичну тематику. Немає посилення хронологію есхатологічних подій. У літературі (журнал «Пробудись!», «Вартова башта») по-сучасному, цивілізовано на належному науковому рівні і з позицій здорового глузду розглядаються гуманістичні проблеми, насамперед, виховання і навчання підростаючого покоління, стосунки батьків і дітей, програми здорового способу життя, ставлення до суспільства і держави, а також морально-етичні питання. Актуальними темами стали боротьба з наркомафією, алкоголізмом, аморальністю, СНІДом, а також виважене дослідження глобальних проблем сучасності. Світське, актуальне, сьогоденне дуже виважено дозується з сакральним, есхатологічним.

У ставленні до політики, ідеологічної боротьби, інших релігій Свідки Єгови дотримуються принципу нейтральності, який, проте, не заважає їм піддавати критиці расизм, крайній націоналізм, фашизм, комунізм, тоталітаризм і клерикалізм. Ставлення до світської влади, демократичної держави, громадянських обов'язків у Свідків Єгови позитивне (згідно з вимогами євангельського тексту до Римлян 13:1–7). Водночас Свідки Єгови не беруть участі у виборчих кампаніях, не голосують, не вступають у будь-які партії, громадські організації й рухи, не йдуть до війська. Лише за відмову служити в радянській армії, як свідчать архівні дані, було притягнуто до кримінальної відповідальності майже 800 Свідків Єгови. Нині вони, як і віруючі інших конфесій, які з позиції релігійних переконань відмовляються брати до рук зброю і служити в армії, користуються правом на альтернативну (невійськову) службу.

Особливою рисою релігійної організації Свідків Єгови є їхня теократична підпорядкованість керівному центру — «Товариству Вартової башти, Біблії і брошур» у Брукліні (Нью-Йорк, США). Лише література бруклінського центру є «духовним хлібом», який готується цим центром — як «вірним і розумним слугою» Єгови — для віруючих всього світу. Всі національні (у кожній державі)

керівні центри цієї релігійної організації є лише філіями бруклінського міжнародного центру Свідків Єгови, перед яким ці філії регулярно звітують про свою діяльність, і без бруклінського центру не мають права щось змінювати в догматі, організаційній побудові своїх структур. Усі керівники філії, а також обласні, районні і зборові служителі затверджуються бруклінським центром. Отже, *теократична підпорядкованість низових, національних і регіональних ланок бруклінському центру є феноменальною особливістю Свідків Єгови.*

Під керівництвом бруклінського центру в усьому світі функціонує понад 120 філій «Товариства Вартової башти, Біблії і брошур». У 235 країнах і самостійних територіях працює під керівництвом бруклінського центру майже 7 млн проповідників та 1 млн спеціальних місіонерів – піонерів. За роки незалежності України (1991–2003) кількість Свідків Єгови зросла майже у 7 разів. За даними на 1 січня 2003 р., проповідницькою діяльністю серед населення в Україні було зайнято 125 тис. проповідників, 16 тис. спеціальних місіонерів – піонерів. На щорічному святі – «Вечері Господній» було присутніх 275 тис. учасників. 1279 громад Свідків Єгови в Україні обслуговують 1828 служителів. *Щорічний приріст новими членами громад Свідків Єгови становить до 10 тис.* Таким чином, релігійна організація Свідків Єгови в Україні, «керівний комітет» якої розташовано у м. Львові, є однією з найдинамічніших у розвитку протестантських конфесій.

4. Іслам

Третя світова релігія – іслам – зародилася у VII ст. в Західній Аравії, у місцевості Хіджаз. Витоки ісламу пов'язані з містами Мекка і Ясриб (Медина) і з ім'ям його засновника Мухаммада (570–632 р.). Виникнення ісламу – закономірний результат поступального духовного прогресу всього людства. Це був період розпаду родового устрою в арабів, економічного і політичного об'єднання племен, а головне – формування класової держави, коли виникла потреба в її ідеологічній основі. Такою основою стала єдинобожна, тобто монотеїстична, релігія.

На той час у арабів побутовали первісні анімістичні уявлення, численні міфи, були дуже розвинуті фетишизм і магія. Стрижнем нової релігії стали вірування економічно і політично найрозвиненішого племені курейш, яке поклонялося богу Аллаху (араб. «аль-ілах» – божество).

На честь численних богів, яких вшановували у Хіджазі, у Мекці було побудовано храм Кааба, що мав форму куба (араб. «ка'ба» – куб). За мусульманським переказом, храм Кааба спорудив доісламський пророк Ібрахим (біблійний Авраам). У Каабі знаходилося 360 кам'яних зображень богів різних племен Аравійського півострова.

Два міста тісно пов'язані із зародженням, становленням і триумфальною ходою ісламу вже в першій половині VII ст. – Мекка і Ясриб (перейменоване згодом в Медину – «місто Пророка»).

4.1. Мекканський і мединський періоди становлення ісламу

Діяльність Муххамада складається з двох періодів: мекканського (510 – 522) і мединського (522 – 532). Важко встановити, коли Мухаммад повірив у свою пророчу місію. Як свідчать мусульманські джерела, Мухаммад відзначався благочестивістю, набожністю, часто усамітнювався в печері на горі Хіра біля Мекки, постився. У нього були сновидіння, траплялися осяяння. Він чув неземні голоси. В один із таких осяяних моментів до нього з'явився ангел Джебраїл (архангел Гавриїл), став душити його і наказувати: «Читай». Мухаммад відповідав: «Я не вмю читати». Тоді ангел сказав: «Читай! Ім'ям Господа твого, який сотворив людину із згустку... читай і запам'ятовуй». Так начебто Мухаммаду був переданий текст Корану – «вічної священної книги Аллаха». Після цього Мухаммад почав проповідувати зміст Корану мекканцям. Першими слухачами і послідовниками Мухаммада, які повірили в його пророчу місію як посланця Аллаха, була його дружина Хадиджа, його вільновідпущеник Зейд ібн аль-Харіс, якого він усиновив, та маленький Алі, якому в ту пору було 8–9 років. Незабаром до групи прихильників Пророка приєдналося ще майже 30 мекканців. Упродовж декількох років зібрання послідовників Мухаммада не привертало уваги більшості мешканців цього міста. Після початку відкритої проповіді одноплемінники – курейшити стали протидіяти Мухаммаду, виявляти ворожіння до нього і його прихильників. Коли Мухаммад почав розвінчувати їхніх богів і переконувати мекканців в тому, що всі прихильники багатьох богів («багатобожники») будуть «горіти в гієні вогняній», тобто пеклі, за свою невіру в єдиного Бога Аллаха, його почали переслідувати.

Несприятливі обставини, які склалися навколо Мухаммада і його послідовників в Мецці, обумовили їхнє переселення в Ясриб, землеробське місто-оазис, де точилася жорстока боротьба між племенами *аус* і *хазрадж* за зверхність. Ясрибці часто бували в Мецці, слухали проповіді Мухаммада. І, зрештою, у 622 р. була досягнута домовленість з делегацією ясрибців про переїзд Мухаммада та його сподвижників до їхнього міста. Мухаммад зі своїми послідовниками 24 вересня 622 р. переселився із Мекки в Ясриб. Таким чином відбулася *хіджра* (араб. — переселення), унаслідок чого були встановлені нові стосунки між переселенцями — *мухаджирами* і ясрибцями, які прийняли їх, — *ансарам*. Мухаммада запросили в Ясриб, який після цього став називатися Мадінат ан-набі («місто Пророка»), як верховного арбітра у вирішенні різних спірних проблем між племенами, які заселяли це місто. Поступово авторитет Мухаммада як пророка і політичного діяча зростав. Від дати переселення (*хіджри*) почався відлік арабського літочислення, сучасний арабський календар. Так відзначила цю подію в діяльності Мухаммада арабо-мусульманська цивілізація.

Саме в Медині розквітнув і широкомасштабно проявився геній і талант Мухаммада, який був незвичайною особистістю, обдарованою, з одного боку, містичним осяянням, з раптово пробудженим поетичним даром, а з другого боку, наділений ясним і тверезим розумом, політичним і дипломатичним талантом, відданий своїй релігійній ідеї. Проте Мухаммад не був фанатиком, оскільки він визнав існуючих до нього біблійних пророків і всіх прихильників інших монотеїстичних релігій (іудеїв і християн) «людьми Писання» і навіть деякий час вважав їх та мусульман однією громадою віруючих. Мухаммад як людина з широким поглядом на життя, як жива людина, здатна любити, радуватися і сумувати, не зраджувати друзів, був милосердним до ворогів, які каюлися, безпощадним до політичних ворогів, але готовий до політичного компромісу, обережний, як дипломат, в діях і висловлюваннях.

Вершиною дипломатичних зусиль Мухаммада було укладення договору між *мухаджирами* і *ансарам* (ясрибськими племенами *аус* і *хазрадж*) та *іудеями* (іудейські племена в Ясрибі займали важливі економічні позиції). Цей договір отримав назву «Дустур Медина» — «Мединська конституція». Згідно з «Дустур Медина» мусульмани-курейшити і мешканці Медини, які приєднуються до них і воюють разом з ними за віру, *утворюють одну общину* — *умму*, відокремлену від інших людей.

Іудеям, які підписали цей договір, гарантувалася безпека, рівноправність і допомога. Статті «Дустур Медини» стосувалися спільних воєнних дій, гарантували заступництво і викуп полонених, забороняли допомагати невіруючим та укладати під час війни будь-який сепаратний мир. Для всіх учасників договору мир мав бути єдиним, рівним і справедливим.

З іудеями укладено ще один договір: вони вважалися єдиною громадою з віруючими-мусульманами, але зазначалося, що «у іудеїв своя релігія, у мусульман – своя». Іудеї зобов'язувалися не допомагати ворогам мусульман і не воювати без дозволу Мухаммада.

У першому договорі («Дустур Медина») зафіксовано *самоідентифікацію мусульман*, визнання мусульман відмінними від інших. Фактично це було *проголошенням нової надплемінної спільноти* на ґрунті єдиної релігії – ісламу. Таким чином, *мусульмани як єдина громада (умма)* повинні були разом виступати проти зовнішніх ворогів і захищати своїх єдиновірців незалежно від племінної приналежності.

Зміцнивши свої позиції в Ясрибі (Медині), Мухаммад почав відкриту боротьбу проти Мекки, яка супроводжувалася нальотами на торгові каравани мекканців. Історики виокремлюють низку битв, зокрема, біля Бедри у 624 р., яка завершилася перемогою мусульман, біля Ухуди в 625 р., коли Мухаммада поранено і мусульмани зазнали невдачі, і «битву біля рову», коли мекканці підійшли до Ясрибу і зазнали поразки. У 628 р. Мухаммад уклав договір між мусульманами і мекканцями, згідно з яким встановлювалося десятирічне перемир'я. Однак обставини склалися так, що вплив ісламу став поширюватися. Мухаммад завойовував нові міста, укладав союзні договори з іншими племенами, посилав своїх послів до Сирії, Палестини, інших країн з пропозицією прийняти іслам. Зрештою, 12 січня 630 р. війська Мухаммада безперешкодно увійшли в Мекку. З мекканцями укладено договір, згідно з яким Мекка зберігала свій статус священного міста, до якого мусульмани щорічно повинні здійснювати паломництво. Кааба залишилася загальномуусульманським храмом, курейшити зберігали свої функції при ньому, але за умови знищення всіх ідолів і прийняття ісламу. *Падіння Мекки символізувало падіння язичництва*. Після цього в Медину – штаб-квартиру пророка Аллаха – одна за одною прибували делегації різних племен: одні приймали іслам беззаперечно, інші ставили деякі умови щодо прийняття нової віри.

У січні 632 р. Мухаммад здійснив паломництво до Мекки, яке мусульмани назвали прощальним. Він виконав повністю весь обряд паломництва і після його завершення повернувся до Медіни, де і помер у червні 632 р.

Мухаммад був великим релігійним діячем — «посланником Аллаха», політиком, дипломатом і воїном. Він добре орієнтувався в тогочасній політичній та ідеологічній ситуації. Мухаммад заснував релігію, яка посіла значне місце серед світових релігій, він разом зі своїми послідовниками створив могутню військово-теократичну державу-халіфат.

Іслам сформувався на стику європейської та східної цивілізації, увібравши чимало надбань іудаїзму, християнства, а також зороастризму (парсизму), буддизму, грецької філософії, римського права, а також культури давніх народів Сходу і Північної Африки.

Після смерті Мухаммада (632) розгорнулася боротьба за владу у спільноті мусульман. Її очолили *халіфи* — *спадкоємці, наступники пророка*. Перші чотири халіфи — абу Бакр, Омар, Осман, Алі (правили впродовж 632 — 661 рр.), вважаються «праведними халіфами», оскільки вони належали до найближчого оточення Мухаммада, фактично були його родичами — зятями або тестями. Згодом владу захопила династія Омейядів (661—750) та Аббасидів (750—1258). Володіння халіфів швидко розширювалося. Так утворилася ранньофеодальна ісламська держава — халіфат. *Устислий історичний термін нечисленна етнічна група з кількох семітських племен, які жили на невеликому клаптику освоєної пустелі, стала значною етнокультурною спільнотою, яка започаткувала могутню державу і високорозвинену арабську цивілізацію.*

4.2. Коран і Сунна

Коран (араб. «al-Qur'aan», букв. — читання) — основа релігії ісламу, священна книга мусульман. Коран визначає звичаї й традиції, важливі моменти побуту життя і способу поведінки сотень мільйонів людей, які сповідують ісламську релігію. У Корані знаходимо регламентацію релігійних обрядів, моральних правил і приписів, правових норм й установлень. Тексти Корану проголошуються під час громадських і приватних зборів, молитв, на державних і сімейних святах, під час різних заходів громадського і приватного життя. Образи і мотиви Корану насичують літературу народів мусульманського світу.

Читачі, які вперше знайомляться з Кораном, намагаються, звичайно, найти в ньому цільний літературний твір, чітку сюжетну та фабульну побудову, яку, наприклад, знаходимо у текстах Старого і Нового Заповітів Біблії, або щось на зразок трактату, в якому послідовно викладено систему віровчення ісламу.

Але Коран – твір, який народжувався стихійно, без будь-якого плану і чіткої сюжетної побудови. Коран складається з промов і проповідей, умовляльних і викривальних «пророцьких об'явлень», повчальних історико-релігійних оповідей про долю стародавніх народів і посланих до них пророків – посланців Аллаха, притч і заклинань, етико-правових і обрядових приписів. Вони виголошувалися з 610 по 632 рр. перед різною аудиторією, у зв'язку з різними подіями.

Ранні частини Корану – це ліричні віросповідання, пристрасні есхатологічні монологи про *всемогутність Аллаха і неминучу відплату в Судний день, яку зазнають багатобожники*, всі, хто служать своїм язичницьким богам і не визнають єдиного Бога – Аллаха. *«Немає Бога, крім Аллаха»* – ключова фраза Корану, яка повторюється по кілька разів у кожній сурі.

Зміст Корану хаотичний і багатоплановий, що утруднює його сприйняття. Будучи в основному релігійно-філософським і законодавчим пам'ятником, Коран водночас є унікальним історично-культурним пам'ятником Аравії кінця VI – першої чверті VII ст., а також літературним твором, що має видатну художню цінність.

Коран – глибокий психологічний документ, в якому викарбовані етапи еволюції особистості Мухаммада, його становлення як віровчителя і людини нової епохи – законодавця, політика, дипломата, воєначальника.

Коран – ранній пам'ятник прози арабською мовою. Сприйняття Корану як слова Аллаха відіграло виключно важливу роль у формуванні літературної мови арабських народів і в поширенні цієї мови як священної мови в країнах Азії й Африки.

Ще одна особливість Корану – він склався як діалог Муххамда з самим собою, діалог між Аллахом і Мухаммадом, між Аллахом і людьми. При цьому Аллах говорить від свого імені і у першій особі: «Я», «Ми», як і Бог Яхве у Старому Заповіті Біблії. Це – діалог між Мухаммадом і його слухачами – язичниками (багатобожниками), його ж соплемінниками, а також з мекканськими і мединськими іудеями та християнами, які сповідували монотеїстичного Бога і не були багатобожниками. Це – діалог Му-

хаммада зі своїми єдиновірцями і тими, хто не повірив у Мухаммада як «Посланника Аллаха», з бажаними почути богооб'явлене слово і тими, що зі злобою посміювалися над словами Пророка. Це була жива мова, звернена до конкретних людей у конкретних ситуаціях. Проте в багатьох випадках нічого не відомо ні про цих, ні про інших.

Крім того, у Корані подано мову лише однієї сторони – слова Мухаммада, виголошені ним у відповідь на невідомі нам репліки його аудиторії, відповіді на якісь запитання або подив послідовників. Суть цього всього вже була не зрозуміла найближчим до цього періоду поколінням мусульман. Тільки в декількох випадках Мухаммад цитує звернені до нього репліки або переказує слова своїх опонентів, на які дає відповідь він сам або Аллах.

Наявність у тексті Корану такого роду темних місць, незрозумілих натяків, зовнішньо не вмотивованих асоціацій тощо спричинили появу цілої галузі середньовічного мусульманського богослов'я, в якому спеціально пояснювалися смислова і словесна форми текстів Корану. Цьому присвячена і досить ґрунтовна наукова література. Проте значення низки слів і виразів, дійсний підтекст і зміст багатьох місць Корану так і залишився нерозкритим. Це якраз і створює складність перекладачам, які змушені перекладати текст Корану поза смислового контексту. Але ж перекладений іншими мовами Коран не вважається священним текстом. Священна мова Корану – арабська. І лише арабською мовою використовується Коран в ісламській релігії.

Основний хронологічний поділ Корану – мекканські і мединські сури (глави). Перші охоплюють період до переселення Мухаммада з Мекки в Ясриб (Медину) у 622 р. і становлять більшу частину Корану – 90 сур. Другі створювалися з 622 по 632 рік. Мекканські сури складаються із 3 періодів, кожний з яких має свої особливості лексики і стилю. Ці сури поділяються на *поетичні* (48 сур), *рахманні* (від найменування Аллаха – Рахман (Милосердний), яке існує поряд з іменем Аллах) (21 сура), та *пророчі* (21 сура). До мединського періоду належать 24 сури. Сури поділяються на аяті (фрагменти фраз).

Ранні сури більш темпераментні, яскраві, поетичні. У пізній період діяльності Мухаммада виклад сур в'ялий, розтягнутий, розсудливіший. Ранні частини Корану – це пристрасні монологи про монотеїстичність і всемогутність Аллаха («Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – посланець Аллаха»), про неминучу розплату в Судний день для тих, хто не сповідує іслам.

Перші за часом сури (96 і 74) закликають людей визнати Мухаммада пророком Аллаха. Ім'я Аллаха не було новим для мекканців: воно означало найменування племінного бога мекканських курейшитів – племені, до якого належав сам Мухаммад. Новим і незвичним спочатку була категорична вимога Мухаммада визнати його посланцем, пророком Аллаха.

Чудес або «знамен» Мухаммад не робив. Єдине, на що він посилався, – його «видіння», «одкровення», але мекканські купці були діловими людьми, не схильними вірити тільки на слово. Що стосується низів мекканського суспільства, то для них початкова проповідь Мухаммада не була привабливою.

Поряд із абстрактними закликами «увірувати в Аллаха», у ранніх сурах Корану висувається вимога «творити добрі справи», за що Пророк обіцяє «велику нагороду» від Аллаха (Сура 95: 6). Серед «добрих справ» поки що фігурує одна – «нагодувати бідняка». Піддаються осудові ті, які «не вірять в Аллаха Великого» і «не спонукають себе нагодувати бідняка» (Сура 69: 33–34). Звинувачуються ті, які не виявляють молитовної ревності, не вірять у Судний день і відмовляються «нагодувати бідняка».

На певному етапі розвитку одкровення Мухаммада (причому не самому ранньому) з'являється ідея єдинобожжя (монотеїзм Аллаха), яка потім стає головною у всьому мусульманському віровченні: «Немає божества, крім Аллаха...» (Сура 20: 7), «... немає божества, крім Мене!» (Сура 20:14).

У мекканський період поки що не ставиться питання, яким повинно бути ставлення до тих, які не повірили в єдиного Бога Аллаха. Упродовж усього мекканського періоду (610–622) Мухаммад не закликав вести боротьбу з багатобожниками, які не визнають єдиного Аллаха. Він лише обмежувався посиленням на те, що «потім вони зрозуміють», а поки що «хай вони їдять, насолоджуються, і надія їх відволікає» (Сура 15:3). У сурах мекканського періоду неодноразово повторюється заклик «відвернутися від багатобожників і від невіруючих» (Сура 6:106; 32:30).

Пророк Мухаммад у мекканський період вимагав віри і покірності під страхом прийдешньої есхатологічної катастрофи, погрожуючи пекельними муками і обіцяючи райські насолоди.

З часом моральні приписи, етичні настанови стають складнішими. До вимог «нагодувати бідняка» додаються інші: «шанувати сиріт» (Сура 90:18), «добре ставитися до батьків, людей похилого віку» (Сура 17: 21). Мерзотою оголошується перелюбство. Мекканські сури фіксують досить гуманну і прогресивну на той час

вимогу: відмовлятися від вбивства «зайвих новонароджених дівчаток» (давній звичай закопувати у пісок пустелі «зайвих» новонароджених, яких не в змозі було прогодувати). Ставиться вимога до торговців: не обмірювати і не обважувати (Сура 83:1; 11: 85).

Мухаммад не посягав на традиції кровної помсти. Однак обмежив її дію. Пропонував мирні переговори і практику викупу.

Багатство і бідність визнаються станами, встановленими Аллахом за одним, тільки йому відомим, наміром: «...Ми одним дали перевагу над іншими» (Сура 17: 22). «Ми поділили між ними їхню їжу в близькому житті і піднесли одних ступенями над іншими, щоб одні із них були в служінні для інших» (Сура 43: 21). Отже, за Кораном, порядок, який розподіляє людей на соціальні класи і групи, незмінний і вічний у цьому житті.

Мединські сури характеризуються впевненістю і категоричністю: вони не лише закликають і вмовляють, але, насамперед, наставляють, викривають. З'являється нова турбота Пророка: серед тих, які масово стали поповнювати табір мусульман, відрізнити істинно віруючих від лицемірів. Для тих, які стоять на позиції старих (язичницьких) вірувань, визначається нова лінія. Їх рекомендується знищувати. Мединські сури сповнені священною ненавистю до тих, хто чинить опір переходу в іслам, закликають воювати з ними і вбивати їх (Сура 8: 40; 8: 17; 47: 4).

Усередині деяких сур містяться аяті різних періодів, як, наприклад, у 5-й сурі: у 73-й аяті іудеї і християни оцінюються як рівноправні з мусульманами претенденти на райське блаженство; у 85-й аяті християни ставляться у становище, близьке до мусульманського, а іудеї характеризуються як такі, що заслуговують ненависті; у 56-й аяті мусульманам забороняється дружити і з іудеями, і з християнами, оскільки вони «нечестиві» люди. Зрозуміло, що такі три різні установки не могли бути даними одночасно.

Значна частина Корану контамінується з текстами Біблії та її персоналіями: Адам, Нух (Ной), Ібрахим (Авраам), Муса (Мойсей), Іса (Ісус Христос) у Корані також вважаються посланцями Аллаха.

У 651 р. збережені в пам'яті і у приватних записях одкровення Мухаммада були зібрані й зведені в єдиний список, текст якого був проголошений єдино повним і правдивим словом Аллаха. Визнані під час складання цього списку справжніми тексти Корану становлять 114 сур, які розміщені за формальною ознакою: найдовші сури – на початку, короткі – в кінці.

Коран є передусім релігійно-філософським і законодавчим документом. У ньому містяться положення і норми мусульманського права щодо шлюбно-сімейних взаємин, означені роль, обов'язки і права чоловіка і жінки в сім'ї, процедура оформлення майнової спадщини і прав власності (2-га, 4-та, 22-га, 24-та, 33-тя, 61-ша та 65-та сури), ставлення мусульман до язичників, іудеїв і християн (5-та, 8-ма та 22-га сури). Сприйняття Корану як вічного слова Аллаха відіграло винятково важливу роль у формуванні літературної мови арабських народів і зростанні її авторитету в країнах Азії й Африки.

Сунна (араб. — звичай, приклад) — приклад життєвого шляху Мухаммада — пророка Аллаха, еталон і керівництво для життєдіяльності мусульманської громади і кожного мусульманина. Коран і Сунна сприймаються вірними мусульманами як основа іслама і водночас два важливі «корені» мусульманського права.

Основний елемент Сунни — *хадис* (араб. новина, вістка, оповідь), повідомлення із життя Мухаммада, переказ про його слова і дії, які стосуються різних *релігійно-правових аспектів* життя мусульманина. По суті, Сунна править у системі мусульманського права як *Судебник*, який використовується у судовій практиці.

Хадиси з'явилися не раніше 90-х років VII ст. На початку VIII ст. вони утвердилися як авторитетне джерело. Як стверджує традиція, в обігу було до півтора мільйона хадисів, посилення на які як взірць вирішення тих чи інших справ використовується у мусульманському праві.

Сунна вміщує різноманітний матеріал, який стосується релігійних, правових, морально-етичних аспектів життя мусульманської громади. Численні хадиси висвітлюють культово-обрядову сферу ісламу і догматичні принципи. Історичні хадиси лягли в основу сіри — життєпису Пророка Мухаммада. *Хадиси пророчі* містять повідомлення про політичні зміни, різного роду катаклізми. Окрема категорія хадисів — перекази про гідність арабських племен і пріоритетність сфер світу ісламу. *Священні хадиси* — висловлювання самого Аллаха.

Відомості про те, що Пророк говорив, як він вчиняв, яка була його реакція на ті чи інші події і дії, які відбувалися в його присутності, записувалися ісламськими вченими, зокрема такими імамами, як Малік, Бухари, Муслим та ін. Ще за життя Пророка деякі із його сподвижників записували його висловлювання і вчинки для власного використання. Ці записи, а також усні

перекази згодом були використані вченими ісламознавцями для розвитку науки про хадиси. А коли ця наука остаточно сформувалася, вона отримала назву *ильм аль-хадис*.

У пізніші часи, коли були написані праці про хадиси, на початку кожного хадису зазначалося послідовність переказування, «ланцюжок» джерел (*існад*), за яким переказано той чи інший хадис. Кожний хадис обов'язково повинен мати *існад* і правильний текст.

Хадиси Пророка є одним із елементів Божественного об'явлення. Аллах, як записано в Корані, навчив Пророка «Книги» і «Мудрості». Книга означає Коран, а Мудрість – Сунну. Коран, посланий Пророку, є Божим Словом і за викладом, і за змістом, тоді як хадиси, хоча і випливають від Божественного керівництва, однак переказані самим Пророком, в його власному викладі.

4.3. Особливості віровчення і культу ісламу

Аллаха зображено в Корані як *істоту з надлюдськими моральними якостями*: він може гніватися на людей і прощати їх провини після покаяння, він любить праведників і ненавидить нечестивців. Водночас Аллах постає в Корані як безособова істота: він вічний, перший, останній, єдиний, нероздільний, у нього «немає богів-спільників», зокрема Бога-сина і Богоматері, як у християнстві. Великий гріх приписувати Аллаху «Бога-спільника» чи «Бога-сумісника». Отже, Аллах – суворо монотеїстичний, тобто не такий як християнський Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух (догмат про «Святу Трійцю»).

З монотеїзмом ісламу пов'язаний важливий догматичний і моральний припис у Корані – вимога повної беззастережної покірності людини волі Аллаха, тобто покірність тут має всеохоплюючий характер (оскільки й саме слово «іслам» означає «покірність»). Іслам сприйняв від монотеїстичних релігій (іудаїзму та християнства) вчення про посередників між Богом і людьми (пророків, ангелів), відкинувши християнський догмат про боговтілення.

Натурфілософія ісламу в основному запозичена із Біблії. Згідно з Кораном, світ був створений Аллахом за шість днів: були створені небеса (їх налічується сім), небесні світила і земля, розкладена килимом, і для міцності на ній встановлені гірські твердині. Земля поєднується з небесами невидимою драбиною, по якій

сходять і піднімаються лише ангели. В останній, шостий день була створена перша людина Адам, а з його ребра – Єва. У Корані зазначається: «І сотворили Ми небеса і землю і те, що між ними, за шість днів, і не торкнулася Нас втома» (Сура 50:37). Сьомий день – це день, який настав після завершення Аллахом творення світу. Це – п'ятниця (а не субота, як у іудеїв, або неділя, яку святкують християни). Тварини, як зазначено в Корані, були створені із води, людина – із глини і порошу земного. В інших місцях Корану оповідається про створення людини із води і згустку крові. У Корані відтворена ідея і про первородний гріх та інші біблійні оповіді про ставлення Аллаха до світу і людини, але у дещо специфічному вигляді.

Так, наприклад, у Корані оповідається про непокірність одного із ангелів Аллаха, який став Іблісом (дияволом). Коли була створена людина, Аллах повелів всім ангелам поклонитися їй, що й зробили всі ангели, за винятком Ібліса, який загордився і не захотів поклонитися «сотвореному із праху». За таку непокірність Аллах прокляв його і пообіцяв, що на «страшному суді» Ібліс разом із своїми демонами буде повалений. Поки ж що, до «страшного суду», Ібліс (він же шайтан – сатана) залишається главою всіх демонів і джинів.

Світ ангелів, як і в іудейсько-християнській версії, складається із таких станів: Джебраїл (євангельський Гавриїл), Мікаїл (Міхаїл), Ісрафіл (Серафим) і ще Азраїл. Ці ангели втілюють ідею добра і божественної волі та протистоять в ісламі світу демонів і джинів. Усі ці небесні сили безтілесні і безстатеві. Серед ангелів і демонів існує певний функціональний розподіл: в ісламі є ангели-хоронителі (по двоє у кожної людини), ангели, які оберігають могили, ангели – посланці Аллаха і ангели, які управляють раєм (Ридван) і пеклом (Малік).

Як і Біблія, Коран вчить, що «золотий вік» на Землі залишився у минулому. Ідея гріхопадіння і вигнання із раю Адама і Єви в Корані відтворена, але гріху, стражданню і спокутуванню від гріха не надається будь-якого значення. Отже, саме це положення Корану істотно відрізняється від христології, яка є центральною ідеєю християнства. Водночас в ісламі досить ґрунтовно розроблена концепція раю і пекла, тобто відплати людині в замогильному житті. Згідно з мусульманським вченням, *рай – це життя вічне у тінястих прохолодних галях, серед яких протікають чисті прохолодні води, багата вишукана їжа, розкішний одяг і всілякі насолоди, зокрема любовні*. За однією версією, кожний правовірний

у раю буде разом із своєю подругою, за іншою – він буде насолоджуватися товариством прекрасних гурій. *Звичайно, ідеал раю є відтворенням ментальності, сподівань і побажань людини пустелі.* Протилежне картині раю є пекло. У ньому – дим, саум (пісок, піщана буря) та інші жахи, страшні для мешканців Аравії. У пеклі грішники засуджені на вічні тортури і страждання.

Есхатологічні пророцтва посідають в ісламі таке саме місце і мають таке значення, як і в християнстві. Хоча розмірковування про кінець світу і страшний суд двозначні. Незадовго до кінця світу має настати епоха страшного відступництва і невір'я: всі цінності ісламу будуть зражені й продані, люди поглинуться гріховністю. Тоді й настане царство антихриста, яке продовжуватиметься 40 днів. На зміну антихристу прийде царство Ісуса, чий другий прихід (на цей раз в якості ісламського Махді, Месії) покладе кінець царству гріха. Антихрист буде знищений, а на Землі упродовж уже 40 років буде ідеальна гармонія всього живого: вовк лежатиме разом з ягнятком, дитина гратиметься з тигром і левом і т.д. Потім затрубить у свою трубу Ісрафіл (тобто біблійний Серафим), і настане час Страшного суду. Сам Аллах особисто буде допитувати кожного із живих і воскреслих мертвих. Після цього останнього суду грішники підуть до пекла з «вогняною гієною», а праведники отримають райське життя і блаженство. Дорога до раю пролягає через міст Сірат завтовшки волосинки і гострий наче лезо меча. Сама людина перейти через цей міст не в змозі, її повинен супроводжувати в рай той баран, віслук, верблюд, бик або кінь, якого вона свого часу, ще за земного життя, хоча один раз принесла у жертву Аллаху.

Мусульмани переконані, що під час Страшного суду їх доля залежатиме від їхнього Великого Пророка, Посланця Аллаха-Мухаммада. Його заступництво пом'якшуватиме долю грішників. Мухаммад проситиме Аллаха Милосердного простити декого з грішників, визволити їх від пекельної кари і подарувати їм райське життя. Ця віра, як зазначають деякі дослідники ісламу, зокрема В.С. Полікарпов, який інтерпретує есхатологічні пророцтва ісламу, «додала немало масла у священний вогонь культу пророка серед багатьох поколінь мусульман» (Полікарпов В.С. «История религий. Лекции и хрестоматия. – М., 1997. – С. 167–169).

Характерною рисою мусульманської ментальності є її взаємозв'язок з Аллахом як Абсолютом, яка відображається у постійному звертанні до Аллаха, неперервному двобічному єднанні з Аллахом, виявах загальної покірності Аллахові. Тексти Корану бук-

вально через декілька аятів (віршів) з'єднуються постійним посиленням на Аллаха, вихвалянням Аллаха, відзначення його особливих рис і характеристик 99 імен Аллаха, серед яких найбільш повторювана фраза «Ім'ям Аллаха милостивого і милосердного», якою починається кожна сура (глава) Корану. *Іншою рисою мусульманської ментальності є ідея радісного підкорення закону, відведення розуму людини службової ролі і рішуча відмова від будь-якої форми політеїзму.* Усе це характеризує особливе місце етично-моральних принципів в арабо-мусульманському світі.

Поряд з принципом етичного абсолютизму іслам утверджує принцип морального догматизму, вимагаючи таким чином від сповідників ісламу беззастережного виконання коранічних моральних норм, згідно з якими мусульманин повинен стежити за своєю моральною поведінкою і своїми вчинками не тому, що це розумно, гуманно, зрештою, доцільно, а лише задля того, що так вимагає Аллах, такими є морально-етичні приписи Корану.

Не випадково, підкреслює відомий французький сходознавець А.Массе, «поширення ісламу зі зброєю в руках було релігійним обов'язком», а війна «вважалася справедливою, якщо вона розпочиналася з метою навернення людей до істинної віри» (цитата за: Поликарпов В.С. История религий. Лекции и хрестоматия. — М., 1997. — С.169). Зрештою, ця морально-етична вимога чітко викладена в Корані: «А коли ви зустрінете тих, які не увірували, то — ударяйте мечем по шиї; а коли ви учините велике побиття їх, то зміцнюйте узи» (Сура 47, Мухаммад, 4 аят). Можна тлумачити цю вимогу Корану таким чином, що ця морально-етична норма зобов'язувала мусульман під час тріумфальної ходи ісламу в період його завойовницьких війн за правління Мухаммада і наступних чотирьох «праведних халіфів» — Абу Бакра, Омара, Османа й Алі (632—661). Зрештою, ця норма і сьогодні діє, коли оголошується джихад — «священна війна» проти «невірних».

Поряд з цим в *етиці ісламу зафіксовані і загальнолюдські цінності* — бути справедливим, віддавати за добро добром, бути щедрим, допомагати бідним тощо. Як і в Біблії, Коран закликає людину працювати, оскільки саме завдяки цьому вона забезпечить собі небесне царство. Людина повинна бути скромною й терпеливою, мужньо переносити всі знегоди цього світу. Отже, для мусульманської релігії характерна орієнтація не стільки для досягнення щастя у земному житті, скільки на потойбічне життя. Це чітко передається в основних догматах і «стовпах віри», тобто культових вимогах і правилах ісламу.

Оскільки Коран і Сунна були доступні вузькому колу освічених мусульман, насамперед знавцям ісламської догматики, богословам і правознавцям, то *для звичайних людей основні коранічні положення сформульовані у вигляді священних догматів, заповідей, які складають обов'язковий для кожного правовірного комплекс правил поведінки*. Основних обов'язків мусульманина п'ять – сповідання, молитва, піст, милостиня і хадж. *Принцип сповідання віри – центральний в ісламі*. Щоб стати мусульманином, достатньо дотримуватися саме цього принципу – урочисто вимовити фразу про те, що «немає Бога, крім Аллаха, а Мухаммад – Пророк Аллаха». Таким чином, людина стає покірною Аллаху, тобто мусульманином. Але ставши мусульманином, людина повинна дотримуватися інших обов'язків правовірного.

Для з'ясування особливостей віровчення і культу ісламу необхідно зрозуміти зміст його основних догматичних положень, а саме: догмат про однобожність (*таухід*) – «Немає Бога, крім Аллаха»; догмат про віру в справедливість і правосуддя Аллаха (*адл*); догмат про визнання пророчої місії Мухаммада і пророків, які жили до нього (*нубуєва*); догмат про віру у воскресіння, судний день і потойбічний світ; п'ятий догмат пов'язаний із вченням про *імамат-халіфат*.

Ще на ранньому етапі існування мусульманської общини склалися п'ять «стовпів» мусульманського віровчення, із яких чотири містять обрядові і моральні приписи. Перший обов'язок мусульманина, який об'єднує два основоположні догмата ісламу, отримав назву *шахади* (араб. – свідoctво) – сповідання віри – і виражається у формулі «немає божества, крім Аллаха, і Мухаммад – посланник Аллаха». Людина, яка виголошує цю молитвенну формулу, підтверджує своє визнання єдиного божества і пророчої місії Мухаммада. Хоча цей «стовп» належить до догматики, для кожного мусульманина важливо не тільки сповідування «символу віри», а й беззастережне виконання цього принципу в щоденному житті. Другий «стовп» (моральний припис ісламу) – обов'язкова п'ятиразова щоденна молитва (*салат*). Третій «стовп» ісламу – дотримання посту (*саум*) упродовж місяця рамадана. Четвертим обов'язком за вимогами Корану є податок (*зак'ят*) на користь бідних. П'ятий «стовп» – паломництво до Мекки (*хадж*), яке хоча б один раз у житті повинен здійснити мусульманин, який має для цього фізичні й матеріальні умови. Дозволяється послати замість себе заступника.

До п'яти «стовпів віри» прямо не належить, але безпосередньо приєднується важливий обов'язок – *джихад* (араб. – зусилля), тоб-

то виявлення зусилля в утвердженні віри і в боротьбі за віру. Ідеї джихада отримали розвиток в епоху мусульманських завоювань (632–752). Законники – факіри – підрозділяли джихад на декілька видів: «*джихад серця*» (боротьба із своїми власними недоліками, хибами); «*джихад язика*» (дозвіл схвалюваного і заборона осуджуваного) і «*джихад меча*» (озброєна боротьба з невірними, загиблі в якій отримують вічне блаженство). Останній вид джихаду називають також «*газават*» (*напад, наїзд*) або «*фатх*» (завоювання, перемога). У такій війні забороняється вбивати жінок, дітей, старих людей і неозброєних священнослужителів будь-якого віросповідання. До воїнів ворожої сторони можна виявляти пощаду (*аман*) без будь-яких подальших зобов'язань. Населення і рухома власність ворожої сторони можуть бути отриманими переможцями як здобич (*ганіма, фай*).

Важлива роль у житті мусульман відводиться релігійним святам. Класично іслам узаконив два свята. Перше велике свято жертвоприношення (араб. – *ід аль-адха*; тюрк. – *ураза байрам*) відзначається як невід'ємна частина паломництва у Мекку на 10-й день місяця *зу-ль-хидджа* в останній день *хаджа* і продовжується 3–4 дні. Жертвоприношення тварин здійснюється як пам'ять про жертвоприношення Ібрхімом (Авраамом) свого сина. Разом із паломниками, що перебувають у Мечці, цей обряд здійснюють усі мусульмани. Святкування супроводжується спеціальною ритуальною молитвою і святковою трапезою.

Друге канонічне свято мусульман (араб. – *ід аль-фітр, ід ас-саир*; тюрк. – *рамадан байрам*) присвячується завершенню мусульманського посту в місяць *рамадан*. Починається у перший день наступного місяця *шавваля*. Святкування супроводжується відвідуванням могил рідних, великою урочистою трапезою, роздаванням милостині й подарунків.

Ці два головні мусульманські свята не існують самі по собі. Вони становлять невід'ємну частину мусульманських канонічних обрядів паломництва і посту.

До числа мусульманських свят належить *п'ятниця* – день спільної, громадської молитви (*даум аль-джума*). Як правило, у *п'ятницю* в мечетях відбуваються масові молитовні зібрання. Мусульманська традиція наповнює *п'ятницю* священним ореолом: у *п'ятницю* народився Мухаммад, у *п'ятницю* відбулася *хіджра* (переселення), у *п'ятницю* Аллах почав і завершив творення світу, у *п'ятницю* настане судний день. *Хадис* з приводу *п'ятниці* сповіщає: «Кращий із днів – *п'ятниця*», оскільки у *п'ятницю* сотворено людину, у *п'ятницю* правовірні йдуть до раю.

До числа неканонічних свят належать: свято народження пророка Мухаммада (*маулід ан-Набі*), свято нічної подорожі Мухаммада до Єрусалиму і вознесення до престолу Аллаха (*ісра ва-мірадж*). Під час цього свята цілу ніч читають Коран і моляться.

Важливе шийтське свято – день споминання шийтського імама і внука пророка Мухаммада – Хусейна (*ашура*). Упродовж 10 днів місяця *мухаррама* влаштовуються містерії, які відображають історію трагічної смерті Хусейна, читається переказ про його життя. На 10-й день відбувається урочиста хода – оплакування Хусейна (перс. – *таазіє*).

Усі мусульманські свята, історичні дати й обряди здійснюються за місячним календарем. Оскільки мусульманський рік на 11 днів коротший від сонячного, то всі мусульманські дати щорічно зміщуються.

До обрядових установлень ісламу належать: обрізання (*хітан*) для хлопчиків і в низці мусульманських країн (Єгипет, Судан, Йемен, Оман та ін.) також для дівчаток; шлюб (*завадж*) – чоловік може мати одночасно не більше ніж чотири жінки, до яких зобов'язаний ставитись однаково справедливо і виділяти кожній під час оформлення шлюбу (процедура відбувається як контракт у суді) особливе майно – *махр*; при цьому процедура розлучення досить проста для чоловіка (*талак*) і для жінки (*фасх*, *хул*); поховання (*дафн*, *джаназа*) в день смерті або наступного дня: тіло покійного обмивають, завертають у саван – *кафан* і у такому вигляді (без гроба) кладуть у могилу обличчям до Мекки; читається особлива молитва і сури із Корана; трауру необхідно дотримуватися без надмірного вираження горя.

До заборон в їжі належать: вина; свинина; м'ясо хижих птахів, мертвечини, удавленини; кров і будь-яка тварина, «заколена не в ім'я Аллаха», тобто не за мусульманським звичаєм.

4.4. Течії ісламу

Поділ ісламу на течії (основних течій три – хариджити, сунніти, шіїти) та різні секти (ісмаїліти, суффіти, вахабіти та ін.) *пов'язаний з однією істотною причиною – боротьбою за владу в халіфаті, яка розпочалася після смерті Мухаммада.*

Перший поділ в ісламі започаткували *хариджити*. Майже одночасно з їхньою появою виник напрям шіїтів. *Шіїти* згодом утворили потужний рух і стали основою одного із двох головних

віросповідань ісламу. *Хариджити*, в свою чергу, розпалися на низку відгалужень, із яких відомі *ібадіти*, *азракіти* і *суфрити*. Виникли ще секти під назвами *мудріти* і *кадарити*.

Історія появи перших мусульманських течій і сект пов'язана з боротьбою за владу у халіфаті в першій половині 50-х років VII ст. Як відомо, *всі перші чотири халіфи були з близького оточення Пророка Мухаммада, його зяті або тесті*. Проте така спорідненість не гарантувала стабільності в халіфаті після смерті Мухаммада у 632 р. Виникло незадоволення з вимогою заміни третього халіфа Османа (644–656) двоюрідним братом і зятем Пророка Мухаммада – Алі. Навколо Алі згурпувалися численні його сподвижники. Після вбивства ними Османа, Алі посів трон халіфа (656–661). Але це було лише початком боротьби.

Сірійський намісник Муавія, як і Осман, який походив із відомої омейядської верхівки племені курейшитів, не визнав Алі халіфом і проголосив гасло помсти за вбитого Османа, претендуючи разом з цим на халіфський трон. Утворилися дві військові коаліції, з яких одну очолив Алі, другу – Муавія. Вирішальна битва між ними відбулася влітку 657 р. на південному березі Євфрату, в місцевості Сіффія. Під час підготовки до цієї битви пролунали голоси, які пропонували вирішити спір про трон халіфа за допомогою третейського судді. Але найбільш послідовні й благочестиві прихильники Алі його згоду на припинення битви і третейський суд визнали помилковою і боговідступницькою. 12 тис. воїнів Алі покинули бойові позиції й організовано назавжди відійшли від Алі не лише у військово-політичному, а й релігійному значенні. *Вони і почали іменуватися хариджитами, тобто, ті, які відійшли*. Своє розчарування Алі вони обґрунтовували положенням про те, що Алі, який погодився на вирішення конфлікту з Муавією шляхом переговорів, втратив, за їх переконанням, свої права на халіфат, оскільки порушив принцип «судити може тільки Аллах».

Хариджити зробили вагомий внесок в опрацювання догматичних питань, пов'язаних з теорією влади в ісламі. Відстоюючи позиції «родової аристократії», вони вважали, що халіф повинен отримувати державну владу від громади виборним шляхом. Якщо ж халіф не відповідає своєму призначенню, громада має право його скинути з трону, а якщо необхідно, то й убити. Халіфом може стати будь-який мусульманин, не залежно від його соціального походження й етнічної приналежності. Головна вимога до претендента на владу халіфа – бути відданим Корану і Сунні, спра-

ведливо ставитися до членів мусульманської громади і захищати її інтереси зі зброєю в руках. Халіф вважався уповноваженою особою громади і воєначальником. Йому не приписувалось сакральне значення.

Алі був убитий фанатиком-хариджитом під час молитви у п'ятницю в мечеті. Уже в другій половині VII ст. серед хариджитів відбувся поділ на дрібні угруповання – *азракітів, ібадитів, суфритів*, які змагалися між собою. Виступи проти центральної влади дестабілізували обстановку у халіфаті. Спочатку сильні позиції *хариджити* завоювали в Ірані, Іраці, Саудівській Аравії, Північній Африці. У X ст. вплив *хариджитів* різко пішов на спад. Сьогодні окремі нечисленні хариджитські громади збереглися в Омані, Алжирі, Лівії.

Під час боротьби за халіфат між династією Омейядів і родиною Алі *стався поділ ісламу на два основні його віросповідання – сунізм і шиїзм, який відбувся у другій половині VII ст.*

Ще за життя Алі об'єднані навколо нього послідовники іменували себе «*шиа*» – група, фракція, партія. Після того, як Омейяди остаточно захопили трон, шиїти не скорилися, навпаки, суперечності між ними і панівною групою Омейядів з часом поглиблювалися. В їх основі лежала боротьба демократичних елементів і феодально-аристократичної верхівки халіфата на чолі з Омейядами. Політичним гаслом цієї боротьби було надання трону халіфа спочатку Алі, а після його смерті – його нащадкам, що повинно було означати визнання спадкоємності династичного принципу заміщення трону. Ідеологічне обґрунтування боротьби з Омейядами посилювалося тим, що династія Алі є безпосереднім відгалуженням сім'ї Пророка Мухаммада, а сини Алі – онуки Мухаммада: вони народжені Фатимою, донькою Мухаммада. Крім того, Омейядів звинувачували у відступництві від Корану і в безбожництві.

Унаслідок боротьби за халіфат між прихильниками Алі і династією Омейядів відбувалося звеличення і майже обожнювання покійного Алі. За переказами шиїтів, Алі виявився не лише рівним Мухаммаду, але й більшим за нього. Поширювалося таке «висловлювання Аллаха», звернене до Мухаммада: «... якщо б не ти, Я не створив би небес, але коли б не Алі, Я не створив би тебе». До 114 Сур Корану шиїти додали ще одну – «Два світильники», в якій одним із світильників визнається Мухаммад, другим – Алі. Звинувачення шиїтів на адресу османівських кодифікаторів Корану (Коран був написаний і відредагований під час правління

халіфа Османа (644–656) зводилися до того, що в його змісті при-нижена роль Алі у первісній історії ісламу.

У міру того, як фіксувалися і накопичувалися перекази Сунни, текст Корану і зміст віровчення дедалі більше препарували на користь ідей, сприятливих для володарювання Омейядів. Звичайно, шіїти не могли з цим змиритися і демонстрували своє вороже ставлення до Сунни. *Паралельно з Сунною у шіїтів формувалася свій священний переказ – Ахбар*. Проте не слід протиставляти ці два зведення священного переказу. Більшість текстів є спільними і розрізняються лише за іменами тих, хто передав їх. І все ж *найменування основного напрямку в ісламі – суннізм – полягає в тому, що відмінною ознакою його віровчення є саме визнання Сунни*.

Спроба Хасана і Хусейна (синів Алі) висунути на авансцену політики халіфату зазнала невдачі. Їх положення і звання імамів не давало їм ні влади, ні впливу. У 680 р. Хусейн зробив спробу виступити проти халіфа із династії Омейядів. На чолі невеликого загону Хусейн направився із Мекки в Іран, де сподівався створити базу для подальшої боротьби за владу. По дорозі, біля м. Кербела, він був оточений військами халіфського намісника і знищений разом із своїм військом. Ця подія для шіїтів послугувала матеріалом для збагачення їхнього культу і віровчення мотивами трауру і помсти. Хусейна оголошено мучеником: і сьогодні побутує траурна церемонія *Шахсей-Вахсей*. Ці слова означають: «Шах Хусейн, вах (на жаль!) Хусейн». Та обставина, що перші імами (Алі і його сини) загинули насильницькою смертю, дала шіїтам підставу твердити, що така смерть є неминучою долею всіх імамів.

Значення імамів (керівників громади) у віровченні шіїзму має більшу вагу, ніж у системі суннізму. За шіїтським віровченням, імами отримують свою владу установленням Аллаха, оскільки народження кожного із них у династії алідів (нащадків Алі) установлено спочатку Аллахом. *Імами непогрішні, а їхня думка з будь-якого політичного або віросповідного питання виражає авторитетність останньої інстанції*. *Щодо цього шіїзм різко відрізняється від суннізму, оскільки в останньому остаточне рішення досягається загальною згодою («іджмою») богословів та інших авторитетних в ісламській ієрархії осіб. У шіїтів остаточне рішення залишається за авторитетом імама*.

Поширенню шіїзму в різних провінціях Ісламського халіфату іноді сприяли випадкові обставини. Так, в Ірані принцип спадкової передачі влади нащадкам Алі відповідав історичним традиці-

ям цієї давньої держави, був звичним і зрозумілим людям, ніж заплутані порядки, що побутували у суннітів. Проте і в шиїзмі після смерті кожного шиїтського імама виникали розбіжності у питанні про наступника. Однак за наявності різних трактувань принципів передачі влади в шиїтському середовищі, визнання виключного права алідів (нащадків Алі) на верховенство у мусульманській громаді залишається непорушним.

Ідеї величності страждання за віру, втілені у трагічній долі низки шиїтських імамів, починаючи з Алі і його сина Хусейна, шиїтами надається виключного значення. Міста Неджеф, в якому, за переказом, був похований Алі, і Кербела (Ірак), де розташовано мечеть, побудована на передбачуваному місці поховання «величнійшого мученика» Хусейна, є святинями шиїтів і місцями їхнього паломництва. Місцями поклоніння шиїтів також є міста Кум і Мешхед (Іран). Саме тому більшість шиїтів мешкають в Ірані й Іраці. По суті, Іран – виключно шиїтська за конфесійною ознакою країна. Авторитет шиїтських імамів до цього часу в Ірані беззастережний.

У нинішньому Ірані, який по суті є теократичною ісламською державою, верховний імам – аятола активно впливає на законодавчу і виконавчу владу. Його санкція є вирішальною у прийнятті чи відхиленні законодавчих актів і рішень виконавчої влади. У сусідній з Іраном країні – Іраці понад 60% населення – шиїти. По суті, їхнє опозиційне ставлення до режиму Саддама Хусейна було однією із вирішальних причин його швидкого падіння у квітні 2003 р. Шиїтські імами не оголосили джихад проти американо-англійського альянсу, який виступив проти режиму Хусейна. У мусульманському світі налічується до 10–15% шиїтів. Крім Ірану і Іраку, шиїти є в Йемені. Групи шиїтів проживають також в Афганістані, Пакистані, Індії, Сирії, Єгипті. Нечисленні групи шиїтів фіксуються також у сучасному Азербайджані і Таджикистані.

Найбільшою течією в ісламі є суннізм. Майже 90 % мусульман є суннітами. Повне найменування суннітів – «люди Сунни і згоди громади» – відображає беззастережну прихильність і відданість ісламським цінностям, зафіксованим у Сунні, та ідеї керівної ролі громади у вирішенні життєво важливих проблем.

Основні ознаки приналежності до суннізму: визнання законної влади чотирьох «праведних халіфів – Абу Бакра, Омара, Османа, Алі; прийняття як достовірних шести канонічних збірників хадисів; приналежність до однієї з чотирьох правових шкіл сун-

нізма (*маликїтської, шафїїтської, ханїфїтської або ханбалїтської*). На відміну від шїїтів, сунніти відкидають ідею посередництва між Аллахом і людьми після смерті пророка Мухаммада, не сприймають ідеї про «божественну» природу Алі і право його нащадків на духовне верховенство у мусульманській громаді.

Суннізм виник як негативна реакція на становлення шїїзму. У Х–ХІ ст. суннізм набув статусу самостійної течії. Характерно, що в лоні суннізму не постали секти, що й відрізняє його від шїїзму.

4.5. Шїїтські секти

Секти в шїїзмі багаточисленні. Назначніші з них – зейдити, імамїти, ісаїїліти, шїїти-імамїти. Зейдити об'єдналися в окрему секту, коли частина шїїтів згрупувалася навколо Зайда ібн Алі (звідси назва – зейдити), який очолив антиомейядське (проти династії Омейядів, яка правила у 661–750 рр.) повстання в Куфі і загинув на полі битви (740). Його прихильники відокремилися в окрему секту, яка отримала назву зейдити. Основною метою зейдитів стало створення теократичної держави на чолі з імамом з роду Алі. Зейд, як правнук Алі, був визнаний ними п'ятим імамом. Зейди оселилися в Ірані, Іраці, Хіджазі, а також в Йємені, де їм вдалося закоренитися і заснувати власну державу.

Відповідно до вчення зейдитів про верховну владу в ісламі, право на імамат належить «сім'ї Пророка», тобто імамат може йти тільки від Фатїми та її нащадків. Вирішальною умовою визнання права на імамат зейдити вважають здібність претендента до збройної боротьби за владу. Зейдити, на відміну від інших шїїтів, не вважають трьох перших халїфів (Абу Бакра, Омара і Османа) узурпаторами і твердять, що Алі був обраний Мухаммадом в якості наступника (халїфа – імама) з урахуванням особистих якостей Алі. Згідно з зейдитським ученням, після смерті Зайда імамат утратив свій спадкоємний характер і став виборним. Своїх імамів зейдити вважають простими смертними і не приписують їм божественної сутності й непогрішності. Зейдитські громади існують й понині в Йємені, Саудівській Аравії, Пакистані та інших країнах.

Помірковане крило шїїзму – імамїти, які визнають 12 «праведних імамів» із роду Алі. Помірковані імамїти визнають імамат Алі як достовірне призначення, шляхом ясного, особистого визначення імама, а не таємного самовизначення, не зрозумілого для

загалу натяку на появу імама. Отже, *помірковані імамита вважають, що імамат (духовна влада) передається устами Пророка або попередніх імамів.*

Помірковані імамита вірять у те, що останнім 12-им «праведним імамом» був малолітній син 11-го шіїтського імама Хасана аль-Аскарі – Мухаммад, який незабаром «зник», «сховався». Можливо, він став жертвою інтриг халіфа Мутаміда, який правив з 870 по 892 р., і усунув його як претендента на владу. Після цього помірковані шіїти згурпувалися навколо вчення про 12 імамів, тому їх ще називають послідовниками 12 «праведних» імамів. 12-й імам Мухаммад аль-Махді зник після 874 р. і був оголошений «прихованим», «утаємниченим» імамом. *Приховане існування імама пояснюється як вилучення імама із громади внаслідок божественного волевиявлення і його невидиме буття.* Прихований імам Мухаммад аль-Махді пильно спостерігає за життям своєї громади і невидимо керує нею. Віра в «утаємниченого імама» – головна догматична настанова шіїзму імаматського спрямування. *Шіїти-імамита вірять в обов'язкове повернення «зниклого» 12-го імама, який як очікуваний Месія (Махді), встановить царство справедливості на землі, відкриє істинний зміст Корану й єдинобожжя, повалить узурпаторів влади імама.*

У теперішній час імамізм є державним віросповіданням в Ірані. Шіїти-імамита становлять половину населення Іраку, їхні громади проживають в Лівані, Кувейті, Бахреїні, Саудівській Аравії, Йорданії, Афганістані та інших країнах поширення ісламу.

Ісмаїліти як напрям у шіїзмі виникли в середині VIII ст. Це був черговий поділ у шіїзмі, зумовлений проблемою успадкування духовної влади шостого імама Джаафара ас-Садика, який за свого життя призначив своїм наступником четвертого свого сина Мусу аль-Казима. Це призначення не визнало угруповання прихильників його старшого сина Ісмаїла, який, однак, скоро помер, не ставши імамом. Тоді його послідовники оголосили сина Ісмаїла Мухаммада своїм імамом. Отже *послідовників збереження імамату нащадків Ісмаїла стали називати ісмаїлітами.*

Після смерті Мухаммада бен Ісмаїла ісмаїлітський рух поділився. Частина ісмаїлітів, яка визнавала Мухаммада Бен Ісмаїла останнім своїм імамом і очікувала його повернення в якості Махді (Месії), *отримала назву семирічників* (від визнаного ними «останнім» сьомого імама Мухаммада бен Ісмаїла).

Інша група ісмаїлітів продовжувала вважати нащадків Мухаммада бен Ісмаїла «прихованими», «утаємниченими» імамами. В

кінці IX ст. їм вдалося здобути багато прихильників і на великій території – від Ірану до Магриба – заснувати Фатимідський халіфат (909 – 1171). Під владою фатимідів опинилися Магриб, Єгипет, Сирія, Палестина і Хіджаз. Однак *суперництво серед фатимідських ісмаїлітів привело до чергових поділів. Відокремилась громада хакімітів, або друзів, які визнавали «зниклого» в 1021 р. за таємничих обставин халіфа Хакіма земним втіленням Бога*. Вони оселилися в Лівані. Згодом відбувся черговий поділ у Фатимідському халіфаті на два угруповання – мусталітів і назиритів. Мусталіти базувалися в Єгипті і на заході арабо-мусульманського світу. Прихильники імама Низара (низарити) переважали в Ірані, Сирії та в інших областях ісламського світу, що не входили до Фатимідського халіфату. У кінці XI ст. *низарити* заснували незалежну державу на території Ірану. Після розгрому монголами ісмаїлітської держави в Ірані, низарити поступово переселилися до Індії, де утворився їхній головний центр. Громади *низаритів*, яких ще називають *ходжа*, або *агаханіти*, існують і сьогодні у більше ніж у 20 країнах Азії і Африки. Релігійний центр *мусталітів* після зруйнування Фатимідського халіфату перемістився із Єгипта в Йемен, а з початку XVIII ст. – в Індію (штат Гуджарат).

Суфізм – *містичний напрям в ісламі* – виник у VII – VIII ст.. Суфії не вважали обов'язковими для себе щоденні норми, обряди, суворі приписи правовірних мусульман. *Їхнє життя присвячувалося Аллаху, і звідси їхня нестандартна поведінка – вони не молилися п'ять разів щодня, а виконували обряд радіння у різних варіаціях – від екстатичного трансу до глибокого внутрішнього зосередження, близького до індо-буддистської медитації*. Необхідно відзначити, що до витоків суфізму належать концепції різних культур: догмати Корану; неоплатонізм Плотіна з його тезою про божественну еманацию, яка відображається у предметах світу, як в дзеркалі; положення індо-буддизму про примат абсолютної реальності над феноменальним світом відчуттів; християнський аскетизм. Синтез цих витоків на ґрунті ісламу привів до появи суфізму, який мав *неабиякий вплив на арабо-мусульманську культуру*.

У X–XI ст. суфізм набув характеру потужного народного й інтелектуально-культурного руху. У цей період склалася в основних рисах суфійська традиція, яка відрізнялася від інших ідейно-релігійних течій в ісламі. Були створені праці, які зафіксували головні положення суфійської теорії у систематизованому викладі.

Суфізм реалізував себе як специфічна релігійна практика з жорсткою самодисципліною і дотриманням заданої психотехні-

ки. Первісними формами суфійської організації стали аскетичні обителі (монастирі) – ханаки, які слугували як школи мусульманського аскетизму. *Суфій повинен пройти важкий і довгий шлях релігійно-морального самовдосконалення, духовного очищення і самозаглиблення, відречення від мирського «я»*. Рядовим віруючим були близькими і зрозумілими притаманний суфізму емоційно-екзальтований підхід до віри, харизма і чудотворення суфійських праведників, заохочуваний суфізмом культ святих і священних поховань, чудодійних атрибутів і реліквій.

Водночас в *інтелектуальних колах мусульманського світу підтримувалася наука і освіта*. Халіфи, еміри й губернатори різних провінцій сприяли розвитку науки і філософії, мистецтва і витонченої літератури, особливо поезії. Вони були ініціаторами створення і покровителями відомих наукових інститутів – тогочасних університетів і академій наук з великими бібліотеками, у фондах яких було до 400 тис. томів релігійних й інших світових творів. Головні центри середньовічної науки й культури розташовувалися в Багдаді, Каїрі, Кордові та інших містах арабо-мусульманського Халіфата.

У період свого розквіту в IX – XII ст. цивілізація мусульманського сходу характеризувалася великим поширенням світських знань і наукових відкриттів, значно більшим, ніж у західноєвропейській культурі тих часів. Успіхи цієї цивілізації будуть це очевиднішими, якщо згадати, що саме вона допомогла західноєвропейським книжникам наступних століть поступово емансипувати від теології і висунути із свого середовища геніїв епохи Відродження і Нового часу.

У процесі довгої боротьби суннізму і шіїзму переміг ортодоксальний і нетерпимий до будь-яких змін суннізм. Це проявилось і в ставленні до проблеми образного, наочного зображення Бога і світу: були відкинуті принципи художньої образності, заборонялися зображення. Ісламська філософія намагалася обґрунтувати теоретично подібне ставлення до світу, його пізнання і відтворення. Ніхто, крім Аллаха, не може і не повинен не тільки створювати щось нове, а й відтворювати створене, оскільки тільки Аллаху належить вирішувати долю кожної одиночної речі. Мистецтво стало в структурі ісламу чимось навкі застиглим у своїх канонічних, незмінних мотивах абстрактно-геометричної писемності, у висловах – афоризмах на надгробниках великих правителів і фронтонах мечетей і медресе.

Останнім часом заявили про себе на Північному Кавказі ваххабіти. Ваххабізм як релігійна течія сформувався у першій по-

ловині XVII ст. У 1730–1731 рр. серед кочівних арабських племен Неджда почав проповідувати засновник цієї течії Муххамад ібн Абд-аль Ваххаб (від цього і назва течії – *ваххабізм*). У 1744–1745 рр. до нього приєдналися основні маси кочівників цієї території і один із шейхів, Ібн Сауд, який взяв на себе військове і політичне керівництво рухом.

*Соціальною основою ваххабістського руху була опозиція проти торгово-промислового і чиновницько-адміністративного населення арабських міст, яка утворилася із кочівників Неджда. Офіційний суннізм звинувачувався ними у відході від «чистого» раннього ісламу, оскільки, начебто, і у віровченні, і в побуті мусульман дуже мало чого від нього залишилося. Саме це звинувачення суннізму дало привід ваххабітам до «священної війни проти заблуканих». Вчення про *джихад* (араб. – зусилля (у справі поширення ісламу) посіло чільне місце у вченні ваххабітів.*

Ваххабіти вимагали дотримуватися тільки Корану, а що стосується Сунни, то вони визнавали лише ті хадиси, які склалися у період перших чотирьох халіфів. Усе, що нашарувалося в ісламі протягом наступних століть, – не обов'язкове для мусульманина. А в багатьох випадках шкідливе і заборонене, як вчили ваххабіти.

Вимога повернення до Корану стосувалася особливо догмату про єдинобожжя. Ваххабіти вважали, що єдинобожжя (монотеїзм) порушується в ісламі культом святих. Вони заперечували необхідність пошанування навіть культу Мухаммада. Молитися, вважали ваххабіти, не потрібно ні святим, ні пророку, оскільки ніхто з них не знає волі Аллаха, і ніхто не наділений правом заступництва перед ним за людей. Молитися потрібно лише Аллаху.

Таким чином відмінявся весь поширений культ святих з його гробницями, пам'ятками, реліквіями, з паломництвом до «святих місць» тощо. Спрощувалася вся обрядовість ісламу. Великого значення набувало вчення про те, що між Богом і людьми немає і не може бути будь-якого посередника. Скасовувалося професійне духовенство. Ваххабіти заперечували і чернецтво.

У побуті вони закликали мусульманина повернутися до первісних коранічних приписів, які забороняли вживання вина, паління, всілякі види забобонів – ворожіння, магічні обряди, віру в прикмети, щасливі й нещасливі дні, числа тощо.

4.6. Мусульманське право

Мусульманський спосіб життя формувалася вченням про правильний шлях (шаріат), яке ґрунтувалося на Корані й Сунні. *Шаріат* (араб. «шаріа» – правильний шлях до мети) – комплекс принципів та правил поведінки, морально-етичних норм, вчення про ісламський спосіб життя. *Шаріат* стосується питань догматики і етики, які формують переконання, релігійну совість, ментальність мусульманина. Конкретну соціальну нормативну регламентацію загальних положень *шаріату* дає *фікх* (араб. – глибоке розуміння, знання) – мусульманське право в широкому розумінні цього поняття – шлюбно-сімейне, адміністративне, кримінальне та інше законодавство. Часто *шаріат* і *фікх* вживають як синоніми.

Головним джерелом мусульманського права є Коран і Сунна. Недостатність Корану у вирішенні конкретних правових питань доповнюється Сунною, основою якої є *хадиси* (араб. – повідомлення) – короткі оповіді про діяння і висловлювання Мухаммада. Поступки, висловлювання і навіть мовчання (замість відповіді чи пояснення) Мухаммада склали основу *хадисів*, які згодом у мусульманському праві стали використовуватися як своєрідний правовий прецедент для вирішення конкретних судових справ. Отже, Сунна як друге джерело мусульманського віровчення, як священний переказ про діяння Мухаммада, створила базу для ефективнішого функціонування ісламу в ролі регулятора суспільних відносин. Становлення ісламської юриспруденції відбувалося паралельно з фіксацією *хадисів*. Систематизація мусульманських священних переказів – *хадисів* – сприяла формуванню *шаріату*.

Основні поняття мусульманського права склалися у VIII – першій половині IX ст. Саме в цей період виокремилися дві групи богословів – законознавців, які створили систему мусульманського права. *Мекканська школа* богословів-законодавців в основному ґрунтувалася на Корані й Сунні, тому й отримала назву «школи священного переказування». Богослови-законодавці, які діяли в основному на території Іраку, вважалися школою «самостійного судження». Їхні логічні розмірковування і судження лягали в основу висновків за умови виявлення аналогій в Корані. Таким чином був опрацьований *метод аналогічної дедуції* (араб. – *кіяс* співставлення, порівняння). *Кіяс* став одним із коренів мусульманського права, поряд з Кораном і Сунною. *Іджма*

– згода, одноставність думок і рішень авторитетних осіб з обговорюваного питання. *Іджма*, як і *кіяс*, визнається багатьма мусульманськими правознавцями канонічним джерелом права.

У X ст. мусульманське правознавство остаточно склалося як самостійна дисципліна, предметом якої було вивчення двох категорій норм: 1) норми, які визначали стосунки віруючих з Аллахом; належали до правил культу і виконання релігійних обов'язків; 2) норми, які регулювали стосунки між людьми, зокрема шлюбно-сімейні, між державою і підданими, ставлення до інших конфесій, крім ісламу, і до неісламських держав.

Весь світ ісламськими богословами поділено на три сфери:

- «*область Ісламу*» (дар ал-Іслам) – країни, що сповідують іслам і знаходяться під владою мусульманських правителів і мусульманського права;
- «*область мирного договору*» (дар ас-сулх) – країни, підпорядковані мусульманам за договором (сулх), не мусульманське населення яких (*ахл-аз-зімма*) перебуває під покровительством ісламу і платить за це подушний податок (*джизія*);
- «*область війни*» (дар ал-харб), тобто не мусульманські країни, які не мають мирного договору з мусульманами, відтак перебувають у стані вічної війни з ісламом, а відсутність військових дій розглядається як тимчасовий стан.

Чотири корені мусульманського права – *Коран*, *Сунну* (перекази про правову діяльність Мухаммада), *іджму* (консенсус авторитетних осіб), *кіяс* (судження за аналогією, прецедентне право) могли правильно застосовувати тільки мусульманські вчені, які оволоділи правом *іджітїхада* (араб. – старанність, запал). Їх називали *муджтахіди*. Від них вимагалось: 1) досконало володіти арабською мовою; 2) знати напам'ять Коран і правильно його тлумачити; 3) орієнтуватися в обставинах досягнення консенсусу (*іджма*) або розходження в поглядах; 4) володіти здібностями для інтерпретації необхідних правових матеріалів (*кіяс*); 5) дотримуватися беззастережної вірності ісламу.

У VIII – XI ст. унаслідок суперечок між *раціоналістами* (прихильниками переказу) в ісламі склалося декілька релігійно-правових шкіл, або толків (*мазхабів*). З них до наших днів збереглося *п'ять мазхабів*:

1. *Ханіфати* – прихильники Абу Ханіфа (699–763). У цьому мазхабі Сунна визнається незалежним джерелом після суворого відбору *хадисів*. Метод аналогії (*кіяс*) доповнюється «переважним рішенням» (*істіх-сан*). Як допоміжне застосовується звичаєве

право (*урф*), що надає цьому масхабу терпимості до місцевих локальних традицій. Поширений у Туреччині, на Балканах, Кавказі (крім Азербайджана), в Поволжі, на більшій частині Середньої Азії, в Афганістані, Індостані, Індонезії.

2. *Малікіті* – послідовники Маліка ібн Анаса (713–795). Коран і Сунна вважаються єдиними джерелами. Використовується також колективний досвід ранньої мединської громади. Застосовується раціоналістичний метод (*істіслах*): спрямованість до користі. Однак прийняття рішення не повинно суперечити *шаріату*, а користь від такого рішення повинна бути очевидною, необхідною, суттєвою. Цей мазхаб поширений у Лівії, Тунісі, Алжирі, Марокко, Західній Африці, Кувейті, Бахреїні, частково в Єгипті, Судані.

3. *Шафіїті* – послідовники Мухаммада аш-Шафії (762–820). Об'єднує положення двох попередніх мазхабів. Заперечуючи ханіфатський принцип *істіхсана*, аш-Шафії висунув метод «встановлення зв'язку з уже відомим» (*істісхаб*): будь-яке правило діє до тих пір, поки не доведено, що ситуація змінилася. Орієнтація на суспільну користь дає можливість послідовникам шафаїтського мазхабу *спиратися на пряму аналогію, здоровий глузд і прийняту практику без складних логічних побудов і постійного звертання до досвіду першої мусульманської мединської громади, застосованого малікітами.*

Цей мазхаб дав блискучу плеяду *факіхів* (правознавців). Поширений у Сирії, Лівані, Палестині, Йордані, у суннітів Йемуна й Ірану, частково в Іраці, Східній Африці, Пакистані, Індії, Малайзії, Індонезії.

4. *Ханбаліті*. Засновником мазхаба вважається Ахмад ібн Ханбала (780–850). *Ханбаліті* намагалися «очистити» Коран через Сунну, в якій знаходили коментарі до Корану. Ібн Ханбала заперечував алегоричне тлумачення Священного переказу – Сунни, утверджував сприйняти Сунни через віру (*імам*), без питання «як». *Ханібалістська* редакція *хадисів* (оповідей Сунни), загальних і приватних основ віри і права, а також історії першої мусульманської мединської громади викладені ясно, дохідливо і звернені до широкого читача. Сьогодні *ханібальство* поширене в Саудівській Аравії, популярне серед *мусульманських фундаменталістів* в усьому ісламському світі.

Усі чотири масхаби – ханіфатський, малікітський, шафіїтський, ханібалістський – *суннітські*. Вони визнають чотири корені *фікха*; вважають, що з XI ст. «ворота іджтіхаду закриті», тобто за-

вершене опрацювання основних принципів ісламу в догматиці, обрядовості, етиці і суспільних підвалинах.

По-іншому трактує ці питання *п'ятий, джафаритський мазхаб*.

5. *Джафарити* – послідовники Джафара ас-Садика (близько 700–765), шостого імама шиїтів-імамів, уродженця Медіни, «знавця всіх мусульманських релігійних наук». Джафарити визнають такі чотири корені права: 1) *Коран*; 2) *Ахбар* (шиїтський переказ); 3) *іджма* (консенсус); 4) *акл* («розум»). Джафарити розглядають віру як «результат доказів», відкидають «сліпе наслідування» (*таклід*). Ними сформульований принцип «правління факіра» (перс. – *вілайат-і-факіх*), який послужив теоретичною основою для безастережної влади аятоли Хомейні в Ісламській Республіці Іран.

Джафарити відкидають *кіяс* (судження за аналогією, тобто прецедент). Із *хасидів* Сунни визнаються лише ті, які стосуються сім'ї Пророка Мухаммада (отже, Алі і його нащадків). Вважають, що *іджіхад* (араб. – старанність, запал) є відкритим, що дає змогу їм пристосовувати свою доктрину до вимог часу.

Сунніти визнають джафаритський мазхаб. Його послідовникам, починаючи з XIII ст., відведено місце в огорожі Кааби, поряд з послідовниками всіх мазхабів. Джафаритський мазхаб має перевагу в Ірані та інших країнах, де проживають *шиїти-імаміти* (Ірак, Ліван, Кувейт, Бахрейн, Саудівська Аравія, Йорданія, Афганістан та ін.).

4.7. Іслам в Україні: історія і сучасний стан

Регіоном переважного поширення ісламу в Україні є Крим. Історично це пов'язано з подіями 1242 р., коли Крим було завойовано татарами-монголами, і він увійшов до складу Золотої Орди. Оскільки хани Золотої Орди були суннітами, то в Криму набув поширення суннізм як одна із течій ісламу. У XV ст. з розпадом Золотої Орди у Криму виникло самостійне Кримське ханство, яке з 1475 р. увійшло до складу Османської імперії. На чолі мусульманського духовенства кримського ханства був *муфтії* – вища духовна особа після халіфа – турецького султана. Всім життям духовної громади Криму керував *імам*.

У XVIII ст. лише в Бахчисараї було 32 мечеті. У 60-х роках XIX ст. у Криму було 23 *медресе* (середній або вищий мусуль-

манський заклад) і 131 *мектеб* (школа початкової освіти). У 1774 р. Кримське ханство після завершення російсько-турецької війни отримало самостійність. У 1783 р. самостійність кримського ханства була утрачена, і Крим був приєднаний до Російської імперії. Відразу ж почалися обмежування кримських татар, які сповідували іслам. Унаслідок цього у XIX ст. Крим залишили 161 тис. татар.

За радянської влади розпочався масовий наступ на релігію, в тому числі й на іслам. Протягом 30-х років XX ст. весь мусульманський актив Криму репресовано, було розстріляно або вислане майже все мусульманське духовенство. Насильно зачинялися мечеті, руйнувалися або прилаштовувалися під склади, майстерні, гаражі. До 1 березня 1931 р. у Криму було закрито 106 мечетей, з них відразу знесено – 51. У 1944 р. відбулася насильницька депортація татар із Криму. До середини 80-х років XX ст. не збереглося жодної мечеті, не було зареєстровано жодної мусульманської громади або навіть групи мусульман.

Після проголошення незалежності України віруючі мусульмани здобули можливість вільно сповідувати свою релігію. Розпочалося повернення кримських татар з місць їхньої депортації до Криму. Уже в 1991 р. утворено *Kadimat* (духовне управління мусульман Криму) з наданням йому статусу *мухтасибату* – самостійної у канонічному плані адміністративної одиниці, очолюваної *імамом-мухтасибом*. Незабаром в Україні утворилися ще два центри духовного життя мусульман.

У 1993 р. утворено ДУМУ (*Духовне управління мусульман України у м. Києві*), яке очолив шейх Ахмед Тамім. Більшість громад, що не увійшли до складу ДУМУ, об'єдналися навколо *Асоціації незалежних громад мусульман, які очолив Р.Брагін* (м. Донецьк). Проте є громади, які не входять до жодного із названих організаційних центрів.

Релігійне життя мусульман України стає дедалі повнішим, динамічним. Діє Ісламський університет (м. Київ), виходять друком газети «Мінарет» та «Аль Баян», відкрито Ісламський культурний центр, Донецький центр ісламу та ін.

За даними Державного комітету України у справах релігії, на 1 січня 2003 р. в Україні функціонували такі мусульманські центри, організації й громади: *Духовне управління мусульман Криму* (325 громад); *Духовне управління мусульман України* (58 громад); *Духовний центр мусульман України* (14 громад); *незалежні мусульманські громади* (63). Мусульмани України мають 6 навчальних

закладів, в яких навчаються 294 слухачі. Релігійні громади мусульман в Україні обслуговують 436 священнослужителів. Діє 69 шкіл для релігійного навчання дітей. Видається 5 періодичних релігійних видань.

V. Релігія і Церква в тоталітарну добу і в незалежній Україні

Від самого початку встановлення комуністичної ідеологічної монополії і радянської влади в Україні ставлення до релігії і Церкви було постійно в центрі уваги партійно-державної політики. Залежно від внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин корегувалися і відносини з Церквою. Це мало на меті створення привабливого та демократичного іміджу щодо зв'язків між Церквою і державою. У такій політиці можна видокремити два «зрізи»: внутрішній, підпорядкований ідеологічно-партійним програмам КПРС, і зовнішній, спрямований на «вибілювання», реабілітацію перед світовою громадськістю комуністичного наступу на релігію і Церкву.

Ідеологічним підґрунтям ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії, Церкви, віруючих були праці класиків марксизму-ленінізму, партійні програми, рішення з'їздів і пленумів КПРС. Суть ідеологічно сформульованих постулатів щодо релігійного питання була такою: несумісність марксизму-ленінізму і релігії; підпорядкування боротьби з релігією завданням побудови комунізму; забезпечення свободи совісті задля утвердження єдності трудящих, віруючих і невіруючих, у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм; формування наукового світогляду і подолання релігійних пережитків.

Отже, ця *ідеологічна концепція давала змогу тоталітарному комуністичному режиму маневрувати, діяти, так би мовити, діалектично і диференційовано*: релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а відтак і боротьба з нею ідеологічними, просвітницькими методами вважалася обов'язковою і безкомпромісною; Церква як інститут задоволення релігійних потреб певної частини на-

селення, яке було віруючим, допускалася і навіть якоюсь мірою захищалася державою, але за умови, що та функціонуватиме суворо у визначеній для неї державним законодавством площині і виступатиме з позицій лояльності і вірнопідданості режимові, більше того, виконуватиме його політичні замовлення як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Віруючих потрібно було «терпеливо перевиховувати» і готувати з них атеїстів, а до тих, які не погоджувалися «перевиховуватись» і проявляли релігійну активність, застосовувалися заходи іншого порядку – адміністративного і кримінального – під виглядом переслідування не за релігію, а за антирадянську контрреволюційну діяльність або за так зване «дармоїдство» (штамп, яким обґрунтовувалася «антигромадська» діяльність, яка полягала в ухиленні від суспільно-корисної праці і проведенні релігійної діяльності).

Ця концепція ставлення до релігії, Церкви і віруючих втілювалася в конкретну політичну практику. В Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, боротьба з релігією мала низку етапів.

1. Основні періоди й особливості боротьби з релігією і Церквою

Від установа радянської влади до 1930 р. здійснювалася так звана «кавалерійська атака» на панівну за самодержавного ладу Російську православну Церкву з метою її підкорення і доведення її до стану так званого «лояльного ставлення до Радянської влади». Ця визначальна тактика здійснювалася випробуванням методом «поділяй і владарюй». Репресивні органи ЧК і ДПУ сприяли розколу та інституційному розладу православ'я, утворенню кількох ворогуючих між собою паралельних православних церков. Іншим конфесіям, які до жовтневої більшовицької революції в Російській імперії характеризувалися як другорядні – «терпимі», «дозволені», «заборонені», – зокрема протестантським, на певний час було дозволене більш-менш толероване владою існування.

Від 1930 до 1943 р. здійснювалася так звана масова атака на релігію: закриття діючих церков, арешти духовенства й активних віруючих. Релігійні організації, зокрема, національного кшталту, такі як Українська автокефальна православна Церква, оголошувалися «контрреволюційними, націоналістичними, антирадянськими». Вони підлягали скасуванню. У цей період в Україні

інституційну церковність і масову релігійність було майже цілком знищено, а те, що залишилося, ледве животіло і контролювалося репресивними органами.

Починаючи від 1943 р., Й. Сталін застосовував тактику «відродження Церкви» з певною політичною метою: заспокоїти західних союзників з антигітлерівської коаліції і світову громадськість у тому, що в Радянському Союзі толерується релігія і Церква, а віруючим гарантується свобода совісті. Крім того, православної Церкві, яка відроджувалася, задалегідь відводилася роль підсобниці комуністичного тоталітарного режиму у здійсненні його геополітичних планів у країнах Східної і Центральної Європи, які переходили у сферу його впливу. Також Церква повинна була підтримувати зовнішньополітичні акції СРСР на світовій арені, які здійснювалися у контексті так званої «боротьби з імперіалізмом, за збереження миру і підтримку національно-визвольних рухів». Водночас вівся плановий наступ на релігію і Церкви та релігійні організації національної орієнтації, зокрема на ті, які були в юрисдикційно-канонічному підпорядкуванні закордонних релігійних центрів. Наслідком цієї політики було скасування і заборона Української греко-католицької церкви УГКЦ в 1946 р. та ряду протестантських конфесій, зокрема Свідків Єгови, які спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР, підписаною Й. Сталіним у 1951 р., були заборонені й вивезені з України в північно-східні регіони Союзу.

Хрущовська «відлига» (1953 – 1964) поєднувала терпиміше ставлення до релігії і Церкви з активізацією антирелігійної пропаганди й атеїстичного виховання та жорстким курсом на обмеження сфери релігійного впливу в межах України та використанням Церкви на зовнішньополітичній арені. Російська православна церква стала інституцією, яка не тільки контролювалася КППС і тоталітарною державною, а й слухняно та самовіддано йшла в фарватері комуністичних ідеологічних і політичних програм. Римо-католицька церква, протестантські конфесії були до мінімуму обмежені в своїй діяльності, постійно контрольовані і розколювані на дрібніші опозиційні групи внаслідок впливу КДБ.

70–90-ті роки характеризуються, послуговуюся партійно-ідеологічною термінологією, «посиленням ідеологічної боротьби між соціалізмом та імперіалізмом», в якій релігії і Церкві відводилася особлива роль підсобниці комуністичної програми в «боротьбі з імперіалізмом, за відвернення ядерної війни і гарантування миру між народами». Усі зарубіжні релігійні центри і Церкви (особливо в українській діаспорі) оголошувалися виконавцями «імперіалі-

стичної політики боротьби з соціалізмом», «клерикальними антикомуністичними центрами».

Відповідно диференціювалися Церкви і релігійні організації в Україні. До першої категорії належав Український екзархат Руської православної церкви (РПЦ). До другої – заборонені і репресовані УГКЦ, зарубіжні Українська католицька церква (УКЦ) й Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), римо-католицькі громади, які існували в невеликій кількості в Україні і намагалися підтримувати контакт з Апостольською Столицею, а також цілий ряд заборонених і переслідуваних протестантських конфесій. Серед них – ті самі Свідки Єгови, так звані «крайні п'ятдесятники» (штамп, витворений партійно-атеїстичною пропагандою), «ініціативники», або «розкольні», які вийшли із контролюваної тоталітарною владою Всесоюзної ради Євангельських християнських баптистів і утворили незалежну Раду церков ЄХБ, та деякі інші дрібніші сектантські утворення. Політбюро ЦК Компартії України, партійні з'їзди постійно обговорювали релігійну ситуацію в Україні і приймали рішення з метою нейтралізації засобами пропаганди, освіти, науки, репресивних органів релігійної діяльності.

У 70–90-ті роки боротьбу з релігією в Україні здійснювали, прикриваючись такими ідеологічними кампаніями як атеїстична контрпропаганда, метою якої було: викриття і нейтралізація так званого зарубіжного клерикально-націоналістичного впливу на український народ; припинення підривної діяльності зарубіжних антикомуністичних центрів (Ватикану, сіоністських, українських діаспорних національних і церковних організацій, протестантських конфесій). Тоталітарний режим турбувало і дискредитувало релігійне дисидентство в Україні, протидія релігійних організацій і окремих священиків, зокрема протестантських конфесій, репресивним заходам з обмеження релігійної діяльності, скасування і так обмежених конституційних релігійних свобод у СРСР. Релігійне дисидентство і релігійний опір тоталітарному режимові проявлялися у різних формах. Серед них: масовий еміграційний рух п'ятдесятників за виїзд із СРСР; критика порушень свободи совісті, яку документально й аргументовано здійснювала Рада церков ЄХБ, адвентисти-реформісти, п'ятдесятники; політична і громадська протидія комуністичному режиму Свідками Єгови (відмова брати участь у виборах, бути членами профспілок, служити в Радянській армії тощо). «Залишки уніатства» – таким ідеологічним штампом тоталітарний режим намагався сором'язливо завуалювати

діяльність постійно зростаючої і нещадно переслідуваної «катакомбної», тобто підпільної, УГКЦ.

2. Українська автокефальна православна церква й Українська греко-католицька церква: становлення, скасування, відродження

Організаційно оформившись у жовтні 1921 р., УАПЦ одразу ж заявила про свій намір бути аполітичною організацією, займатися винятково вирішенням проблем церковного і духовного характеру. Однак церковні структури УАПЦ постійно витісняли з усіх сфер суспільного життя. Органи ДПУ вели жорсткий контроль за всією церковно-канонічною діяльністю цієї Церкви. Православну церкву в Україні було вирішено розкласти зсередини шляхом підтримки так званої «прогресивної» частини церковників і «нейтралізації реакційної». З цією метою тоталітарним режимом в СРСР було штучно утворено так звану «Живу церкву» (або обновленський рух у православній Церкві), головним ідеологом якого був протоієрей О.Введенський. Улітку 1922 р. «обновленські» громади з'явилися в Україні. Чинення перешкод їхньому розвитку коштувало не лише кар'єри, а й життя багатьом клірикам і рядовим віруючим як тихонівської, так і автокефальної церков.

Архівні документи свідчать про *активне втручання репресивних та партійних органів* України в справі організації «Живої церкви». На початок 1925 р. кількість громад «обновленців» в Україні сягала близько 2900. Проте позиції тихонівської Церкви в Україні ще залишалися досить міцними. Вона мала близько 6 тис. громад. Такий стан справ не влаштував владні структури. ДПУ використало невдоволення певної частини національно зорієнтованого православного кліру нетрадиційністю єпископських хіротоній в УАПЦ і сприяло утворенню у червні 1925 р. так званого «Братського об'єднання Українських автокефальних церков» (БО УАПЦ). Ця Церква зуміла об'єднати понад 300 парафій (в основному на Полтавщині та Поділлі). ДПУ постійно маніпулювало церковним життям в Україні, використовуючи вплив своєї агентури в різних церковних об'єднаннях, утворювало паралельні церковні структури, наприклад, «Діяльно-Христову церкву» в 1925 р.

Проте з 1927 р. ДПУ уже не потребувало таких вишуканих методів розвалу УАПЦ, як розклад її з середини. Почався непри-

хований тиск на Церкву, зокрема відмова в реєстрації Статуту УАПЦ. Наприкінці 1927 р. репресивні органи відкидають опосередковані, агентурні методи роботи з Церквами. На другому Всеукраїнському церковному соборі УАПЦ, який відбувся у жовтні 1927 р., був поставлений ультиматум: або собор усуває з першої ієрархії Церкви митрополита Василя Липківського, який, за висновком силових структур, вів в Україні «контрреволюційну діяльність», або собор негайно буде закритий. *Тиск тоталітарного режиму на УАПЦ досяг апогею в кінці 30-х років*, коли сотні кліриків і мирян УАПЦ були засуджені за «націоналізм і антирадянщину». Піком кампанії компрометації УАПЦ була справа міфічної «Спілки визволення України» (СВУ). У судовому процесі значне місце посідало звинувачення УАПЦ саме в тісних зв'язках з СВУ. Недоведеність цієї тези не зашкодила ДПУ розгорнути відкриту боротьбу проти цієї Церкви, підґрунтям якої було вороже ставлення тоталітарного режиму до ідеї розбудови національної Церкви. Наприкінці січня 1930 р. нашвидкуруч зібрані єпископи, що залишилися на волі, та близько 40 священників оголосили себе «надзвичайним Собором» і одногolosно «засудили контрреволюційну діяльність» УАПЦ, яку нібито вона вела протягом десяти років, та ухвалили розпуск Церкви. Так було скасовано УАПЦ.

По суті, *за таким самим сценарієм здійснювалася в Україні акція нищення Греко-католицької церкви в 1946 р.* У квітні 1945 р. вся вища ієрархія УГКЦ – Й.Сліпий (після смерті митрополита А.Шептицького очолював Греко-католицьку церкву), єпископи М.Чарнецький, Н.Будка, Г.Хомишин, І.Лятишевський – була репресована і, як це практикувалося за сталінських часів, трафаретно звинувачена в «зраді Батьківщині», «пособництві фашистським загарбникам». Заарештовано було також сотні священників і ченців цієї Церкви. В атмосфері тоталітарного терору і страху організовано і проведено в березні 1946 р. Львівський собор Греко-католицької церкви. Його рішення, безумовно, були відпрацьовані й узгоджені заздалегідь, і не в церковних колах, а в державних інстанціях. Собор вирішив «скасувати постанови уніатського Берестейського собору 1596 р., ліквідувати унію, анулювати залежність від Риму і повернутися до нашої Батьківської Святої Православної віри і до Руської православної Церкви».

Львівський собор 1946 р. – це не лише трагічна віха в історії Греко-католицької церкви в Україні. Однаковою мірою це й трагедія Православної церкви взагалі, бо саме їй в особі Московської

патріархії тоталітарним режимом була відведена роль могильника іншої Церкви.

Греко-католицькі парафії після рішень Львівського собору 1946 р. автоматично були оголошені православними. Крім діючих православних церков, інші були закриті. Однак значна частина віруючих, колишніх греко-католиків, залишалася, вони не сприйняли нав'язуване їм православ'я. Оці «залишки уніатства», як стали їх іменувати і в православній, і в партійно-державній пресі, після 1946 р. змушені були відправляти свої богослужіння таємно, діяти нелегально. З часом вплив цих «залишків уніатства» не послаблювався серед віруючих, як на це розраховували партійно-репресивні органи. Навпаки, він зростав, як серед тих, хто не прийняв «возз'єднання» з Православною церквою, так і серед тих віруючих, які «з'єдналися», але в яких православна свідомість була слабою.

Поступово з підтримкою Апостольської Столиці і зарубіжної Української католицької церкви, як став іменувати цю Церкву її глава Йосип Сліпий, у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях сформувалися нелегальні, підпільно діючі структури Греко-католицької церкви: хіротонізувалися єпископи, висвячувалися священники, відновлювалися чернечі ордени, організовувалися «домашні церкви» і чернечі осередки. Усе частіше в закритих колишніх греко-католицьких храмах «неофіційно» відправлялися богослужіння.

Починаючи з 1987 р., рух за відновлення Греко-католицької церкви набув організованого динамічного характеру. Створений «Комітет захисту Української католицької церкви» звертається до державних органів тоталітарної влади, яка заявила про «перебудову» своєї політики і «нове мислення», до зарубіжних релігійних центрів, зокрема Ватикану, міжнародних організацій, вимагаючи визнання існуючої де-факто Української греко-католицької церкви. Згодом, у 1987 – 1988 р., відкрито заявила про себе створена у підпіллі і очолювана митрополитом Володимиром Стернюком ієрархія УГКЦ, обнародувавши низку звернень до вищих представників влади в СРСР, Папи Римського Івана Павла II, міжнародних організацій з проханням сприяти легалізації УГКЦ. Щоб привернути до проблеми легалізації УГКЦ увагу широкої громадськості в СРСР і за кордоном, на підтримку цих звернень організується ряд акцій: масові демонстрації греко-католиків у Львові та інших містах, поїздки груп духовенства і віруючих в Москву для пікетування і відправлення богослужінь у

людних місцях. Ці та інші масові акції збіглися з підготовкою і відзначенням 1000-ліття Хрещення Русі–України. Тоталітарний режим змушений був реагувати на цей масовий динамічний рух греко-католиків України. 30 листопада 1988 р. Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР зробила заяву про реєстрацію релігійних громад греко-католиків. Таким чином, УГКЦ після більш ніж 40-річної перерви офіційно відновила свої структури. Уже на 1 січня 1991 р. у Львівській області було зареєстровано 907 греко-католицьких громад, Івано-Франківській – 375, Тернопільській – 392, Закарпатській – 129. Греко-католицькі громади поступово почали утворюватися в інших областях України, на її сході і півночі, а також у м. Києві.

Одночасно відродилася в Україні й Українська автокефальна православна церква, яка започаткувала своє нове існування ще на кінці тоталітарної доби.

Початком відновлення автокефалії Українського православ'я слід вважати вихід з-під юрисдикції Московського патріархату православної парафії у Львові, що мала своїм центром церкву св. Петра і Павла. Ця подія відбулася з ініціативи церковного комітету священників В. Яреми та І.Пашулі і парафіян храму 18 серпня 1989 р. Отже, рух за автокефалію Православної церкви в Україні був ініційований церковними низами за підтримки близької до Церкви інтелігенції. Значущою подією для конституювання УАПЦ було звернення Львівського собору священників до єпископа РПЦ Івана (Бондарчука) з проханням очолити Церкву. Ці події відбулися між 11 та 20 жовтня 1989 р. Водночас, або дещо пізніше, було затверджено Церковну Раду УАПЦ в Україні, яку очолив священник В. Ярема. Цим органом, за участю вже архієпископа Івана, було прийнято ухвалу про умови прийому священників та парафіян до складу УАПЦ. У документі зазначалося, що до УАПЦ можуть увійти лише ті парафії, де є згода між кліром та мирянами щодо розвитку соборності Церкви. Це передбачає вирішення проблем церковного життя на соборах представників ієрархії, духовенства та парафіян. Констатувалася повна незалежність Церкви від держави. Засуджувався акт 1686 р. про передання Київської митрополії під юрисдикцію Московської патріархії та тотальне знищення УАПЦ у 30-ті роки ХХ ст. У цьому документі ставилася вимога повної реабілітації ієрархії цієї Церкви на чолі з митрополитом Василієм (Липківським). Своєю зверхником УАПЦ визнала митрополита Мстислава (Скрипника), який на той час перебував за межами України.

Період з лютого до листопада 1989 р. був часом ідейного оформлення руху за автокефалію православ'я в Україні та певних кроків до практичної реалізації цих ідей. Рух за автокефалію православ'я в Україні сприймався її опонентами як реальна сила, що здатна вплинути на релігійно-церковну ситуацію в Україні. Руська православна церква, наклавши рішенням Священного Синоду дисциплінарні стягнення на свого колишнього єпископа Івана та священників, що підтримали його, схоже, ще не мала остаточного уявлення про характер і розмах автокефалістичних настроїв в Україні.

Започаткувавшись на Львівщині, етап інституалізації УАПЦ отримав там лише перший імпульс, симпатії віруючих у переважній більшості дісталися УГКЦ. Керівництво УГКЦ, що вже не вбачало реальної сили в залишках структур РПЦ у Галичині, пройнялося тривогою щодо посилення наростання тут впливу УАПЦ. Протистояння УГКЦ та прихильників православної автокефалії дедалі зростало, незважаючи на лояльність з боку керівництва УАПЦ щодо греко-католиків. Дещо пізніше воно переросте в спроби співробітництва, які проте не знайдуть розуміння з боку УГКЦ. Попри існуючі труднощі в перші місяці своєї легалізації, яку намагався реформувати М. Горбачов, в умовах існуючої ще тоталітарної імперії СРСР, УАПЦ продовжувала нарощення свого впливу, щоправда, в основному в Галичині. Січень 1990 р. поклав початок активним діям Російської православної церкви і її Українського екзархату, очолюваного митрополитом Філаретом, з метою протидії чинникам національно-церковного відродження в Україні. Архієрейський собор РПЦ, що відбувся в Москві 30–31 січня 1990 р., поставив питання саме в такому ракурсі у зв'язку з проблемою протиборства з УАПЦ.

Подією, що мала безперечний вплив на становлення структур УАПЦ, став її *перший Собор, що відбувся в Києві 5–6 червня 1990 р.* На ньому були присутні 7 єпископів, один архімандрит, 247 священників, 5 дияконів, 287 мирян. Собор вітали представники національно орієнтованих суспільно-політичних формувань, хudoжньої та наукової інтелігенції. Собор ухвалив постанови, що визначили основні напрями розвитку УАПЦ на тривалій період, та доклали зусиль до подальшого конституювання Церкви. На ньому було прийнято церковний Устав, який після доопрацювання зареєстровано 2 жовтня 1990 р. Радою у справах релігій при Раді міністрів УРСР. Заочно обрано патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника) з титулом «Патріарх Київський та всієї

України». Утворено Львівсько-Галицьку митрополію та Тернопільську й Івано-Франківську архієпископію. Прийнято низку інших ухвал, які визначали подальшу динамізацію життєдіяльності УАПЦ.

Інтронізація патріарха відбулася 18 листопада 1990 р. у Софіївському соборі Києва, а дещо раніше, 16 листопада, було утворено єдиний Священний собор єпископів УАПЦ, що об'єднав діючих ієрархів УАПЦ в Україні та представників єпископату діаспори. Усього до складу цього органу увійшло, разом з патріархом, 14 єпископів.

Динамічне становлення національних ознак православного релігійно-церковного комплексу УАПЦ, природно, виступило каталізатором аналогічних процесів в УПЦ, яку очолював митрополит Філарет. Першим таким кроком стало «Звернення єпископату Української православної Церкви до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія та Священного Синоду Руської Православної Церкви». «Звернення...» було прийняте на засіданні Синоду УКЦ у липні 1990 р., в якому йшлося, що через з «ускладнення ситуації навколо Української католицької церкви», поставили деякі питання «подальшої суверенізації православних церковних структур, що утворюють її», але в юрисдикції все ж таки Московської патріархії. 25 жовтня 1990 р. митрополиту Київському і всієї України Філарету було вручено «Грамота» патріарха Московського і всієї Русі Алексія II. Цим документом рівень незалежності Української православної церкви по суті був прирівняний до статусу автономної Церкви, оскільки в цьому документі все ж відображено залежність Української православної церкви від РПЦ.

Порівняльний аналіз ситуації, що утворилася в обох складових частинах православної Церкви в Україні – УПЦ та УАПЦ – на час прийняття цього документу був не на користь УПЦ. Ідучи канонічним і традиційним шляхом до незалежності і національної зорієнтованості, УПЦ завжди відставала від свого опонента – УАПЦ і перебувала під вогнем критики її прибічників не лише з середовища Церкви, а й з боку суспільно-політичних організацій та партій національного спрямування. Уже тоді єдиною формою самостійності УПЦ, яка могла стабілізувати ситуацію всередині Церкви та привести її у відповідність до реального процесу національного відродження, могла бути лише автокефалія.

3. Кризовий стан і тенденції розвитку Православної церкви в незалежній Україні

Особливо гостро проблема здобуття автокефалії постала перед УПЦ після провалу серпневого путчу 1991 р. і проголошення Україною незалежності. Зволікання з вирішенням цього питання могло призвести до того, що УПЦ як рудимент колишнього українського екзархату Російської православної церкви перетворилася б у масовій свідомості на одіозну структуру, що протистоїть, в явних чи прихованих формах, здобуттю Україною незалежності й державності. У цьому разі підтримка УПЦ Акта проголошення незалежності України була явно недостатньою, щоб урівноважити суспільну думку про ставлення цієї церкви до національних цінностей. Тому невдовзі, на початку листопада 1991 р., Українська православна церква, очолювана митрополитом Філаретом, звернулася до священноначалія РПЦ із питанням про дарування їй «повної канонічної незалежності», тобто автокефалії.

Це рішення було прийнято на Соборі УПЦ, що відбувся 1-3 листопада в Києво-Печерській Лаврі. У постановах Собору з питання повної самостійності Української православної церкви цей крок єпископату, ченців і мирян (Собор носив статус Помісного) вмотивовується і тим, що «релігійна ситуація, що склалася в Україні в умовах виголошення незалежності Української держави, вимагає від Української православної Церкви нового статусу. Собор вважає, що таким статусом має бути повна самостійність і незалежність, тобто автокефалія, як подальше утвердження самостійності Української православної Церкви... заради уникнення розколу та ізоляції від Вселенського православ'я, без порушення священних канонів, в ім'я збереження любові та миру між нашими Церквами».

Собор УПЦ визнає свою церкву самодостатньою, здатною до повноцінного існування без допомоги іншої церковної влади, тобто без Московського Патріархату. Як зазначається в постанові Собору, «при обговоренні питання про дарування Руською Православною Церквою повної незалежності й самостійності Українській Православній Церкві Собор урахував інтереси нашого народу і проголошену державну незалежність України, тому незалежна Церква в незалежній Державі є канонічно виправданою й історично неминучою». Собор також звернувся особисто до Патріарха Алексія II з проханням сприяти визнанню Української православної цер-

кви та Київського патріархату Східними патріархатами та главами інших Помісних церков.

Московська патріархія не поспішала відповісти на це звернення Собору Української православної церкви. Її ставлення до «дарування» автокефалії УПЦ визначалося такими міркуваннями. З одного боку, це суто політичні труднощі, пов'язані з тогочасними російсько-українськими відносинами, що виявлялися не лише в церковній, а передусім в економічній, військовій сферах. До повного утвердження партнерських стосунків між незалежною Росією і незалежною Україною РПЦ в особі її Московського патріархату воліла не випереджати події, а тим більше виступати в ролі лідера цього процесу. До того ж РПЦ явно не хотіла втрачати православні парафії, що перебували в складі Української православної церкви, яка тоді, будучи самостійною в управлінні, структурно входила до складу Московського патріархату. Наприклад, у серпні 1990 р. в Україні було 6505 православних громад, тоді як в Росії на той час діяло лише 2500 православних громад. Отже, втратити дві третини своїх вірних — для РПЦ дошкульна подія. Цю тенденцію у ставленні РПЦ до УПЦ неважко простежити, проаналізувавши публікації в її офіційних виданнях, в яких православні церковні структури на українських територіях розцінювалися не інакше, як «форпост Православ'я в західних кордонах Росії».

Однак ситуація у православному середовищі України та обстановка, що склалася навколо проблеми обрання майбутнього патріарха УПЦ, змушувала керівництво Української православної церкви форсувати питання про надання їй автокефалії. Саме в той час у російських засобах масової інформації («Огонек», «Независимость» та ін.) з'являється серія публікацій, націлених на компрометацію предстоятеля УПЦ митрополита Філарета. Цим і пояснюється поява другого «Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II, Священного Синоду та всіх архієреїв Руської православної Церкви», що було доставлено в Московську патріархію 29 січня 1992 р.

За своєю тональністю і лексикою друге «Звернення...» відповідало ступеню конфліктності між керівництвом РПЦ та УПЦ. У ньому, зокрема, наголошувалося, що на час написання Звернення «минуло близько трьох місяців після Собору Української Православної Церкви (1–3 листопада 1991 р.), який звернувся з проханням про дарування цілковитої канонічної самостійності нашій Церкві, але досі ми не одержали ніякої відповіді. У нас складається

враження, що позитивне вирішення цього питання навмисно зволікають. А в цей час релігійна ситуація, що почала пом'якшуватися після Собору УПЦ, загострюється знову. Певні сили, в тому числі й з Москви, сіють розбрат серед чернецтва, духовенства й мирян в окремих областях і тим самим фактично діють проти Православ'я в Україні...». Крім того, єпископи УПЦ звинуватили Священний Синод РПЦ у спробах зобразити прагнення їхньої церкви до автокефалії як прямий наслідок здобуття Україною політичної незалежності, а також у намаганні розв'язати цю проблему через церковний референдум, практики проведення якого церква не має взагалі.

«Звернення» українських єпископів було розглянуто на засіданні Священного Синоду РПЦ, що відбувся 18–19 лютого 1992 р. У документах, прийнятих за результатами обговорення «Звернення», відкидалося звинувачення священноначалія РПЦ у «зумисному зволіканні з вирішенням питання про надання повної канонічної незалежності». Відкидалися також звинувачення в участі РПЦ у деструктивних процесах у православ'ї України. Священний Синод РПЦ заперечував приписуване йому твердження про нібито існуючий тиск Української держави на православних з приводу досягнення ними автокефалії і намагання провести церковний референдум щодо повної незалежності УПЦ.

Своє ставлення до шляхів досягнення автокефалії УПЦ священноначаліє РПЦ намагалось обґрунтувати церковними канонами. «Щиро сподіваємося, — зазначалося у посланні патріарха Алексія II до православних в Україні, — що питання про майбутнє Української Православної Церкви буде вирішуватися соборним розумом, на основі церковних канонів і відповідно до надій народу Божого. Якщо ж, бережи Боже, цей єдиний і канонічно законний принцип буде порушено, то кожний, хто залишається вірним Православ'ю, одержить наше канонічне пастирське окормлення і не буде відданий на поталу силам зла».

Серцевина конфлікту між РПЦ і УПЦ з приводу автокефалії мала два боки. З одного, священноначаліє РПЦ поставилося до автокефалії УПЦ без особливого ентузіазму, хоча й не заперечувало факт її можливості, а з іншого — воно негативно оцінювало роль у цьому процесі митрополита Київського і всієї України Філарета. Останнє рішучою мірою живило конфлікт, хоча питання про автокефалію УПЦ мав, як відомо, вирішити Архієрейський Собор РПЦ 31 березня — 4 квітня 1992 р.

Собор дав негативну відповідь на питання про негайне одержання Українською православною церквою статусу помісної автокефальної церкви. Патріарх Алексій II у листі до Президента України, повторюючи основні позиції вироблених Собором документів, писав, що «в ході вільної і тривалої братської дискусії були уважно вислухані виступи єпископів Української Православної Церкви, що засвідчило неоднозначність у ставленні до автокефалії кліру та віруючих України. Якщо в західних єпархіях Української Православної Церкви ідея автокефалії сприймається позитивно, то в решті вона відкидається більшістю віруючого народу і духовенства. З усією щирістю запевняю Вас, що це питання не знято нами з порядку денного і буде розглядатися на черговому Помісному соборі Руської Православної Церкви, як того вимагає церковна дисципліна, у згоді з усіма Помісними Православними Церквами, коли повнота Української Православної Церкви вільно виявить у цьому свою волю. Поспішність у вирішенні питання про автокефалію загрожує новими церковними розколами в Україні, що можуть послужити поштовхом до порушення і без того нетривкого громадянського миру».

Головна причина, що змусила переважну більшість єпископів УПЦ відмовитися від домагання автокефалії, полягала, зокрема, у втраті авторитету митрополитом Філаретом. Подальші події лише поглибили суперечності, що існували в середовищі єпископів УПЦ. Ситуація особливо загострилася після оприлюднення митрополитом Філаретом 14 квітня 1992 р. свого наміру залишитися на посту предстоятеля УПЦ. На Архієрейському соборі в Москві він, як відомо, заявив про свою відставку, яку мав прийняти Архієрейський Собор Української православної церкви. Відкрита непокоря предстоителя УПЦ Московській патріархії дала ще один поштовх до посилення конфліктності в православному середовищі України. З цього моменту розпочався не лише розкол в УПЦ, а й відкрите втручання Московської патріархії у справи Української православної церкви, що володіла правом самостійності в управлінні.

Опорою Московської патріархії в УПЦ стала та частина єпископського корпусу УПЦ, що з тих чи інших причин протиставляла себе митрополиту Філарету. Ці архієреї очолили промосковську партію в УПЦ і на своїй нараді в Житомирі 30 квітня 1992 р. звинуватили предстоителя УПЦ Філарета у клятвовідступництві, проголосивши про свій вихід з-під його підпорядкування та поставивши вимогу про негайне скликання Архієрейського собору УПЦ.

Зрозуміло, що такі дії частини єпископату УПЦ мали цілковиту підтримку священноначалія РПЦ. На двох засіданнях Священного Синоду Російської Православної Церкви, що відбулися 6 – 7 та 21 травня 1992 р. в Москві, дії митрополита Філарета, спрямовані на збереження за собою Київської кафедри, було засуджено, його зобов'язали до 15 травня провести Архієрейський собор УПЦ і піти у відставку. *Єпископи УПЦ розпочали свій собор у Харкові 27 травня 1992 р. з переобрання предстоятеля УПЦ, навіть не поставивши до відома українську світську владу. На Харківському Соборі предстоятелем УПЦ обрано митрополита Володимира (Сабодана). Митрополит Філарет згідно з рішенням Священного Синоду РПЦ від 6–7 травня 1992 р. піднав під суд Архієрейського собору Російської православної церкви, який відбувся в Москві 11 червня 1992 р. Судове засідання Архієрейського собору РПЦ постановило: «1. Вивергнути митрополита Філарета (Денисенка) із сушого сану, позбавивши його усіх ступенів священства і всіх прав, пов'язаних з перебуванням у клірі. 2. Вважати всі висвяти в сан диякона, пресвітера та єпископа, зроблені митрополитом Філаретом у стані заборони з 27 травня ц.р., а також усі заборони, накладені ним на клір та мирян з 6 травня ц.р., незаконними і недійсними».*

Митрополит Філарет відмовився виконати постанови судового засідання Архієрейського собору РПЦ, оскільки вважав, що вони не мають канонічної сили на території Української православної церкви та суперечать її статутіві. Отже, зусилля Московської патріархії, націлені на гальмування процесу здобуття православними України автокефалії, призвели до ще одного розколу в православ'ї.

Спроба досягнення канонічної автокефалії в Україні скінчилася невдачею і новим церковним розколом. У червні 1992 р. з'явилася нова церква – Українська православна церква Київського патріархату. Вона була утворена на Об'єднаному соборі в Києві і включила до свого складу церковні структури, що лишилися у підпорядкуванні митрополита Філарета, та частину УАПЦ, очолювану митрополитом Антонієм (Масендичем). Необхідно зазначити, що в січні 1994 р. митрополит Антоній з групою єпископів перейшов на бік РПЦ і виїхав до Росії. Радикальні, національно зорієнтовані елементи об'єдналися в два церковні формування – УАПЦ і УПЦ Київського патріархату. Частина православних в Україні сподівається отримати автокефалію тільки завдяки зусиллям Української православної церкви, очолюваної митрополитом Воло-

димиром (Сабоданом), яка фактично перебуває під юрисдикцією Московської патріархії.

Обрання на Харківському соборі митрополита Володимира (Сабодана) предстоятелем УПЦ з титулом «Митрополит Київський і всієї України» істотно поглибило розкол в українському православ'ї, оскільки слідом за цим митрополит Філарет став предстоятелем УПЦ Київського патріархату з титулом «Патріарх Київський і всієї Русі-України». Після невдалого об'єднання з УПЦ Київського патріархату УАПЦ знову відокремилася як самостійна церковна структура.

Учасники Архієрейського собору в Харкові у своєму зверненні до Президента України писали: «Ми не тільки одностайно схвалюємо і підтримуємо прагнення Української православної пастви до незалежності, тобто канонічної автокефалії, але і вживаємо всіх заходів, щоб законним шляхом вирішити це життєве питання нашої Церкви».

Аналізуючи позицію православних церков і їхню потенціальну здатність досягти канонічної автокефалії, зазначимо, що новий предстоятель УПЦ митрополит Володимир і керівна ланка церкви, яка його підтримує, перебувають у надзвичайно складному становищі. Питання автокефалії православних в Україні надійно заблоковане священноначалієм РПЦ, відсутня щодо нього і єдність єпископату самої УПЦ. Митрополит Володимир не раз заявляв, що форсування ним здобуття автокефалії неминуче спричинить розкол у самій же його церкві, яка перебуває в канонічному і молитовному єднанні з РПЦ і в юрисдикційному підпорядкуванні Московському патріархату.

Великою загрозою для України є можливий вплив тієї чи іншої православної церкви на поглиблення регіоналізації України та її етнічне розшарування: наприклад, Центр і Захід України – сфера впливу УПЦ Київського патріархату та УАПЦ, Південь і Схід – так би мовити, територія УПЦ, яка перебуває в єдності з Московською патріархією. Це поглиблює політичне напруження в суспільстві, створює проблеми в міжнаціональних відносинах, негативно позначається на національній безпеці України.

Позиція українського православ'я на зовнішній арені великою мірою залежить від здобуття ним цілковитої канонічної самостійності. Тому визнання автокефалії від часу проголошення незалежності України стало досить серйозною проблемою не лише церковного, а й політичного керівництва. Треба взяти до уваги, що саме зовнішньополітичний аспект проблеми автокефалії через свою невиразність, контрверсійність і складність часто-густо

набував в історії народів, які традиційно сповідували православ'я, неприхованого політичного забарвлення. Наприклад, закордонні православні центри (та ж Константинопольська патріархія, від якої залежить канонічне вирішення цього питання) дуже суперечливо ставляться до визнання в майбутньому автокефалії українського православ'я.

Уселенський православний патріархат суттєво залежить від Московського патріархату, хоча останніми роками спостерігається певне напруження у відносинах між ними. Донедавна найприйнятнішою в Константинополі була позиція, яку й займав останніми роками Вселенський патріархат в українській справі: визнання УПЦ Київського патріархату і УАПЦ частинами Церкви, що перебувають у розколі; визнання передумовою отримання автокефалії, об'єднання всіх гілок українського православ'я, покаяння з боку «розкольників», наявність доброї волі Московського патріархату. Що ж до Московського патріархату, то його незацікавленість у наданні автокефалії українському православ'ю зрозуміла. Сучасні православно-богословські ідеї російської ойкумени і російського універсалізму як обов'язкової складової самоідентифікації росіян, претензії бути «третім Римом» на православному Сході заважають Московському патріархату об'єктивно оцінювати українські церковні справи.

Кризю в сучасному українському православ'ї потрібно оцінювати в контексті реальної релігійної, політичної, духовної ситуації в Україні. Самостійне значення цього міжцерковного конфлікту було б незначним, якби він не мав під собою соціально-політичного ґрунту. Дедалі більше політизуючись, цей конфлікт як кризовий стан українського православ'я є релігійною трансформацією політичного протиборства.

Де ж вихід? Він, звичайно, не в орієнтації на Константинополь, Москву чи Рим. Вихід – у мобілізації внутрішніх сил українського православ'я всіх трьох церков – Української православної церкви, яка перебуває в молитовному і канонічному єднанні з Московською патріархією, Української православної церкви Київського патріархату й Української автокефальної православної церкви.

4. Багатоконфесійність України. Міжконфесійні колізії

Україна – багатонаціональна і багатоконфесійна країна. Тут, справді, зустрівся і зімкнувся не лише православний Схід і като-

лицький Захід, а й Схід і Захід у масштабному, геополітичному вимірі. Починаючи з середини XVI ст., від часів Реформації, Україна стає притулком різних протестантських течій, хоча вкорінення протестантизму в українській землі відбулося значно пізніше – у кінці XVIII ст. Ще раніше, за часів Київської Русі, на українському ґрунті прижився іудаїзм, а згодом, з XIV ст. – й іслам. Нині маємо досить різнобарвну конфесійну карту України.

Найважливішою складовою релігійного життя в Україні є православ'я, яке загалом об'єднує понад 12 тис. громад, що становить понад половину діючих в Україні релігійних об'єднань. Досить активно діє Українська греко-католицька церква, яка після свого офіційного відродження й з моменту легалізації в 1989 р. після 43-річного перебування в стані скасування, заборони, переслідування і підпілля, швидко відродилася і по суті вийшла за межі Галичини, де було її «історичне коріння», поширила сферу своєї діяльності на всю Україну. УГКЦ за кількістю парафій займає нині друге місце після православ'я.

Серед церков, що активно розвиваються, є Римо-католицька церква. Утворено Львівську архієпископію, а також Житомирську, Луцьку і Кам'янець-Подільську дієцезії. У підпорядкуванні нунція (посла) Апостольської Столиці (Ватикану) діє структура РКЦ в Закарпатті. Парафії Римо-католицької церкви відновлюються в багатьох містах і областях східної і південної України.

Нині в Україні широко представлені різні протестантські Церкви. За станом на 1 січня 2000 р. вони об'єднували близько 5,6 тис. громад, серед них найчисленні – Євангельські християни-баптисти, Християни віри євангельської (п'ятдесятники), Свідки Єгови, Адвентисти сьомого дня, які, по суті, поширені у всіх регіонах і всіх областях України й постійно зростають.

Значно зросла в Україні кількість мусульманських громад, проте єдиної структури ця конфесія тут не набула, бо ж маємо три офіційно зареєстровані самостійні ісламські центри.

П'ять центрів керують діяльністю близько 150 іудейських громад. В Україні діють поки що нечисленні буддистські громади. Утворено Український центр буддистської культури.

З'являються й знаходять прихильників та активних послідовників нові християнські і нехристиянські течії, серед яких є досить екзотичні, далекі від національної традиції і культури. Ними зокрема є громади харизматичного напрямку, орієнталістські і синтетичні релігії, езотеричні об'єднання, сайєнтологічні рухи, неоязичництво і навіть сатанинські культури.

У правовій державі, демократичному суспільстві гарантується свобода світоглядного вибору, якщо це не виходить за межі загальнолюдської етики, не перешкоджає утвердженню особистості, інтелектуальному розвитку і моральному здоров'ю суспільства, цивілізованому співжиттю громадян.

Багатоконфесійність в Україні, яка намагається інтегруватися у християнську Європу, не повинна бути причиною міжконфесійних конфліктів. Найбільш за давнини і гострий міжконфесійний конфлікт в Україні сягає своїм корінням кінця XVI ст. Тут йдеться про унію як метод і форму об'єднання церков, що фактично не виправдала себе. Це нині визнають всі церковні авторитети, як православні, так і католицькі, які стоять на позиції екуменізму. Унія спричинила глибоку релігійну кризу, яка вийшла за межі XVI ст., гостро позначилася на всій історії українського народу, зумовила тривалі церковні і внутрішньонаціональні конфлікти.

Однак релігійна боротьба не була зовсім деструктивною. Два релігійні табори – уніати і православні – були поставлені перед необхідністю дбати про піднесення освіти, про мобілізацію інтелектуальних сил для літературної полеміки. Як одні, так і інші, стали послуговуватися засобами гуманістичної культури, яка наближала до себе прихильників і противників релігійного об'єднання під зверхністю Римського Папи. Необхідність виправлення, доповнення, продовження унії на новій основі – поєднання (а не злиття) обох церков українського народу на засадах Київського патріархату, єдиного для православної і греко-католицької спільноти – зрозуміли ще видатні ієрархи цих церков П.Могилата й.Рутський, хоча здійснити ці їхні плани так і не вдалося.

Якщо тодішній церковний провід за несприятливих для України політичних обставин усе ж таки знаходив шлях до примирення Українського християнства, то чи не повинно це слугувати за взірць поліпшення міжконфесійних відносин і зближення та налагодження співпраці всіх українських християнських церков за умов незалежної Української держави? Причина невдач у реалізації цієї ідеї зовсім не вичерпується драмою, що її пережили Українські церкви, або відсутністю справді яскравих особистостей, здатних об'єднати Церкви. Треба, зрештою, визнати слушність точки зору, згідно з якою запровадження унії не було ані насильницьким, ані добровільним, а було спричинене ходою історії.

І якщо на терені України зустрілися дві християнські течії – Східна і Західна, то чому б їм не пити з двох і напрочуд багатих і

повних джерел? Варто, здається, прислухатися до думки про необхідність для України осмислення природи Української церкви як іманентно-дуалістичної, що розвивається за принципом доповнюваності, а не перейматися пошуками «істинної віри» чи конструюванням «єдиної національної Церкви».

Греко-католицизм для багатьох поколінь українців став традиційною, національною Українською церквою. Як і православ'я стало національною Церквою для частини колишніх греко-католиків, їхніх дітей і онуків, які були охрещені Православною церквою, яку вони не бажають залишити, щоб повернутися до греко-католицизму. І в цій ситуації потрібна усвідомлена толерантність, повага до конфесійного вибору віруючих. Адже самою історією визначено бути Україні багатоконфесійною країною, а близьким за символом віри християнським Церквам – православної та греко-католицькій – співпрацювати для блага українського народу і Української держави. *Нині відкриваються сприятливі умови для дійового екуменізму цих Церков та інших релігійних об'єднань в Україні, формулу якого чітко і недвозначно висловив Іван Павло II: православний Схід і католицький Захід – дві легені, якими повинне дихати сучасне християнство.*

Спроба штучно творити якусь «єдину українську Церкву», «визнану державну релігію», стала б трагічною помилкою з тяжкими наслідками для загальної справи. Неправильно також розчленовувати Україну на сфери переважаючого конфесійного впливу: наприклад, Захід – Українська греко-католицька церква; Схід, Південь – Українська православна церква (що перебуває в канонічній єдності з Московським патріархатом); Центр – Українська православна церква Київського патріархату. Хоча вимальовується така конфесійна конфігурація: Українська автокефальна православна церква – терен переважаючого функціонування Галичина; територія рівного поширення парафій УПЦ і УПЦ Київського патріархату – Волинь; виключне функціонування УПЦ – Закарпаття.

Однак було б несправедливо й антидемократично, коли б лише за ознаками підпорядкованості тієї чи іншої Церкви або релігійної організації своїм закордонним центрам – Апостольській Столиці (Ватикан), Московській патріархії, протестантським чи іншим міжнародним центрам – ставити під сумнів їх українськість. Наша країна повинна бути вільною для функціонування будь-якої української Церкви, якщо та стоїть на засадах християнської моралі, української громадянськості, утвердження соборності Ук-

раїнської держави. Цей критерій оцінювання «дозволеності» чи «недозволеності» тієї чи іншої релігії стосується всіх конфесій (і не лише християнських).

Українську громадськість не повинно турбувати, що Церква чи релігійна організація перебуває в динамічному стані завдяки своїй місіонерській активності на полі християнізації. Українські протестантські Церкви активно включилися в процес духовного і національного відродження. У протестантських громадах все голосніше звучить проповідь і поширюється релігійна література українською мовою. Віруючі цих церков не відмовляються від історії, культури, духовності українського народу. Традиційний український протестантизм може стати важливим чинником міжконфесійної злагоди, підґрунтям єкуменізму, оскільки саме ці конфесії (баптисти, п'ятдесятники, Свідки Єгови, адвентисти) найбільше постраждали за часів тоталітаризму. Саме вони цінують релігійну свободу, прагнуть зберегти релігійний мир і міжконфесійну толерантність в Україні.

Динамічний розвиток протестантизму в Україні, стрімке поповнення його громад новими членами не несе загрози так званим «історичним Церквам», насамперед православній. І не тому, що протестанти становлять незначну в порівнянні, наприклад, з православ'ям, частину української християнської спільноти. *Усі християнські і нехристиянські конфесії в Україні здатні й повинні розвиватися паралельно на засадах взаємоповаги і взаємодоповнюваності, співпраці* у здійсненні значущих євангельських і соціальних проєктів. Повалення тоталітарного режиму відкрило можливості для соціальної розгерметизації протестантських конфесій, їхнього плідного включення у загальносуспільний, соціокультурний прогрес. Милосердницька добродіяльність, культурно-просвітницька діяльність протестантських конфесій в Україні здобула для них повагу найширшої громадськості та керівництва країни.

Українська незалежна держава, патріотичні громадські формування, вся свідомо українська громадськість можуть і повинні зробити все, щоб в Україні запанували релігійний мир, міжконфесійна співпраця. *Єкуменічний досвід* – досить різноманітний за формами і багатий за змістом християнських дійств – мають Церкви, релігійні організації Європи і Америки. Українським церквам бажано запозичити його, щоб активно включитися в єкуменічний процес. Це можна реалізувати, створивши постійно діючі організаційні структури, які б сприяли міжконфесійному діало-

гові і поступовому зближенню усіх Українських церков на ґрунті національного відродження України, духовного та морального оздоровлення суспільства. Міжконфесійне порозуміння можна було б здійснювати через періодично скликувані Всеукраїнські екуменічні конгреси, постійно діючу Конференцію чи Раду українських релігійних авторитетів і різних релігійних течій.

Українському екуменізму не стануть на заваді інші національні культури, світоглядні або конфесійні відмінності. Бо ж християнська культура, яка ґрунтується на Євангелії, має спільні корені з культурою іудейською, яка ґрунтується на Торі, і з ісламською культурою, яка в Корані увібрала багато сюжетів Старого і Нового Заповітів Біблії. Всі вони в конфесійному плані доповнюють одна одну і в багатьох аспектах – не лише провіденціальному і есхатологічному, а й культурологічному й етичному – можуть гармоніювати між собою. Це теж перспектива українського екуменізму, а отже – шлях мінімізації міжконфесійних колізій і стабілізації громадянського суспільства й зміцнення національної безпеки України.

5. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: перспективи розвитку

В Україні здавна приймали паломників в її святих місцях. І українські паломники відвідували святі місця в далеких від неї землях. Це не був туризм в сучасному розумінні цього поліфункціонального явища. Але в ньому вже були закладені комунікативні, інформативні, інтегративні, соціальні та інші функції. Доказом цього є паломництво українців до Святої землі, одне з яких знайшло свого літописця в особі Данила Паломника у творі «Житє и хождєньє Данила Руськия земли игумена». Данило Паломник не був першим паломником з Русі–України у Святій землі. У «Печерському Патерику» знаходимо інформацію про українських паломників ще в XI ст. Однак Данило паломник першим описав своє паломництво, яке здійснив у 1106–1108 рр. Він був ігуменом замощного монастиря, «ішов з великою дружиною». Описи паломництва він збагачує не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним і цікавим матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які свідчать про повагу приймаючої сторони до «руських паломників», і гордість паломників за «свою Руську землю». Мабуть, за цей патріотизм та

свіжий і різнобарвний паломницький колорит «Хождение Данила» було перекладене грецькою, німецькою, французькою мовами.

На українській землі, як свідчать давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Їх приваблювала краса української природи, шляхетність душі українського народу, духовна величність Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України.

Україна – багатонаціональна і багатоконфесійна країна, в якій налічується понад 70 різних релігійних течій. Міжконфесійні конфлікти в Україні, які, на жаль, подекуди існують, хоча їх географія значно звужилася і впала динаміка за останні роки, не переростають (і будемо сподіватися не переростуть) в етнорелігійне протистояння. Запорукою цьому є послідовна, цілеспрямована державно-церковна політика Української держави, яка ґрунтується на конституційних положеннях і державних правових актах, що відповідають міжнародному праву і захищають свободу совісті, релігійні свободи та права всіх національних меншин, усіх громадян України, як віруючих, так і невіруючих. Це створює сприятливі передумови та можливості для розвитку як вітчизняного, так і міжнародного паломницького туризму в Україні.

В Україні немає виявів релігійного екстремізму, який значно посилювався в кінці другого тисячоліття і заподіює шкоду міжнаціональним відносинам, співіснуванню різних народів, рас, культур, релігій, зокрема, такому дієвому гуманітарному чиннику розвитку й утвердженню цього співіснування як міжнародний туризм. Останнім часом терористичні акції релігійних екстремістів безпосередньо здійснюються проти туристів і туристських фірм та кампаній (Єгипет, Алжир, Індія, Пакистан, Близький Схід). Унаслідок етнічно-релігійних конфліктів цілі країни і регіони закриваються для міжнародного туризму, занепадає в них індустрія туризму, знищується його інфраструктура, а відтак виснажується державний бюджет, падає життєвий рівень населення (прикладом може слугувати нинішня Югославія).

У різних регіонах України збереглися історично-культурні пам'ятки християнства, ісламу, іудаїзму, караїзму та інших релігій і етносів. Вони є притягальними, надто привабливими культурними і сакральними осередками для українців, євреїв, кримських татар, караїмів, кримчаків, інших вихідців з України та їхніх нащадків, які проживають нині за її межами. Останніми роками ці

люди здійснюють приватні і неорганізовані паломницькі поїздки до місць, пов'язаних з пам'ятними датами, подіями, визначними особистостями їхнього етноконфесійного минулого.

Регіонами активного міжнародного паломницького туризму можуть бути: Крим – тут зосереджені історично-культурні пам'ятки дохристиянських релігій, ісламу, іудаїзму, караїзму, християнства; ряд міст пов'язаних з історією хасидизму в Україні, зокрема захороненням цадиків – святих, глав хасидистських громад, – Умань, Бердичів, Меджибіж, Тараща та ін., які відвідують хасиди-прочани з усього світу. Про можливу перспективу розвитку туризму, пов'язаного з хасидистським паломництвом, необхідно розповісти докладніше.

Хасидизм як релігійно-містичний рух, який виник унаслідок розвитку єврейської містики і релігійної філософії під час специфічної соціально-економічної, політичної і духовної ситуації в Україні у XVIII ст. Засновник цієї течії Бешт (1700–1760) підкреслював, що нерівність, яка існує в світі, не впливає на взаємини між Богом і людиною. Справжній праведник не той, хто хизується своєю вченістю, а той, хто піклується про ближнього. Слугувати Богові треба радісно і самовіддано, і навіть спокута має стати не скорботою за минулим, а радісним актом встановлення душевної гармонії. Хасидизм не послабив очікування Месії, не відкинув жодну із заповідей іудаїзму, але по-новому осмислив їх. Він швидко поширювався і охопив половину світового єврейства. На чолі громад хасидів стали цадики, багато з яких сформувалися як святі і діяли в Україні.

Браславські хасиди – послідовники цадика Нахмана Брацлавського (1772–1810), який вважав основою етики іудаїзму простий спосіб життя, самопожертву, відвертість, ширість, безпосередність у молитвах. Найчисленніші громади брацлавських хасидів – у Нью-Йорку, Єрусалимі, Бней-Браці, та Цфаті (Ізраїль). Їхня діяльність координується Всесвітньою радою брацлавських хасидів. Святе місце брацлавських хасидів – могила Нахмана в Умані, яку, згідно з його заповітом, на Рош-Гашана (Новий рік за хасидським календарем) відвідують брацлавські хасиди з усього світу, яких налічується до 100 тис.

Хабад Любавіч – ХаБаД – течія в хасидизмі, біля витоків якої стояв рабин Шнеур Залман (1745–1813). Релігійно-філософська система ХаБаД (аббревіатура івритських термінів «мудрість», «розум», «пізнання») побудована на синтезі екзальтованого ірраціоналізму в хасидизмі Бешта та традиційної талмудистичної вче-

ності. Центр ХаБаД – у Нью-Йорку, який опікується 200 тис. послідовників у США, Ізраїлі та Україні.

Таким чином Україна безпосередньо пов'язана з хасидизмом, який генетично є духовним продуктом українського єврейства. Цей різновид паломницького туризму не обслуговується в Україні на належному рівні, спричиняє незручності як для тисяч щорічних прочан-хасидів, так і для місцевих жителів. А він може стати істотним каналом наповнення бюджету. Ще в 80-ті роки (за радянської влади) були пропозиції американських й ізраїльських послідовників хасидизму належним чином профінансувати влаштування інфраструктури паломницького туризму хасидів до святих місць в Україні (побудова відповідних аеропортів, шляхів сполучення, готелів тощо). Проте радянська влада проігнорувала цю пропозицію, надавши перевагу ідеологічним розрахункам антирелігійної політики.

Регіонами міжнародного паломницького туризму можуть і повинні стати Прикарпаття та Закарпаття, які пов'язані з культурою, пам'ятними місцями народів, споріднених з католицизмом, іудаїзмом, Вірменською церквою. Київ, Чернігів, Одеса, Полтава – ці та інші міста є носіями не лише християнської монокультури, а й поліконфесійної культури як у минулому, так і в наші дні. Тут збереглися пам'ятки давньої християнської і навіть дохристиянської – язичницької цивілізації. Низка українських міст обласного і навіть районного підпорядкування (згадаємо тут наше Поділля, Хмельниччину, Вінничину) – якщо не діючі, то потенційні туристичні маршрути не лише для громадян України, а й для іноземців.

Для розвитку міжнародного прочанського туризму в Україні надзвичайно важливо досягти встановлення та збереження мирного співжиття, спокою, злагоди між усіма етносами і культурами, конфесіями та віруваннями багатонаціональної України. Міжнаціональний і міжконфесійний мир – підґрунтя та запорука успішного розвитку міжнародного туризму в Україні. А це вимагає від українських туристичних організацій, спеціалістів туристичної індустрії та туристичної культури поряд з іншими *філософськими та гуманістичними засадами туризмології* засвоїти, сповідувати та пропагувати й *релігієзнавчі*, а саме:

1. На терені України зустрівся та зімкнувся не лише православний Схід і католицький Захід, а й Схід і Захід у масштабному, геополітичному вимірі. Починаючи з середини XVI ст., від часів Реформації, Україна стає батьківщиною різних протестантських

течій – лютеранства, кальвінізму, соцініанства, згодом – баптизму, адвентизму, п'ятдесятництва, Свідків Єгови, а сьогодні – різних харизматичних течій, неорелігій. Ще раніше на українській землі прижилися іудаїзм та іслам. Отже, нині маємо досить різнобарвну конфесійну карту України. Тут пускають коріння, знаходять прихильників і послідовників нові християнські та нехристиянські течії, відгалуження, групи, іноді досить екзотичні, далекі від національної традиції та культури.

2. У правовій державі, демократичному суспільстві гарантується вільний світоглядний, віросповідний вибір, якщо він не виходить за межі загальнолюдської етики, не перешкоджає утвердженню сутнісних сил людини, інтелектуальному, моральному розвитку особи, цивілізованому співжиттю громадян.

3. Національні культури, конфесійні відмінності, світоглядний плюралізм не повинні (і не можуть) в Україні бути підґрунтям для релігійного екстремізму і етнорелігійної ворожнечі. Бо ж християнська культура, що ґрунтується на Євангелії, має спільні корені з культурою іудейською, що ґрунтується на Торі, та ісламською, яка в Корані увібрала багато сакральних сюжетів Старого та Нового Заповітів Біблії. Усі вони доповнюють одна одну і в багатьох аспектах – не лише провіденціальному й есхатологічному, а й культурологічному й етичному – можуть гармоніювати між собою. Отже, Україна – перспективна, безпечна та приваблива країна для розвитку міжнародного паломницького туризму.

4. Міжконфесійний і міжнаціональний мир як неодмінна, фундаментальна передумова для розвитку паломницького туризму набуває вирішального значення, оскільки етнорелігійні конфлікти значно посилюються в кінці другого тисячоліття і мають тенденцію до зростання. Їх географія не обмежена якимсь одним регіоном. Етнорелігійні конфлікти охопили майже весь світ: Індія–Пакистан (на ґрунті протистояння індуїзму та ісламу), Судан, Індонезія, Філіппіни, Таїланд, М'янма та інші країни африкансько-азіатського регіону (ісламсько-християнські конфлікти), Близький Схід (Ізраїльсько-арабський конфлікт, що межує з іудейсько-мусульманським протистоянням), Північна Ірландія, Югославія (міжхристиянське та християнсько-ісламське протистояння).

5. Особливо небезпечним і кривавим є релігійний екстремізм на ґрунті ісламського фундаменталізму, що супроводжується боротьбою за повернення до «витоків ісламу», «утвердження первісного, ще не зіпсованого ісламу», «встановлення ісламської теок-

ратичної держави». Події останнього десятиліття в Алжирі, Єгипті, Лівані підтверджують це. У цих країнах жертви ісламських фундаменталістів налічують сотні тисяч самих лише правовірних мусульман. Тереном ісламського фундаменталізму та тероризму стає Кавказ, а також країни Середньої Азії. Саме тому боротьба з релігійним екстремізмом, який загрожує міжнародному туризму, є важливим чинником збереження міжнаціонального і міжконфесійного миру в Україні.

Отже, організація міжнародного паломницького туризму в Україні вимагає підготовки кваліфікованих кадрів туристичної справи: гідів, провідників туристських груп, розвитку інфраструктури туризму – шляхів сполучення, засобів комунікації, місць туристського відпочинку, готелів, ресторанів, кафе, а також обладнання сакральних місць, які є об'єктами прочанського туризму, реставрації історично-культурних пам'ятників. Туристські прочанські маршрути могли б мати орієнтовані й привабливі назви: «Культурно-релігійні пам'ятки давніх народів Криму», «Святі місця хасидизму в Україні», «Витоки християнської України», «Монастирі України», «Закарпаття і Буковина – перехрестя східного і західного християнства» та інші.

З метою найдокладнішого вивчення перспектив міжнародного паломницького туризму, уточнення можливих потоків туристів – прочан з конкретних зарубіжних країн, їхніх інтересів і запитів, необхідно встановити контакти з культураташе посольств цих країн в Україні (наприклад, США, Канади, Ізраїлю, Туреччини, Польщі тощо), а також з товариствами та асоціаціями, національно-культурними фондами, конфесійними центрами національних меншин в Україні.

VI. Християнство в контексті сучасності

Відзначаючи 2000-ліття Різдва Христового богослови всіх його течій і напрямів розмірковують над тим, чи повинна релігія в наш динамічний час залишатися незмінною, яку позицію потрібно зайняти церкві в умовах наукового і соціального прогресу? Через поріг цього великого ювілею християнства, як вважає Папа в енцикліці *Tertio millenio adveniente* – «Наступаюче третє тисячоліття» (1991 р.), «Церква повинна увійти з ясним усвідомленням, що й як вона пережила за минулі 20 століть». Це вимагає, як зазначає Іоан Павло II, «очищення від помилок, непослідовності, визнання слабкості вчорашнього дня».¹

1. Пошуки шляхів і форм оновлення. Католицьке аджорнаменто

Християнство в цілому, як одна із світових релігій, стоїть нині перед альтернативою пошуків шляхів і форм оновлення. Однак виникає питання: чи закономірно говорити про релігійний модернізм і релігійний консерватизм? Модернізм і консерватизм – взаємопов’язані тенденції. Залежно від конкретних умов може переважати то одна, то друга. Можна сміливо констатувати, що модернізм посилюється останнім часом у всіх християнських Церквах і об’єднаннях.

Під знаком оновлення католицизму відповідно до сучасної епохи відбувся II Ватиканський Собор (1962 – 1965 рр.), який санкціонував частковий перегляд католицького культу, соціально-політич-

¹ Іван Павло II. Апостольське послання “*Tertio millenio adveniente*” (“Наступаюче третє тисячоліття”). – Ватикан, 1994. – С. 36–62.

ної доктрини й організаційних форм. Від багатьох елементів ортодоксальної традиції відмовляються православні церкви, що ведуть нині підготовку до Вселенського православного собору 2003 р., до попередньої програми якого включено багато питань, пов'язаних з модернізацією ідеології і культу. *Дуже сильні позиції модернізму в протестантських Церквах і об'єднаннях*, найбільш схильних до експериментування в галузі релігійної ідеології, зокрема, теології та церковної практики.

Помітні модерністські віяння і в сучасному ісламі, який шукає ефективних засобів релігійного впливу на мусульман у сучасному секуляризованому світі. Модернізує свої погляди, обрядовість й організаційну структуру буддизм. Посилюються позиції релігійного оновлення в іудаїзмі та інших релігіях. У католицьких теологічних колах широко дискутується питання про сотеріологічну цінність нехристиянських релігій; висувається і досить успішно обґрунтовується теорія «прихованої присутності таїнства Христа» в нехристиянських релігіях (індуїзмі, буддизмі, ісламі). Учений-езуїт Дж.Дупуїс обстоює точку зору, що в нехристиянських релігіях таємниця Боговтілення Христа і його спасаючого посланництва до певного часу є «анонімною». Він вважає, що віруючі нехристиянських релігій також беруть участь в християнському таїнстві, оскільки його присутність і діяння не обмежуються християнською спільнотою.¹ Дж.Дупуїс відкидає ортодоксальну доктрину, що нехристиянські релігії не можуть бути шляхом спасіння. Зрозуміло, така модерністська точка зору відразу ставить перед християнською теологією проблему визнання рівності всіх релігій. Крім того, вона відкриває широкі можливості не тільки для християнського, а й для нехристиянського екуменізму.

Об'єктом модернізації в наші дні стало насамперед віровчення – найфундаментальніша частина релігійного комплексу. Ті положення і догмати, які втратили актуальність і не сприймаються сучасними віруючими, замовчуються чи витлумачуються по-новому.

Віровчення викладається сучасною мовою з використанням понять і уявлень, що легше засвоюються людиною, яка мислить категоріями і поняттями сучасного науково-технічного і соціального прогресу. Так, наприклад, католицизм і протестантизм, давно відмовившись від буквального тлумачення Біблії, застосовують нині зокрема такі методи пояснення біблійних текстів: роз-

¹ Див.: Jesus Christ a la rencontre des religions. – Paris, 1989. – P.127.

межування божественного і людського в Біблії; пропагування теорії прогресивного об'явлення; алегоризація та деміфологізація Святого Письма. Активно також застосовується метод герменевтики до інтерпретації біблійних текстів. Робляться спроби узгодити наукову картину світу з біблійною. Останнім часом від теологів можна почути визнання навіть дарвінівської теорії еволюції щодо походження і розвитку різних видів флори та фауни. Переосмислюються не лише окремі догмати, а й релігійно-моральні висновки з них. Однак при цьому незмінною залишається вихідна позиція богослов'я про божественне походження душі.

«Теологія помилок» в церкві. Останнім часом в лоні католицької церкви точаться дискусії щодо достовірності божественного авторитету влади Церкви. Переглядається концепція непомилності віронавчального авторитету Церкви. Дедалі частіше в католицьких закладах під час теологічних студій і дискусій звучать заклики «до подальшої рефлексії над теологією правди в церкві». Творення «теології правди в Церкві» відбувається в контексті одночасного творення аргументованої «теології помилок у Церкві».

Унаслідок теологічних дискусій було виокремлено низку «помилків навчальної влади Церкви» і звинувачень на її адресу з таких питань: сягаюча в давноминулі століття, витокова спорідненість з маніхейством, збитковість вчення Церкви про подружжя, тілесність, жіночість і чоловічість; крах започаткованої в XVI–XVII ст. євангелізації Китаю та Індії через негативне ставлення віронавчальної влади Церкви до інкультурації, євангелізації культури, звичаїв, традицій, ментальності народів цих країн; привласнення Церквою права судження про правомірність і правильність поглядів в природничих науках, найтрагічнішим наслідком чого була справа Галілео Галілея; інтегральна позиція церкви щодо сучасності, унаслідок якої Церква, вбачаючи загрозу з боку лібералізму і соціалізму, протидіяла їм замість того, щоб конфронтацію вести з позицій Євангелія й історії; полювання в XVII ст. на відьом, яке, навіть за найскромнішими підрахунками призвело до загибелі ста тисяч осіб; неправомірні трактування влади церкви, перевищення нею службового призначення, що призводило до війн і людських жертв; теорія хрестових походів, масове вбивство людей задля повернення святих місць; недовірливе і навіть вороже ставлення до екуменізму протягом минулих ста років.

Сучасними реформаторами в католицизмі ставиться питання щодо ступенів довіри до авторитету Церкви в більш широкій площині: яке теологічне вчення Церкви можна вважати «безпомил-

ковим», а яке «автентичним»? Це стосується насамперед авторитету єпископів і їх ролі у формуванні католицької теології. Загалом робиться висновок: «У житті Церкви ми найчастіше стикаємося з автентичною наукою, щодо якої немає впевненості, чи вільна вона від помилок. Це стосується поглядів єпископів, енциклік і повчань пап».¹

Розвиток аджорнаменто. Можливість вільної дискусії з питань, які становлять основу віровчення церкви, започатковано на її Ватиканському Соборі (1962–1965). Цей Собор, на якому відбувалася запекла дискусія між консерваторами і модерністами, взяв курс на аджорнаменто, тобто оновлення, осучаснення (італ. *aggiornamento*) Церкви.

Гасло аджорнаменто висунув Іван XXIII, вказуючи, зокрема, в енцикліці «*Mater et magistra*» — «Мати і наставниця» (1961), що сучасна ситуація значно відрізняється від умов життя в минулому. З цього зроблено висновок: Церкві не можна зупинятися на формах і методах діяльності, які склалися протягом тривалої її історії. Починаючи процес аджорнаменто, Папа Іоан XXIII і його наступник Папа Павло VI наштовхнулися на опір церковних консерваторів, які вважали, що реформи, скеровані на осучаснення і подолання кризи Церкви, по суті сприятимуть поглибленню цієї кризи і спричинять вибух критики в католицькому світі. З іншого боку, аджорнаменто ставилося під сумнів і найпоштовхливішими та найрадикальнішими церковними реформаторами. Останні вважали, що реформи II Ватиканського Собору зовсім недостатні, половинчаті, що Собор був надто компромісним.

Нинішній Папа Іоан Павло II ставиться до ідеї аджорнаменто з великою стриманістю. Незважаючи на те, що він вніс в теорію і практику сучасної католицької церкви нові позитивні елементи, однак понтифік все ж вважає, що радикальне осучаснення церковних інститутів не потрібне і навіть шкідливе.

Соборні отці усвідомлювали, що людство чекає від Церкви нового послання. На це вони відповіли конституцією (схема XIII «Про Церкву в сучасному світі»), центральними для якої стали питання соціального вчення. Насамперед в ній знаходимо нетрадиційне для Церкви поняття «єдності віруючих як Божого народу і світу». Це було виявом відкритості до світу, примиренням зі світом. Такий підхід спричинив жвавий інтерес серед віруючих, і Церква прийняла тезу про поступове зрівнювання й остаточно

¹ Znak. — Kraków, 1996. — №8. — S.129.

ліквідацію соціальної та економічної нерівності на ґрунті правильної інтерпретації розвитку — поза протиставленням капіталізму і соціалізму. Вводилося нове поняття подвійного виміру і значення розвитку: з одного боку, розвиток розглядають як задоволення потреб матеріального порядку, а з другого — інтелектуального, морального, духовного і релігійного. Такий підхід має на меті подолання традиційних суперечностей між виробником і споживачем, а також дискримінації, що зневажала людську гідність.

Соборна конституція висловила за гуманістичне розуміння розвитку суспільства. Церква засвідчила чуйність до нерівності й несправедливості, зокрема щодо проблем так званого «третього світу». З боку Церкви посилюється вимога персоналістського об'єднувального «виправлення» економіки, щоб домінували потреби та інтереси людини як кінцева мета, центральний об'єкт і головний чинник розвитку. Віронавчальна влада Церкви вперше так урочисто, широко й однозначно висловила про суто світські аспекти християнського життя.

Відтоді поняття «розвитку» постійно домінує в соціальному вченні Церкви, дедалі більше поглиблюючись у папських енцикліках. У «*Populorum progressio*» — «Прогрес народів» (1967) висувається поняття розвитку у значенні переходу від знедоленого, убогого життя до гуманніших умов, які забезпечуються знаннями, надбаннями культури, повагою до людської гідності, визнанням вищих цінностей і Бога. У «*Laborem exercens*» — «*Займаючись працею*» (1981) знаходимо «центральний ключ» вирішення соціального питання — людську працю. Ґрунтуючися на цьому «фундаментальному вимірі людського існування», автор енцикліки розглядає всі інші аспекти суспільно-економічного життя, включаючи технологічний та культурний. Енцикліка «Турбота про соціальну дійсність» (1987) свідчить, що Папа Іоан Павло II обстоює думку про те, що соціальний прогрес не може обмежуватися лише збільшенням благ і послуг, тобто тим, що є у володінні, а повинен водночас сприяти повноті «буття» людини. *Спосіб подолання перешкод до розвитку віронавчальна влада Церкви вбачає у суспільній солідарності, яка протистойть боротьбі класів і насильству, утверджує цивілізацію любові, єдності всіх людей і народів. Підсумком в утвердженні поняття «розвитку» стала енцикліка «Centesimus annus» — «Століття» (1991), в якій Іван Павло II висуває вимогу «олюднити» економіку, створити суспільство вільної праці, підприємництва і співучасті, соціальної економіки, зорієнтованої на загальне благо.* Понтифік обстоює тут тезу, що «капі-

тал не абсолютний» і вимагає «колективної відповідальності» за стимулювання розвитку.

Таким чином *аджорнаменто* як гасло II Ватиканського Собору, започаткувало широку програму динамізації соціального вчення католицької Церкви, наближення Церкви до сучасного світу шляхом модернізації ідейного арсеналу, культу, структури, осучаснення теології, пом'якшення доктрин, які різко протиставляли католицизм іншим християнським віровизнанням. Але одночасно аджорнаменто, як того й побоювалися навіть деякі реформатори, зумовило вибух критики в католицькому світі, якого ще ніколи раніше не було в Церкві. Сучасні постмодерністи в лоні католицької Церкви вважають, що поза католицькою Церквою і взагалі поза християнством інші нехристиянські релігії (індуїзм, буддизм, іслам) теж мають «позитивне значення в Божому плані спасіння», і що християнство не може претендувати на «абсолютний і універсальний характер своєї науки». ¹ Навіть припускається, що послідовники інших релігій в якийсь «неусвідомлений» спосіб «зустрічаються з об'явленням Христа і завдяки цьому досягають спасіння». Цей «універсальний екуменізм» схвалюється насамперед частиною вчених-теологів у колах католицької інтелігенції і навіть окремими представниками ієрархії.

2. Інтеграція теології і західної філософської та соціальної думки

Теоретичною базою сучасної західної релігійної філософії є теологія. Всі її положення і висновки так чи інакше погоджуються з догматикою, з основоположними ідеями Святого письма. Західна релігійна філософія не зливається з теологією, але тісно пов'язана з нею спільними інтересами. І все ж таки між релігійною філософією і теологією не можна поставити знака рівності, хоча їхні відмінності мають досить умовний і змінний характер.

Основні відмінності релігійної філософії від інших течій західної філософії виявляються в тому, що релігійна філософія своїми основоположними ідеями пов'язана з релігією і постулатами віровчення. Головною її проблемою є виявлення відношення Бога до створеного ним світу і людини, що складає альфу і омегу всіх релігійно-філософських шкіл, незалежно від їх конфесійної приналежності.

¹ Znak. — Krakow, 1996. — № 8. — S. 129.

Інтеграція теології і західної філософської думки характерна для традиційного католицизму і протестантизму. Серед католицьких релігійно-філософських течій найвпливішими є неотомізм, неоавгустинізм, тейярдизм. У протестантизмі в різні часи були поширені ліберальна теологія, неоортодоксія, «теологія мертвого Бога» та інші.

Інтеграція католицької теології і філософії. Важливою віхою в історії католицької філософії стало вчення домініканського монаха Томи Аквінського (томізм), який систематизував зрілу схоластику, намагаючися надати її положенням раціонально-логічного обґрунтування, привести у відповідність до здорового глузду. Тома здійснив синтез християнського віровчення з ідеалістичними ідеями Аристотеля, побудував метафізичну теорію буття, намагаючися подолати нігілістичне ставлення до розуму августиніанства і тертуліанства. В період контрреформації томізм глибоко вкорінився в католицькій церкві.

З кінця XIX ст. оновлене вчення Томи Аквінського почало називатися неотомізмом, який став одним із впливових напрямів філософії XX ст. Неотомізм має низку переваг, притаманних схоластичній філософії – системність, синтетичність, концептуальність, широкий арсенал категорій і логічних аргументів. Великий внесок у розвиток цієї школи зробив кардинал Д.Ж.Мерсьє (1851 – 1926), з іменем якого пов'язане створення спеціального академічного центру для опрацювання і викладання неотомізму при Лубенському університеті в Бельгії. У цьому центрі робляться спроби розвивати неотомізм, використовуючи досягнення сучасних наук та інших філософських шкіл. Прихильники ортодоксального неотомізму концентруються в основному в римському «Колегіум Ангелікум».

Одним з впливових видів неотомізму є екзистенціальний неотомізм, репрезентований Ж.Марієном, Е.Жильсоном та ін. Ці філософи намагались уточнити поняття «буття», яке, за їхніми поглядами, є не субстанцією, а «чистим актом», «екзистенцією». Відповідно до такої інтерпретації, Бог розуміється не стільки як першопричина, скільки як саме життя, любов, рух, креативна сила. Неотомісти екзистенціального напрямку більше уваги приділяють людському виміру буття. Значну роль відіграли ідеї «інтегрального гуманізму» Ж.Марієна, які ще називають неотомістським персоналізмом.

Одним з найперспективніших напрямів неотомізму є трансцендентальний неотомізм, основні принципи якого сформулював

бельгійський неотоміст Х.Марешаль (1878–1944), який асимілював ідеї трансцендентального методу І.Канта. Видатними представниками трансцендентного неотомізму в німецькомовних країнах є К.Раннер, Е.Корет, Й.Метц та ін., у Канаді – Б.Лонерган. Деякі автори до цього напрямку відносять і К.Войтилу – Івана Павла II, на якого мала сильний вплив феноменологія, особливо погляди М.Шелера. Робляться спроби пов'язати проблему суб'єктивності людини з більш широкою, новою інтеграцією поняття раціонального.

Дискусії між католицькими філософами і теологами за всіх часів виходили за межі, визначені церковною ієрархією. І після оголошення вчення Томи Аквінського офіційною католицькою філософією поряд з неотомізмом розвиваються різні альтернативні школи: філософія духу (Р.Ле Сенн), філософія дії (М.Блондєн), католицький екзистенціалізм (Г.Марсель), католицький персоналізм (Е.Муньє, Ж.Лакруа, Ж.-М.Доменака та ін.), оригінальна концепція християнського екзистенціалізму (Тейяр де Шарден), різні варіанти нової теології, включно з революційною латиноамериканською «теологією звільнення». Ці течії мали модерністську спрямованість і викликали критику, а то й заборону консервативним церковним керівництвом. *Проте новаторські думки поступово проникають і в офіційну доктрину католицизму. На документи II Ватиканського Собору, на якому більшість була за оновлення, тобто прихильниками курсу на аджорнаменто, вплинули не стільки ідеї ортодоксальних неотомістів, скільки персоналістів і навіть Тейяра де Шардена (хоча це ім'я не згадувалося).* Після II Ватиканського Собору в католицизмі продовжується процес плюралізації.

Сучасні філософські ідеї в протестантизмі. Основними джерелами протестантської теології є ідеї реформації, які і в наш час обговорюються, особливо в екуменічних дискусіях, а також погляди світової світської філософії (Г.Лейбніц, І.Кант та ін.). Філософські проблеми в протестантизмі ставилися і вирішувалися в контексті теології. Основними віхами протестантської ідеології були: ортодоксальна теологія XVI ст. (М.Лютер, Ж.Кальвін); ліберальна теологія XVIII – XIX ст. (Ф.Шлейєрмахер та ін.); діалектична теологія (К.Барт, Р.Нібур) і протестантський екзистенціалізм першої половини XX ст. (П.Тіліх); нова теологія, яка склалася під впливом ідей Д.Бонхоффера та ін. (друга половина XX ст.).

Філософсько-теологічні концепції протестантизму включаються в систему ідеалістичної філософії (релігійно-філософські різно-

види екзистенціалізму, діалектична теологія) безпосередньо, або через релігійну філософію (ліберальна і фундаментальна теологія). Протестантська теологія, водночас, шукає контактів з сцієнтистсько-орієнтованими філософськими течіями заходу: позитивізмом (філософія досвіду, аналітична філософія), структуралізмом. *У протестантській ідеології існують основні теологічні тенденції: оцінка наступності протестантизму щодо періоду Реформації й оцінка проблеми зв'язку християнства з сучасністю: з одного боку, адаптація до сучасної науки і культури, а з іншого – негативна реакція на це пристосування.*

На протестантську теологію ХХ ст. великий вплив мала боротьба модерністських і консервативних течій в теології. *Своєрідною реакцією на богословський модернізм була діалектична теологія, яка утверджувала релігійні принципи через заперечення і суперечності. Р.Тілліх і Р.Бультман для обґрунтування і оновлення християнських догматів звертаються до екзистенціальної філософії, спираючись на ідеї С.К'єркегора, М.Бубера, М.Хайдеггера. П.Тілліх за допомогою понять «кореляція» і «кайрос» (процес, його типи і рушійні сили) представляє християнську теологію як частину єдиного культурного комплексу. Р.Бультман, спираючись на ідеї екзистенціальної герменевтики і деміфологізації, пристосовує дослідження біблійних текстів до сучасності.*

Останніми десятиріччями обґрунтовуються різні концепції секулярного християнства, зокрема «секулярна теологія», яка намагається визначити «світське» значення християнської віри для індивіда, створити таку модель християнства, що гармоніювала б із сучасним світом. Переглядається не тільки предмет самої теології, а й старі форми теологічного мислення. Оголосивши весь світ ареною божественного об'явлення, теологи цієї течії вирішили, що не трансцендентний, потойбічний Бог, а світські, людські проблеми повинні бути головним предметом теології.

Загальнопротестантські принципи особистого контакту віруючих з Богом рефлексуються в «теології процесу». *Констатуючи неприйнятність традиційної ідеї Бога для сучасної секулярної свідомості людини, американські протестантські теологи намагаються віднайти відповідний концептуальний засіб для вираження реальності Бога. За допомогою неокласичної метафізики, європейської екзистенціальної і феноменологічної філософії робляться спроби дати нову інтерпретацію ідеї Бога, розкрити для сучасної людини смисл секулярного християнства. Модерністські ідеї змикаються з традиційними концепціями християнства в «теології надії».*

Цим напрямам протистоять ідеї неоконсервативного християнства «моральної більшості». У протестантській теології представлені різні конфесійні положення і загальні протестантські доктрини, які є основою екуменічної теологічної дискусії.

Католицизм і протестантизм протягом останнього сторіччя сформулювали свої соціальні і соціально-етичні доктрини. Доктринально оформившись в енцикліці Лева XIII «*Regum novarum*» – «Нові речі» (1891 р.), соціальне вчення римсько-католицької церкви спрямовувало свою рефлексію на актуальні проблеми: відповідно до цього вчення приватну власність оголошено як таке явище, що безпосередньо випливає із «природного права» і природи людини; відкидається будь-яке насильство як засіб зміни існуючого ладу.

Соціальна доктрина католицької церкви уточнювалась і доповнювалась низкою соціальних енциклік: «Рік сорококовий» (1963), «Матір і наставниця» (1961), «Мир на землі» (1963), «Прогрес народів» (1967), «Наступають вісімдесяті» (1971), «Займаючись працею» (1981), «Турбота про соціальну дійсність» (1987), «Століття» (1991). *Для теоретичного обґрунтування соціального вчення католицизму, поряд з неотомізмом, широко використовуються ідеї католицького персоналізму, тейярдизму, екзистенціалізму та інших філософських течій.* У соціальному вченні католицької церкви зберігається в основному старий категоріальний апарат, але там з'являються нові моменти, зокрема, готовність реагувати на зміни, що відбуваються в світі. Це зокрема знайшло відображення в поширеному понятті «ознаки часу», яке вказує на нові явища і тенденції суспільного життя. *До теологічного лексикону увійшло поняття «розвиток». Право приватної власності захищається, але не абсолютизується. Допускається можливість відчуження приватної власності заради «загального блага». Особливо підкреслюється, що Церква не пов'язує себе з певною соціальною чи політичною системою. Водночас Церква відмовилася від практики анафемствування інакодумців і перейшла до діалогу з ними та з невірними.*

Нині центр уваги в католицькій соціальній доктрині перенесено з політичної проблематики на релігійно-етичні аспекти соціальних проблем. Проте і в останніх соціальних енцикліках Церква не відмовляється від аналізу широкої панорами світових процесів і явищ: тоталітаризму, мілітаризму, режимів з марксистською ідеологією, ринкової економіки, споживацького суспільства, духовності, культури, релігії. В енцикліці «Століття» ґрунтовно оха-

рактизовано зміни політичної ситуації в країнах центральної і східної Європи в 1989 – 1991рр.

Західна суспільна думка XIX ст. звернула особливу увагу на соціальний характер протестантської етики, але оцінювала її однобічно і часто абсолютизувала її роль у становленні буржуазного суспільства (У.Коббет, Дж.Тоніоло та ін.). Кульмінацією такого підходу стало на початку XX ст. дослідження «Протестантська етика і дух капіталізму» та інші праці М.Вебера.

Соціально-етичні ідеї протестантизму стали духовним відображенням нової тенденції суспільного розвитку і в такій якості дійсно відіграли важливу (але не вирішальну) роль у зміцненні цих тенденцій, в їх ідейному виправданні, у формуванні дисципліни і культури праці. Водночас вони відобразили психологію широких верств трудящих з їх надією про втілення в сучасній історичній формації таких загальнолюдських цінностей як високий соціальний статус людини праці, шанобливе ставлення до будь-якої корисної людям діяльності, необхідність професійного вдосконалення, чесність і обов'язковість у людських стосунках.

У XX ст. посилюється ідеологічне використання протестантської соціальної етики. Сучасні фундаменталісти, спекулюючи на традиційних протестантських ідеях працелюбності, справедливості, ощадності, критикують ініціативу соціальної допомоги низам за рахунок податкодавців, називаючи їх несправедливими щодо працюючих, захищають патріархальні цінності, характеризують безробіття і бідність як наслідок лінощів і небажання здобути професію та добре працювати.

3. Концепція синтезу науки і релігії в сучасному богослов'ї

Утвердження релігійної картини світу було і залишається одним із найважливіших завдань теології. Головним з них є погодження вчення про Бога як абсолютну причину всього існуючого зі змінами наукових уявлень про світ і людину. Релігійному світогляду притаманне визнання творення світу (креаціонізм); доцільності і цілеспрямованості явищ реальності, початком і завершенням яких є Бог (телеологія); уявлення про спрямовуючу силу і Божественне управління світом (провіденціалізм). Теологія прагне пояснити з релігійних позицій реально існуючу упорядкованість, закономірність і загальний зв'язок явищ.

Релігійному світогляду притаманне також специфічне витлумачення питання про місце і роль людини в світі, яке виражене в концепції антропоцентризму. Людина оголошується центром Всесвіту, вінцем Божественного творіння, образом і подобою Бога. В богослов'ї традиційно проголошувалася перевага віри над розумом. Водночас характерним було й намагання примирити віру і розум, щоб використати розум для подальшого обґрунтування релігії.

Незаперечність успіхів науки *стимулювали богослов'я переглянути ставлення до розуму*. Теологічна концепція істини покликає служити піднесенню віри над розумом і релігії над наукою. Висловлювання теологів про істину суперечливі: з одного боку, захищається традиційна теза про те, що істина — це Бог як втілення абсолютного знання; з іншого, — намагаючися примирити науку і релігію, теологи розвивають концепцію множинності істин, кожна з яких може використовуватися тільки у визначеній сфері буття. Відповідно до цього поділу цариною релігії вважається світ надприродний, потойбічний, а також уся сфера духовного життя. Що ж до науки, то вона обмежується проблемами природознавства без права на вирішення світоглядних питань.

Богословське сприйняття досягнень науки. Накопичення конкретних позитивних знань про живу і неживу природу спочатку не порушувало релігійної картини світу. Інколи навіть духовні особи брали участь у дослідженні природи, вважаючи, що отримані результати відкриють з більшою очевидністю для людини могутність Бога-творця. Коли ж дослідження природи набрало системного характеру і поклало початок природознавству в сучасному його розумінні, накопичені факти підготували узагальнення, які призвели до конфлікту науки з релігійним світоглядом. Першу вибоїну в традиційній релігійній картині світу зробила в середині XVI ст. теорія М.Коперника. Геліоцентрична система, обґрунтована ним, підірвала тогочасні богословські уявлення про Землю як нерухомий центр Всесвіту. Вона підкріпила ідею існування інших світів, подібних до Сонячної системи, ідею безкінечності Всесвіту.

Ця ідея, як відомо, спричинила протест католицької Церкви спровокувала репресії проти ряду вчених, які підтримували й розвивали наукові уявлення, пов'язані з «коперніківською революцією» в природознавстві. Нині *католицька Церква визнала свою помилку і реабілітувала жертви своїх переслідувань*. В Апостольському Посланні «*Tertio millennio adveniente*» («Наближаючись до Третього Тисячоліття») *привертається увага до «болісного явища» в*

історії християнства – «захист правди методами нетолеранції і насильства». Йдеться про те, що в історії Церкви було багато випадків, коли під прикриттям «захисту незаперечних істин» затискала точка зору інших або силоміць їх усували від дискусії.

Протягом останніх століть, особливо в ХІХ і ХХ, не раз виникали конфлікти між релігією і наукою. Але, як згодом з'ясувалося, такі конфлікти можна уладнати визнанням компетентності і самоцінності результатів наукових досліджень, а також домовленістю про невтручання науки в сферу релігійних світоглядних пріоритетів. У такий спосіб наявний конфлікт між наукою і релігією вдавалося розумно долати. Так, накопичений до початку ХІХ ст. матеріал спостережень живої природи сприяв висушенню ідеї про мінливість і розвиток видів тварин і рослин. Перші такі ідеї, висловлені Ж.Ламарком (1744–1829), захисники релігійних поглядів на світ стали відкидати за допомогою «теорії катастроф» Х.Кюв'є (1769–1832), яка допускала багаторазовість повторення на Землі, з волі Бога, катастроф масштабу біблійного всесвітнього потопу.

Спочатку теорія Ч.Дарвіна також була сприйнята як підрих ідеї божественної доцільності живої природи, оскільки підводила до висновку про природне виникнення життя на Землі. *Сьогодні еволюційна теорія по суті визнається Церквою, але водночас акцентується увага на спрямовуючій волі Бога в цьому процесі.*

Уже на початку ХХ ст. *модерністське богослов'я* почало трактувати біблійні дні творення як епохи, які тривали мільйони, а то навіть і мільярди років. Це повинно було усунути розбіжність між наукою і Біблією у питаннях про термін існування Всесвіту. Це нововведення було поступово сприйняте більшістю теологів. Так алегорично почала трактуватися вся біблійна картина світотворення. Зрештою, висувається концепція, згідно з якою створення світу Богом не завершилося за шість днів, або періодів, а продовжується і до сьогодні як перетворювальна діяльність людини, але вже в інших формах.

Сучасні богослови, узгоджуючи релігійну картину світу з сучасними науковими відкриттями в астрономії й астрофізиці та інших науках, готові припустити, що Бог безпосередньо творить лише первинну матерію. Процес же формування конкретних об'єктів відбувається без прямої участі Бога, а є наслідком перетворень матерії за встановленими ним законами. Однак у поворотних моментах світової історії (виникнення життя, людини і її свідомості) теологи вважають за необхідне визнати безпосередню участь Бога. Чер-

гування природних процесів з актами творчого втручання Бога створює картину прогресивних змін у світі, яку наука називає еволюцією або розвитком.

Звертаючись до проблем *співвідношення науки і релігії* богослови різних конфесій зауважують, що багатьом здається, нібито розвиток науки і техніки свідчить про повну зрілість розуму, його самодостатність у пошуках істини. *Від цього атмосфера нашого часу пронизана духом секуляризму. Якщо при цьому релігійній вірі й відводиться ще якесь місце, то лише десь у глибині душі, а з повсякденного духовного життя вона всіляко виключається. Захоплення досягненнями науки і техніки, відзначають теологи, набуває особливої сили у тих, хто схиляється до раціоналізму і вірить у здатність нашого розуму проникати в найпотаємніші сфери світу.*

Проте відомо, що ліва півкуля мозку забезпечує переважно раціональне (логічне) мислення, а права – образне (позалогічне) сприйняття. Для цілісного ж сприймання світу однаково важливе і те, і друге, і нехтування одним із них згубно як для особистості, так і для суспільства. Це перш за все емоційно-образне, а не логічне сприйняття навколишнього світу. Релігія, як і мистецтво, бере участь у створенні саме позалогічного знання про світ, яке не спирається на раціонально вибудовані мисленні конструкти, а виникає відразу і раптово.

Вищі сили сприймаються позалогічною частиною людської свідомості, а відтак не піддаються якійсь логічній перевірці. Тому наука питання їхнього існування вирішити не в змозі. У світлі цього зрозумілими є відомі слова Лапласа, що наука не потребує гіпотези про існування Бога. Неможливість логічного доказу буття Бога або ж спростування віри в Бога обґрунтував І.Кант. Він доводив, що основи релігійності лежать не там, де наука і логіка, а там, де лежить позалогічне знання, зокрема моральність.

Людству потрібний цілісний світогляд, що ґрунтується не лише на науковій картині світу, а й на позанауковому сприйнятті його. Лише сукупність наукової і «серцевої» картини дає повне відображення світу в свідомості людини. Саме воно може бути надійною основою її існування.

Сучасні богослови, зберігаючи віру, прагнуть поєднати досягнення науки і культури, закликають вірних прилучатися до всього, що є істинним. Протиставлення віри і знання, підкреслюють вони, це вигадка тих, хто бореться проти віри й Церкви. Своє покликання вони вбачають в тому, щоб у всіх тих точках, в яких постає дійсне або уявне розходження між наукою і релігією, показати, що прав-

да останньої залишається непохитною. Християнські богослови при цьому нагадують, що знання перебуває в постійному розвитку. На відміну від релігії, теорії і гіпотези науки змінюють одну одну. Те, що здавалося в науці незаперечним вчора, безслідно зникає сьогодні. Науці, зауважують вони, повинна бути надана повна свобода в побудові будь-яких гіпотез під час з'ясування природи тих чи інших явищ. Тільки треба пам'ятати, що всі ці гіпотези можуть бути замінені на інші, як це не раз вже було. На відміну від цього основні положення християнського віровчення залишаються незмінними з того часу, як Господь Ісус Христос був на Землі. Християнське вчення про світ і людину спирається на вічні дані Одрокрення і є предметом віри.

Історія природознавства свідчить про *постійний вплив релігійних і філософських ідей на розвиток науки*: наукова свідомість до XIX ст. взагалі не відокремлювала себе від релігійних ідей. Якщо й траплялися випадки переслідування діячів науки з боку церковної влади, то ці колізії вимагають спеціального і конкретного дослідження. Вони були характерними тільки для Західної Європи. Конфлікт між релігією і наукою в цьому розумінні давно згас. Західне християнство давно визнало свої помилки в цьому. В наш час ніхто і ніде не ставить умову ім'ям християнства заперечувати право розуму і досвіду на вивчення природи. В.Ебней – президент астрономічного і фізичного товариств зазначав: «Я займаюсь науками і повинен сказати, що не тільки немає ворожнечі між Біблією і природознавством, але ми маємо справу якраз із зворотним явищем. Наука говорить нам про закони в природі, а там, де є закони, повинен бути і законодавець – Бог».¹

Розгортаючи дослідження відношення віри і розуму богослови акцентують увагу, насамперед, на тому, що християнство настільки високо цінить розум, що може бути назване «релігією розуму». При цьому вони посилаються на те, що Син Божий Ісус Христос йменується в Євангелії від Івана Логосом, а Логос означає і слово, і розум. Нічого нерозумного немає і не може бути в християнстві, наголошують богослови, хоча його істини й перевищують наш розум, будучи надрозумними, нерозумілими. Людина має надто багато позараціонального знання, тобто знання, яке не позначене діянням нашого розуму і не залежить від нього, хоча водночас і є дійсним знанням. До нього належить все те, що підказує нам наше серце, наші почуття, наша інтуїція. Як відзна-

¹ Цит. за: Наука та релігія. Збірник // Голос громадянина. – 1991. – № 42. – С. 5.

чав В.Паскаль, «серце дає нам знання, про підгрунтя якого нічого не знає наш розум». У нашому житті цьому «знанню серця» (іноді й помилковому, як помилковими бувають і висновки нашого розуму) відводиться почасти виняткове місце. Ним ми керуємося значною мірою в складних життєвих ситуаціях. Коли ми прагнемо покластися в таких випадках лише на розум, то саме тоді відчуваємо й усвідомлюємо «короткозорість» нашого розуму, його обмеженість. А коли справа стосується того, що вище нашого земного буття, «по той його бік», то тут розум або просто мовчить, або ж підказує нам нерозумні речі.

Отже ми повинні визнати факт роздвоєння пізнавальної сили в людині, визнати те, що поруч з розумом і його ідеями стоїть серце з його озоріннями, через яке нам може відкритися найглибша істина, навіть та, яку з часом підтверджують і самі вчені.

Обмеженість сили розуму не заважає визнавати реальність того, що є «надрозумним», що не пізнається нашим розумом. У такій ситуації робота розуму доповнюється нашою вірою. Поєднання ж розуму й віри можливе саме тому, що і розум і віра насправді постають як виявлення одного і того ж стану людського духу — пошуку істини. «Істинна релігія й істинна наука повністю гармонізують одна одну», — зауважує Лорд Кельвін.¹

Під час вивчення природи дані досвіду і логічні побудови розуму можуть подеколи опинитися в суперечності з тим, що дає нам християнська віра. Проте такі розходження не повинні нас бентежити, їх не слід замовчувати. Треба лише усвідомлювати те, що гіпотези, які створює наука, постійно змінюються. Ці зміни і хитання в наукових конструктах можуть бентежити нашу релігійну свідомість, подеколи суперечити їй, але це не має спричинювати якісь конфлікти між наукою і релігією.

Християнська віра аж ніяк не усуває вивчення природи, але вона визнає можливим діяння Бога в світі як в межах закону причинності, так і з порушенням його. Наука може і повинна шукати «природні» причини того, що здається загадковим або незбагненим, але вона не може відкидати можливості діяння Бога в світі.

Християнство визнає право розуму, але визнає і його певну обмеженість. Воно відкидає лише абсолютну автономію розуму, установки, що він стоїть вище віри. Віра, засвідчуючи існування надрозумних істин, цим самим веде до визнання межі розуму. Відтак духовність християнина має бути зорієнтована на поєднання віри

¹ Цит. за: Наука та релігія. Збірник // Голос громадянина. — 1991. — № 42. — С. 5.

й знання, а не протиставлення їх. І це стосується не лише світу невидимого, а й видимого, який відкривається нам в досвіді. Г.Дж.Силей, професор геології, писав: «Науки – сестри релігії, в тому розумінні, що вони розкривають частину законів, які керують Всесвітом і життям людини. Таким чином, вони є сходишками, що ведуть до віри».

Не можна заперечувати все те, що наука дала для прогресу людства. Саме їй воно завдячує відносно обґрунтованим й логічно взаємопов'язаним знанням про світ. За останні 200 років саме завдяки науці і техніці людство пережило більше змін у своєму способі життя, ніж за тисячоліття до цього.

Проте наука і техніка не тільки допомагають нам вирішувати життєві проблеми, а й створюють нові труднощі: руйнують середовище нашого проживання, призводять до відчуження в міжособистісних стосунках, детермінують всезростаючий темп життя, породжують душевні і фізичні стреси. *Відтак прогрес розширює не тільки можливості добра, а й можливості зла, які зокрема виявляються у можливості повного знищення життя на Землі. Природно, виникають питання про моральне застосування наукових і технічних відкриттів. Вони повинні бути спрямовані на гуманні людські цілі. І це знову підводить нас до вічного питання: що таке людина і для чого вона в цьому світі?* Сучасні психологія і соціологія здатні усунути деякі труднощі в житті окремої людини і в житті суспільства, зробити її існування більш повноцінним і розумним, але можливості цих наук не дають змоги відповісти на питання про сенс людського життя. Без такої відповіді людина позбавлена свого, власне людського орієнтиру в житті. Їй потрібна любов, надія, свідоме, розумне життя. А між тим вона бажає не тільки більше мати і знати, а й бути чимось більшим. Наш час особливо примушує нас ще більше замислитися в питаннях про початок і мету існування людини.

Визнаємо те, що на це питання впродовж тисячоліть відповідала саме релігія. І якими б різними залежно від конфесійного багатоманіття не були ці відповіді, в одному вони сходилися: людина для самої себе в своєму існуванні – це така проблема, яку сама вона вирішити не в змозі. І ось тут *релігія дає людині осягнення і впевненість у тому, що саме вона, з усіма своїми проблемами перебуває під владою якоїсь вищої реальності, яку вона називає святиною або зоною божественного і до якої вона ставиться із страхом і тремтінням, хоч і з побожною довірою*. Всі релігії твердять, що реальність надприродного є нескінченно більшою, ніж дійсність

видимого світу і самої людини. І світ, і людина дійсні лише внаслідок своєї причетності до цієї всеохоплюючої реальності святого і божественного. І донині релігії дають багатьом мільйонам людей сенс, основу і мету їхнього життя.

Таким чином оскільки у вірі нам відкривається той самий Бог, з яким ми зустрічаємося в наших роздумах про дійсність, то віра і знання не утворюють протилежності. Відтак віруюча людина не має підстав з підозрою ставитися до наукового людського досвіду: вона може бути впевненою в тому, що її віра завжди знайде опору в знанні. Як підмітив Ф.Бекон: «Тільки мале знання віддаляє від Бога; велике знання – знову повертає до Нього».

Дійсно прагнення зрозуміти світ, не відводячи ніякого місця Богу у його існуванні, в прямій чи невиразній формі продовжує до сьогодні це діяти в науці. Так, сучасні астрономічні гіпотези прагнуть вивести сучасний Всесвіт у всій його складності, виходячи при цьому з первинного газоподібного стану матерії. Але тоді постає питання, а звідки походить сама ця матерія? Якщо матерія вічна, то вона й абсолютна, тобто буття випливає з неї самої. В такому разі можна сказати, що вона «божественна». Якщо матерії не можна приписати те, що перетворює її в дещо Абсолютне, тоді залишається визнати, що над матерією є вища сила, яка й визначає життя матеріального буття.

Коли відомий хірург М.Пирогов подолав свій матеріалізм і рішуче відкинув думку, що від руху мертвих атомів могла виникнути вся природа у всьому різноманітті її форм, то він дійшов до думки, що основним фактом у природі є «світове життя» («океан життя»). Пізніше вчений визнав, що і за такого розуміння природи не можна все ж зрозуміти її в її цілому із самої себе. При цьому М.Пирогов дійшов до визнання надсвітової Сили, Бога, тобто від натуралізму перейшов до супранатуралізму.

Характерною рисою теологічних концепцій є створення універсальних схем, в яких релігія і Церква виступають як унікальні надісторичні сили, здатні здійснити радикальне виправлення і спасіння світу, оновлення культури і моралі.

Увага до природничих наук з боку християнських конфесій має нині надто багатопланові вияви: це усні і друковані виступи відомих церковних ієрархів про взаємовідносини віри й розуму, і численні статті в богословських виданнях про вагу наукових досягнень, і проведення під егідою церкви різних ювілеїв, пов'язаних із знаменними датами з життя відомих природознавців тощо.

Останніми роками католицькі і протестантські теологи видали сотні книг, брошур, опублікували багато статей в церковних і

світських журналах, де досягнення природничих наук витлумачуються в релігійному дусі.

Метою всього цього є формування в суспільній свідомості думки про можливість подолання сформованої багатостолітнім конфліктом віри і розуму історичної обмеженості в їх взаємовідносинах. Ставиться нині завдання вироблення конструктивних позицій про їхнє плідне світоглядне партнерство.

4. Церква і культура: «обновленські» спроби здолати розрив

Донедавна Церква і культура в конфесійному розумінні не могли бути рівнозначними і рівноправними величинами. В дихотомії церква—культура партнерство заперечувалось як однією, так і другою сторонами. Історично Церква намагалась стояти над культурою, а культура дистанціювалася від церкви. Уявлення про культуру Церква пов'язувала лише з релігійною культурою, що визначалась як соціально репродуктивна чи творча діяльність людей у тій сфері буття свідомості, що пов'язується з вірою у надприродне. *Релігійна культура завжди була конфесійно диференційована й виражала історично обумовлений рівень розвитку релігійних течій* (наприклад: секта—деномінація—церква; релігійна спільнота — інституалізаційна церковна установа тощо). Розрізнялася релігійна культура за ознаками як матеріальна (в її основі лежав релігійний культ), так і духовна (система зразків, норм поведінки та релігійних знань, що систематично прищеплювалися та закріплювалися певною Церквою, а також рівень оволодіння ними з боку прихильників даного віровчення).

Взагалі ж між культурою народною, а тим більше світською, і Церквою традиційно існували прірва й протистояння. Православна Церква завжди воювала з народною, дохристиянською культурою. Не в змозі здолати її впливу, вона змушена була погодитись на синкретичне співіснування з нею.

Протестантизм від самого початку свого існування, особливо в Новому Світі, виявив себе як поєднання релігії і культури. З одного боку, антипросвітницький характер протестантизму проявився в засудженні театру, живопису, світської літератури, розваг як непродуктивної витрати часу і коштів (проте пізніше ці види діяльності були оправдані, коли вони ставали джерелами доходу). З другого боку, в протестантизмі виразились нові тенденції суспільно-

го розвитку, які в подальшому відіграли важливу роль у формуванні американської нації. Ці тенденції пов'язані з формуванням культури праці в США. Нові сучасні релігійні течії (як християнські, так і не християнські) стоять поза культурою тих народів, серед яких вони намагаються здобувати неофітів.

Католицька Церква лише на II Ватиканському Соборі сформувала нове розуміння культури. Це виявилось у чіткій соборній заяві про можливість різних підходів до культури як тих чинників, що допомагають людині вдосконалити й розкрити багатогранність її духовних і фізичних рис. *Собор визнав сучасне, соціологічне і етнологічне, розуміння культури, а також можливість «плюралізму культур».* У соборній конституції темі культури присвячено цілий розділ, *квінтесенція якого полягає в тому, що Церква робить важливий крок до відкритості й гнучкості в розумінні культури.* Сучасний антропологічний підхід Ватиканського Собору до культури виявляє щось цілком відмінне від класичного, елітарного її розуміння.¹

Отже йдеться про те, що Церква, принаймні у двох важливих аспектах, зуміла віднайти в культурі об'єднувальний чинник. Це виявляється, по-перше, у визнанні того, що культура охоплює найширший рівень художнього та інтелектуального зростання і, по-друге, у прийнятті церквою прошарків повсякденної культури, «нових форм життя», зокрема «масової культури, з якої постають нові спроби мислення, дії» і суспільного зв'язку. Згідно з цим новим соборним поглядом на культуру, вона є «особливим горизонтом, якого людина досягає, усвідомлено чи неусвідомлено, отожднюючи себе з певною людською спільнотою», і який пропонує людині своє уявлення про минуле і бачення майбутнього».²

Отже представники католицизму, принаймні його чоловічі репрезентанти в галузі культури, недвозначно дають зрозуміти, що *Церква не може існувати поза культурою, що вона визнає цінність і розмаїтість культур та стоїть на позиції плюралізму культур й, що найголовніше, дотримується принципу національного самовираження в культурі.* Про це заявлено і самим понтифіком. Виступаючи у Ризькому університеті під час візиту до Латвії, Папа Іоан Павло II визначив культуру як «усе те, що формує людську особу і спільноту, в якій вона живе».³

¹ Poupard Paul. The Church and Culture: challenge and confrontation. — St. Louis, 1994.— P. 5.

² Poupard Paul. Culture et inculturation: essai de definition. Seminarium. — Rome, 1992.- P.19.

³ L'Osservatore Romano. — 1993, 15 sept. — P. 15.

В енциклопедії «Centesimus annus» (1991) понтифік визнав, що різні культури по-різному сприймають питання про сенс особистого буття, що культура є «питанням контексту», «переплетінням зовнішніх впливів». Саме завдяки цим її властивостям вона є «сферою постійного і ревного зацікавлення Церкви». «Життя особи стає справді людським завдяки культурі. Людське життя — це культура... Культура — те, завдяки чому людська істота стає ще людянішою».¹

Разом з цим Церква вважає, що «пасивне засвоєння культури» у її «тривіальних формах» не дає сильні спонуки до того, «звернутися чи не звернутися до питання про сенс і вартості життя, а зрештою й про Бога». У зв'язку з цим Церква намагається подати ще й інший вимір культури, враховуючи реалії нинішнього світу, зокрема вплив всюдипроникаючих стереотипів і стилів життя.

Інкультурація і євангелізація. Сутність цього виміру культури, ґрунтується на новому підході, запропонованому II Ватиканським Собором, який полягає у тому, щоб за будь-яких культурних умов, в будь-якому культурному контексті розпізнавати те, що може виявитися «зернами Євангелізації». Отже йдеться, як наголошував понтифік під час своїх відвідувань різних континентів земної кулі, про «потребу інкультурації Євангелія та євангелізації сучасних культур». Церква заявляє, що ці два завдання не можна відокремлювати одне від одного.

Як першорядне завдання в сучасному світі, *католицька Церква висунула потребу «нової євангелізації як самої церкви, так і світу».* Це подвійне завдання «інкультурації Євангелія» вона визначає як подання його в нових виразах, формах, що тісно пов'язані з національними культурами. Таким чином сама Церква потребує інкультурації, наближення до національної культури, користування національною культурою як засобом євангелізації.

Саме з цією метою була створена в 1982 р. з особистої ініціативи понтифіка Папська Рада у справах культури. Сприймаючи основоположний принцип II Ватиканського Собору про необхідність оновлення церковного життя і наближення до сучасного світу, Папська Рада в справах культури встановила зв'язки з міжнародними організаціями і культурними установами всього світу. Вона провела багато міжнародних конференцій з питань євангелізації культур та інкультурації Євангелія, з проблем свободи особистості, цінностей сучасного суспільства. Програма діяль-

¹ John Paul II AT UNESCO. — Paris, 1980.

ності Папської Ради в справах культури обіймає широке коло питань: бесіди про Бога з людьми епохи науково-технічної революції; напрями пастирського підходу до культури; присутність церкви в культурі університетів; онтологія церковних ухвал щодо нових релігійних рухів – своєрідного явища нашої цивілізації тощо.

Одним з важливих засобів «інкультурації Євангелія» і «євангелізації сучасних культур» виступають католицькі культурні центри, програма діяльності яких досить широка: вивчення і захист культурної ідентичності різних етносів і національних меншин; діалог з митцями та інтелектуалами; зв'язок із засобами масової інформації задля виявлення «моделей формування релігійних цінностей» у даних спільнотах; міжрелігійний діалог з монотеїстичними релігіями (іслам, іудаїзм). Отже в широкому контексті інкультурація – це конкретне осмислення культури як засобу і водночас способу нової євангелізації сучасної церкви і сучасного світу.

Конкретно, наприклад, інкультурації в Африці передбачають «внутрішнє перетворення автентичних культурних цінностей через інтеграцію з християнством», «укорінення християнства в африканські культури.» В Апостольському посланні «Церква в Африці» накреслені напрями здійснення інкультурації. Церква глибоко досліджує проблеми африканської ментальності, африканської сім'ї, культу предків, традиційних африканських вірувань у контексті їхньої інкультурації – літургічної, обрядової, теологічної, правової.

Відповідні проекти «євангелізації церкви і світу» здійснюються католицькою церквою в Азії, Латинській Америці, Океанії й Європі. Щодо останньої, то її євангелізації через інкультурації має на меті утвердити в свідомості європейців «єдині корені християнської європейської культури від Атлантики до Уралу». Культурні особливості, суспільні й економічні стани, політичні зміни Церква враховує для корекції проектів інкультурації, застерігаючи при цьому від всілякого синкретизму. Однак для Церкви, якщо вона чітко дотримуватиметься такої концепції інкультурації, може виникнути певне ускладнення у відносинах з національними культурами, ускладнення, спричинене загрозою клерикалізації культур.

Культура і віра. Концепція інкультурації, яка має на меті адаптацію літургії, всього комплексу богослужіння, зокрема церковної мови, церковного послання в національні культури, повинна

сприяти тому, щоб будь-яка культура, перетворена і відроджена за допомогою Євангелія, відповідала живій народній традиції, оригінальному національному відображенню християнського послання. *Діалоги церкви з національними культурами стає таким чином тією важливою життєвою необхідністю, від якої залежить подальша доля Церкви на зламі тисячоліть.*

Виступаючи на Європейському конгресі еклезіального руху з питань культури, Іван Павло II сказав: «Віра, яка відокремлена від культури, не може бути сприйнятою на належному рівні, ретельно продуманою і правильно прожитою».¹ Отже йдеться про те, що поєднання культури і віри вимагає не тільки культура, а й віра.

Таким чином *Церква в сучасному світі дуже зацікавлена в культурі, яка існує для людини, охоплює всю сукупність життя кожного народу. Мотивується це, зокрема, тим, що втілення Христа в людську природу є водночас і культурним втіленням.*

Проблема взаємовідносин Євангелія і культури, як вважають ієрархи Української греко-католицької церкви, була поставлена і в основному вирішена самим Ісусом Христом. Адже Христос за народженням належав до єврейського народу, був вихованцем його культури, сформованим його релігією і проникнутим його ментальністю у мисленні і почуттях, Христос був у певному сенсі продуктом єврейської культури. Навіть його посланництво спасіння було адресоване, насамперед, його співвітчизникам («Я посланий тільки до загублених овець дому Ізраїлевого». — Мт. 15:24). Але перед тим, як покинути землю, Христос сказав: «Тож ідіть і навчіть всі народи» (Мт. 28:19). Цим Христос хотів сказати, що трансцендентний елемент його місії повинен залишатися одним і тим самим для всіх народів, тоді як єврейський елемент його посланництва повинен бути замінений на культурний елемент кожного народу. Саме така концепція поєднання релігійної віри і національної культури подається нинішніми авторитетами з ієрархії УГКЦ.

Християнство в Україні, дотримуючись вірності візантійському (східному) обряду, повинне було втілитися в культуру українського народу, щоб таким чином зблизити релігійну віру і народну культуру. З приходом християнства в Україну візантійський літургійний календар поступово накладався на український календар язичницького походження, щоб зробити в такий спосіб можливим втілення

¹ John Paul II. Autograph Letter of Foundation of Pontifical Council for Cultur. — 20 May. — 1982 // Acta Apostolicae Sedis. — № 74. — 1983. — P. 683–688.

християнства в культуру українського народу. Очевидно, що втілення євангельського послання в українську культуру — це сфера турботи церкви, яка має на меті сприяти національному і духовному відродженню українського народу. Інкультурація церковного життя на український кшталт сприятиме тому, що Церква стане близькою і дорогою кожному українцю, допомагатиме своєму народові жити відповідно до національних і релігійних традицій.

Віруючі, які примушені реагувати на сучасну культуру, з точки зору авторитетів віронавчальної влади католицької Церкви, мають, принаймні, три альтернативи: перша — «не знаходити в культурі нічого доброго для віри» (це ностальгія за старими, пройденими шляхами Церкви і за релігійним контролем над суспільством); друга — «нерозбірливий плюралізм» у сприйманні різних стереотипів культури; третя — «ключовий для сучасної віри виклик» (що означає «вступити в діалог із сучасними культурами, визнаючи в них здорове, протистоячи хибному і намагаючись доповнити те, чого бракує»). Церква усвідомила свою місію — служити євангелізації культур. Однак зустріч Євангелія з сучасною культурою і кожної національної культури з релігійною вірою ставить перед Церквою на порозі третього тисячоліття багато проблем.

Саме тому «нову євангелізацію церкви і світу» Апостольська Столиця тісно пов'язує з вирішенням, насамперед, суспільно-політичних проблем: подоланням соціальної відсталості, асоціального розвитку народів, відверненням расових, міжплеменних, міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, встановленням політичної стабільності, шануванням прав і свобод всіх народів, націй і національних та релігійних меншин. Постійне зубожіння багатьох народів і країн та збагачення інших (проблема «Південь—Північ»), нестримний темп урбанізації, проблеми біженців і демографічні проблеми в цілому, міжнародна заборгованість, жіноча емансипація, поширення СНІДу, збереження в деяких регіонах рабства, етноцентризм — на цих та інших проблемах католицька Церква намагається акцентувати увагу в євангелізаторській діяльності. Пріоритетність цих тем у проведенні міжнародної політики Ватикану безумовно сприятиме зближенню віри і культури.

VII. Релігія в сучасному світі

В історії кожної релігії мали місце кризові явища найрізноманітніших масштабів. Проте в минулому вони були переважно локального характеру і зумовлювалися причинами, специфічними для кожного різновиду релігії (родоплем'яні релігії, етнічні релігії, національно-державні релігії, світові релігії) та виявлялися по-різному, породжуючи зовсім не однакові наслідки. Особливістю сучасного етапу суспільного розвитку є те, що тенденції і вияви кризи релігії пов'язані, насамперед, з глобальними явищами в світі.

1. Кризові явища у сучасному релігійному житті

Суть і причини кризи релігії. Радикальні соціальні перетворення, спричинені революціями і встановленням тоталітарних режимів, насамперед комуністичних, істотно обмежили і навіть звели нанівець сферу діяльності церковних установ. Насильницькі методи ідеологічного тиску, насадження державою, яка по суті була знаряддям комуністичної партії, не стільки атеїзму, скільки примітивного безбожництва, виховали індивідуальними в ставленні до релігії цілі покоління. Цей *світоглядний індивідуалізм залишається основною причиною безпорадності і неусвідомленого ставлення значної частини сучасної молоді в нових незалежних демократичних країнах до вибору релігії*, робить її легкою здобиччю активної проповідницької кампанії різних неорелігій – як неохристиянських, так і неорієнталістських і неоязичницьких.

Важливою причиною загальної кризи релігій була науково-технічна революція, яка спричинила критичне ставлення до традиційної релігійної картини світу, релігійного традиціоналізму в цілому, сти-

мулювала поширення секуляризаційних тенденцій у світі. Традиційні форми захисту й обґрунтування релігії, розроблені в епоху неподільного її панування, коли науці відводилася роль служниці релігії, виявилися недостатніми і малоєфективними перед новими висновками й аргументами науки, швидким технічним прогресом. Це не могло не похитнути світоглядні основи релігії.

Нарешті, третя причина кризи релігії — загальний культурний прогрес людства, який серйозно обмежує вплив релігії на духовне життя. Різке зростання впливу на людей засобів масової комунікації (насамперед телебачення) сприяло виробленню у молоді індивідуального ставлення до релігії як форми духовної діяльності. Різко зросла кількість людей, які воліли задовольняти свої духовні потреби не в церкві або релігійній спільноті, а поза ними. Релігійні форми духовного життя, що склалися у минулі століття і розраховані на людей іншого інтелектуального рівня й емоційного настрою, ніж наш сучасник, дедалі більше втрачають свою привабливість. Самі релігійні діячі з тривогою констатують, що неухильно зростає кількість людей, які швидше воліють переглядати телевізійні програми, відвідувати масові спортивні та культурні видовища, ніж церковні богослужіння.

За повідомленням греко-католицької газети «Мета», «популярність католицької практики у Франції дедалі зменшується», «католицька Церква двадцятого століття переживає час непевності та переоцінок: знижується кількість віруючих, кількість тих, хто практикує». Так, з 1974 по 1991 р. зменшилася щотижнева присутність людей на Службі Божій наполовину. Практика сповіді як мінімум один раз на рік зменшилася більш як наполовину. Ці дані, зазначає ця газета, підтверджують загальну тенденцію: «таїнство покаяння та примирення стає дедалі покинутим. Поняття про гріх також зазнало значної деградації». Через це робиться розпачливе припущення: «Можливо, зараз вирішується те, якою буде католицька Церква завтра».

Вияви кризи релігії. Щоб мати повніше уявлення про кризу релігії і церкви, треба розглянути найбільш значні і характерні вияви її в сучасному світі. Серед них можна відзначити, насамперед, поступове звільнення від впливу релігії і Церкви суспільного й особистого життя. Це явище, відоме під назвою секуляризація (лат. *secularis* — світський), набуло нині масового характеру і має явно виражену тенденцію до подальшого зростання. Помітно скоротилася кількість країн, які зберігають релігію як державну ідеологію, допускають контроль Церкви над шкільною освітою та інши-

ми сферами державної й суспільної діяльності громадян. Утратила колишній вплив, а то й просто анульована, духовна цензура церкви в галузі науки й культури. Католицька церква, наприклад, змушена була реабілітувати вчених (Галілео Галілея, Джордано Бруно та інших), які стали жертвами репресій священної інквізиції, засудити так звані «процеси над відьмами», а також хрестові походи за «звільнення гробу Господнього».

Секуляризується також і побутове життя, менш сприйнятливим до змін, ніж інші соціальні сфери. Спостерігається зниження рівня релігійності та ступеня релігійної активності. Дедалі більше віруючих, завдяки зростанню своєї соціальної активності і під впливом секулярних тенденцій суспільного розвитку, хоч і не поривають своїх зв'язків з релігією, але перестають бути глибоко віруючими людьми. Констатуючи цей факт, газета «Мета» повідомляє, що «процес секуляризації руйнує католицьку церкву». Так, кількість священників, молодших за 65 років, зменшилася з 35 тис. у 1965 р. до 18 тис. у 1985 р. А до 2000 р. передбачається, що у тій же Франції залишиться близько 10 тис. священників. Якщо брати до уваги, що 65% французів вважають себе католиками, то подані соціологічні дані свідчать про те, що кількість посвячень у сан катастрофічно зменшується. Вже зараз стоїть питання про розформування або укрупнення існуючих єпархій.

Серед інших причин загальної кризи релігії можна назвати ще й такі, як скорочення відтворення релігії в нових поколіннях, а також гостра нестача осіб, які бажать стати професійними служителями культу. Маємо очевидний дефіцит кадрів духовенства. Потрібно понад 200 тис. священнослужителів католикам, не мають своїх постійних священників також багато православних парафій, нарікають на відсутність потрібної кількості пасторів протестанти всіх напрямів. Пустує або залишається неукомплектованою значна частина християнських і буддійських монастирів. Систематично не добирають необхідного контингенту учнів духовні семінарії та інші церковні навчальні заклади навіть у класичних католицьких країнах Європи та Америки. Не вистачає «духовних покликань» – такий тривожний мотив виступів багатьох авторитетних діячів сучасних церков.

Усі ці прояви загальної кризи релігії і церкви спричиняють закономірну тривогу релігійних авторитетів усього світу, змушують їх докладати зусилля, щоб запобігти подальшому розвитку кризових явищ і зберегти колишній вплив церкви.

Криза морального вчення церкви. У католицькій теології точаться дискусії щодо сучасного стану, перспектив морально-етичного вчення церкви. Низка фундаментальних положень морального вчення Церкви зазнає критики з боку теологів-моралістів. Заперечується або й цілком відкидається, як неадекватна сучасному соціокультурному, морально-психологічному стану цивілізації, традиційна католицька доктрина щодо природного закону, універсальності та незмінності його моральних імперативів. Такий кризовий стан у католицькій Церкві, спричинений теологічними течіями, які ґрунтуються на антропологічних і сучасних етичних концепціях моралі.

В енцикліці «*Veritatis splendor*» – «Блиск правди» (1993) констатується, що в християнських спільнотах утворилася ситуація, яка характеризується як криза. *Унаслідок цієї кризи моральне вчення церкви дедалі частіше викликає сумніви і застереження гуманітарного, психологічного, культурного й також теологічного змісту.* Іван Павло II оцінює цю ситуацію як спробу глобального і систематичного формування нової моральної доктрини на базі антропологічних та етичних концепцій. Відбувається, як оцінює цю тенденцію понтифік, «загрозливе розходження між традиційним моральним вченням Церкви і певними теологічними поглядами, які поширюються переважно в католицьких семінаріях і теологічних закладах».¹

Це стосується надзвичайно важливих проблем як життєдіяльності церкви, так і міжлюдських стосунків. *Дискутуються донедавна непорушні, безсумнівні, з точки зору релігійної моралі, питання: чи заповіді Декалогу і Новозаповітні «заповіді блаженства» можуть бути орієнтиром для щоденних рішень, життєвого вибору сучасної людини і суспільства в цілому?*

Набувають поширення погляди, які піддають сумніву існування внутрішнього нерозривного зв'язку між вірою та мораллю. Віра, як вважають сучасні модерністські теологи-моралісти, має вказувати лише на приналежність до церкви, давати підтримку для внутрішньої єдності людини і церкви. Натомість плюралізм поглядів і способів поведінки цілком залежить від «індивідуального суду суб'єктивної совісті» або від «складності суспільно-культурної причинності».

Ортодокси католицької віронавчальної влади Церкви, зокрема Папа, вважають, що саме такий моральний релятивізм у лоні Церкви створює ситуацію, яку слід оцінювати як кризу, оскільки по-

¹ *Veritatis splendor.* – Libreria editrice Vaticana. – 1993. – P. 11.

стають труднощі як для морального життя віруючих, так і для єдності церкви, а також для справедливого і солідарного суспільного життя.

Які ж елементи моральної доктрини церкви найбільше викликають дискусій і, як вважає Папа, піддаються «блудним» інтерпретаціям або й відкидаються як такі, що втратили інтелектуальний сенс і моральну цінність? *Це, насамперед, стосується «моральних постулатів», від яких залежить «відповідь на глибинні таємниці людської екзистенції», а саме: сенс і мета людського життя; що є добро і зло; що таке гріх, його сутність, витоки, природа, есхатологічне значення; причина людських страждань; шлях до справжнього щастя; що таке смерть; суд і справедливий вирок після смерті; в чому полягає таємниця людини та її буття, його фінальна завершеність?*

До тези про обов'язок керуватися «індивідуальною совістю» додається теза, згідно з якою індивідуальний моральний суд є єдино правильним, достовірним. Простежується тенденція, яка визначає совість індивіда виключним критерієм і привілеєм автономного вибору та оцінювання, що таке зло і добро та як людині діяти в тій чи іншій ситуації. Ці концепції, з точки зору віронавчальної влади Церкви, формують так звану «індивідуалістичну етику», створюють антиномію між моральним законом і совістю, природою і свободою.

Серйозно хвилюють церкву проблеми, що впливають з інтерпретації результатів наукових досліджень у галузі антропології. Вказуючи на велике розмаїття традицій, звичаїв та інституцій, наявних у сучасному суспільстві, науковцями, як вважає Папа, «робиться негативний висновок» щодо існування універсальних людських цінностей. *Що призводить до прийняття релятивістських концепцій моралі.*

З нагоди 2000-літнього ювілею Ісуса Христа католицька Церква змушена констатувати: «Дехристиянізація, яка болісно торкнулася багатьох народів і суспільств, у яких колись процвітала віра і християнське життя, не тільки зумовлює втрату віри, а й неухильно призводить до розладу і знецінення морального змісту, зникнення із свідомості неповторного характеру євангельської моральності, позбавлення її фундаментальних засад і цінностей». ¹

Конфлікт між моральним життям Церкви і сучасними етично-антропологічними концепціями моралі, між віронавчальною вла-

¹ Там само. — С. 111.

дою церкви і течіями сучасної моральної теології, зародженими в навчальних теологічних закладах католицької Церкви, вважає Папа, є глибинним і небезпечним для традиційної віри і моралі. Він поглиблює в цілому кризові явища в сучасному релігійному житті.

2. Політизація релігії. Еволюція соціально-політичних орієнтацій і діяльності релігійних організацій

Політика і релігія історично пов'язані між собою. Характерною рисою стародавніх релігій був їх національно-державний характер. Боги, створювані фантазією того чи іншого народу, були національними богами. Істинною релігією стародавніх народів (Єгипет, Ассірія, Вавилон та ін.) був культ їхньої власної національності, їхньої держави. Зв'язок релігії і політики, церкви і держави простежується у всі часи і в різних суспільствах. Ініціатива й пріоритетність у взаємовідносинах релігія—політика в контексті національних і світових релігій залежали від багатьох чинників. Так, наприклад, у брахманізмі, індуїзмі та інших східних релігіях визначальну роль у кастовій структурі суспільства відігравали брахмани (жерці). В ісламському халіфаті в одній особі поєднувалися духовна і світська влада. У різних течіях християнства утверджувався папоцезаризм (прагнення Римської церкви в особі пап утверджувати владу в церкві і водночас над світськими володарями) і цезаропапизм (поєднання в особі державного правителя вищої світської та духовної влади). «Симфонією» вважався союз між державною владою і церквою, її ієрархією. Теократією є форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі Церкви та духовенству.

Уроки співжиття релігії і тоталітарних режимів. У новітній історії політизація релігії має більш витончені, опосередковані або й приховані, форми. Здебільшого релігія виступає апологетом або критиком наявної системи дій, певних політичних інститутів. Очевидно, вимушеним було політичне пристосовництво церков до тоталітарних диктатур ХХ ст. — нацизму, фашизму і комунізму. Деякі ієрархи православної і католицької церкви, а також частина їхнього кліру, підтримували ці режими, співпрацювали з ними або ж виступали непримиренними їх критиками і опонентами. Отже, історія не знає такого статус-кво релігії і Церкви, коли б вони стояли поза політикою, були «не від світу цього» (можливо, за винятком раннього християнства).

Еволюція соціально-політичної орієнтації і діяльності, наприклад, Російської православної церкви, відбулася в роки радянської влади, коли лише за десять років під тиском, насамперед, суспільно-політичних чинників сталися різкі зміни. Щоб зберегти позиції Церкви, найбільш далекоглядна (або й безпринципна) частина духовенства виступила з ідеєю «оновлення православ'я». Вона передбачала визнання радянської держави, схвалення більшовицької революції і пристосування до соціалістичного ладу всіх сторін церковного життя. Згодом православна Церква в СРСР повністю йшла в фарватері партійно-державної політики: визнавала перевагу соціалізму над капіталізмом, позитивно оцінювала «успіхи соціалістичного і комуністичного будівництва», брала активну участь у так званому русі прихильників миру, «засуджувала імперіалізм», відкрито виступала на підтримку національно-визвольної боротьби народів колоніальних країн тощо. Крім того, Церква в СРСР фінансово підтримувала всі політичні та ідеологічні акції тоталітарної держави і комуністичної партії, вносячи великі суми у так званий «фонд миру». Певна частина православного духовенства і віруючих, які «не переорієнтувалися», були фізично знищені або репресовані. Ієрархи офіційно діючої в СРСР РПЦ, зокрема й українського екзархату РПЦ, активно використовувалися політичною владою на зовнішній арені (міжнародних конференціях, Всесвітній Раді Церков, у русі прихильників миру, контрольованому комуністами, та інших форумах) для підтримки зовнішньополітичного курсу СРСР і спростування перед світовою громадськістю «злісних наклепів» щодо порушення прав людини та релігійних свобод комуністичним режимом.

Під тиском світового комунізму і, насамперед, СРСР відповідне пристосовництво, ще більш витончене й дипломатичне, спостерігаємо в 50–80-х роках ХХ ст. у католицькій Церкві і, насамперед, у так званій «східній політиці» Ватикану. Проте слід віддати належне саме Апостольській столиці, яка завжди, починаючи від Папи Лева XIII, стояла на позиціях антикомунізму. У програмних документах КПРС католицька Церква завжди оцінювалася як «провідна сила антикомунізму», а будь-які місіонерські, пастирські акції католицької Церкви, що досягали території колишнього СРСР, ідентифікувалися зі спробами «дискредитувати комунізм в очах віруючих» і розцінювалися як ворожі політичні акції.

Проте *Ватикан був змушений враховувати комуністичну загрозу і також корегувати свою політику* або, як кваліфікували цей

курс комуністичні ідеологи, «зайняти більш реалістичні позиції в оцінці комунізму». І це стало очевидним: від спеціального декрету 1949 р., яким Апостольська столиця відлучила від церкви всіх, хто співчував комуністам, до необхідності в 60–70-х роках визнання Ватиканом мирного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом. Останнє було з тріумфом сприйняте тодішніми ідеологами комунізму і політиками в СРСР і в так званих соціалістичних країнах. Як відомо, у 70–80-х роках відбувалися активні контакти між Ватиканом і СРСР, Апостольською столицею і Московською патріархією; заручниками цієї «східної політики» Ватикану був український греко-католицизм та й сама православна Церква, якою маніпулювала комуністична влада.

Безперечно, Апостольський Престол і римські папи активно виступали на захист релігійних свобод в СРСР та інших тодішніх соціалістичних країнах, і саме в цій акції їхніми опонентами були ієрархи РПЦ, які прислужували комуністичному режимові і заперечували відсутність свободи совісті в тоталітарному просторі. І лише з розпадом СРСР Апостольська столиця та особисто понтифік дали сміливу й відверту політичну оцінку комунізму й тоталітаризму, відкинувши езопову мову або формулу умовчання. Лише Іван Павло II в ецикліці «*Centesimus annus*» (1991), яку можна назвати сучасним ідеологічним маніфестом Апостольської столиці, виголосив своєрідний папський реквієм по марксизму, комунізму, соціалізму.

Релігія і політика в сучасному світі. На порозі третього тисячоліття католицька Церква займає виважені, по суті, нейтральні позиції щодо ідеологічних програм, політичних систем, дистанціюючись, так би мовити, від політичної заангажованості до «цього світу». Проте православна Церква, зокрема її ієрархи в Росії, відкрито демонструють політику «симфонії», беручи участь у найзначніших політичних акціях свого уряду.

Надзвичайно політизованим постає нині іслам, який у низці арабських та близькосхідних країн є державною релігією. *Радикальне крило ісламу, або так званий «ісламський фундаменталізм»* – активний чинник політичної напруженості і суспільної нестабільності в окремих країнах і загроза для міжнародної безпеки. Політизований, ідеологізований, державний іслам останнім часом розширює сферу свого впливу. Модернізований іслам виступає в ролі ідеології більшої частини національних еліт, зацікавлених у ліквідації феодальних відносин. Вони пропонують замінити ша-

ріат цивільним правом, об'ємніше використовувати досягнення науки і техніки країн Західної Європи, спростити обряди, замінювати сакралізовану сферу політики світською. І все ж таки іслам й надалі залишається не лише провідною релігією, а й справляє великий вплив на суспільно-політичне життя тих народів Азії і Африки, де він є панівною релігією і глибоко проник у свідомість населення цих країн.

Останнім часом релігійний чинник дедалі частіше нагадує про себе в міжетнічних і міждержавних конфліктах. Це — багаторічний конфлікт між католиками і протестантами в Північній Ірландії; війна між мусульманами і православними та католиками в республіках колишньої Югославії; арабо-мусульманське та ізраїльсько-іудейське протистояння; індуїстсько-ісламські конфлікти в Індії і Пакистані; етнічні зіткнення на конфесійному ґрунті в країнах Африки, в Тибеті та інших країнах Азії. У гарячих пунктах планети релігія, на жаль, не може примирити суспільні, міжнаціональні і расові суперечності, а, навпаки, здебільшого виступає деінтегруючим чинником.

Політична теологія. Політизація релігії проявляється і в формах так званої політичної теології. У 60–70-х роках ХХ ст. у християнській ідеології сформувалася широка течія, в основу якої покладено уявлення про людину як суб'єкта суспільно-політичної діяльності. Це такі напрями, як теологія надії, теологія політики, теологія революції, теологія визволення, жіноча теологія, «чорна теологія» та ін. Об'єктивну основу політичної теології становлять суперечності і кризові ситуації в різних сферах сучасного суспільства. Безпосередня участь віруючих в суспільно-перетворювальних процесах визначається як спосіб реалізації релігійної віри. Прихильники політичної теології переосмислюють такі основні християнські поняття, як гріх, любов, милосердя тощо з метою надання їм політичної забарвленості.

Політична теологія об'єднує різноманітні і навіть протилежні за соціально-класовими позиціями течії — від прихильників поміркованого реформізму до теоретиків ліворадикальних християнських течій, зокрема навіть таких, як сформована в лоні латиноамериканської католицької церкви «теологія визволення». Своє ставлення до неї висловила віронавчальна влада Апостольської столиці в інструкціях «Серйозні ідеологічні збочення зраджують справу бідних» (1984), «Про християнську свободу і визволення» (1986) та ін.

Звинувачення Ватиканом «теології визволення» ґрунтувалося на тому, що вона, зокрема, подає Євангеліє у суто «земній»,

соціально-політичній інтерпретації, пропонує «новаторське пояснення» змісту віри і християнського способу життя, яке істотно відрізняється від трактування віри церквою, більше того, є її цілковитим запереченням. В основу «теології визволення» покладено набір елементів марксистської ідеології із застосуванням біблійної герменевтики. «Теологія визволення» піддає сумніву сакраментальну та ієрархічну структуру церкви, заперечує необхідність церковної ієрархії, а віронавчальну владу церкви отожднює з представниками панівного класу, з якими треба боротися як з класовими ворогами. *Ватиканська конгрегація у справах віри затаврувала «теологію визволення».* Її *принципове зло виявляється нібито в тому, що необхідну боротьбу за справедливість і свободу людини вона трактує звужено — лише в економічному й політичному руслі.*

У вузькому значенні термін «політична теологія» використовується до напрямів у сучасній теології, основними виразниками яких в протестантизмі є Д.Зелле, в католицизмі — І.Метц, які виступають проти нейтралітету релігії щодо політики. Прихильники цього напрямку підкреслюють, що християнство, не будучи за своєю суттю політичним явищем, зовсім не байдуже до політичної сфери життєдіяльності людини, і визначають ставлення християнства до всього світського як інституту соціальної критики, постійної опозиції до будь-яких суспільних систем.

Політизація релігії відбувається в країнах постсоціалістичного простору. Значна кількість нових громадських об'єднань і політичних партій, які з'являються в цих країнах, намагаються якщо не включити до своїх програм і гасел релігійні ідеї, то хоча б знайти підтримку Церкви та релігійних організацій, залучити віруючих до свого виборчого електорату.

Очевидно, що прийдешнє третє тисячоліття відзначатиметься ще більшою політизацією релігії і позначатиметься динамізмом соціально-політичних орієнтацій у діяльності релігійних організацій.

3. Глобальні проблеми сучасності в їх релігійному тлумаченні й розв'язанні

Однією з найхарактерніших особливостей розвитку сучасного світу є зростання масштабності подій, посилення інтернаціоналізації суспільних процесів, їх тенденція ставати глобальними, тобто таки-

ми, що охоплюють увесь світ, усе людство і кожну людину зокрема. *Відвернення загрози світової термоядерної війни і створення міцної основи для розвитку міжнародних відносин, раціональне і комплексне використання природних ресурсів, проведення активної і зваженої демографічної політики, захист навколишнього середовища, активізація міжнародного співробітництва у сфері наукових досліджень і використання досягнень науково-технічного прогресу на благо всього людства, ліквідація голоду, убогства, найнебезпечніших захворювань і поряд з цим — освоєння космосу і світового океану — ці та інші проблеми надзвичайно гостро стоять нині перед людством.* На основі цих проблем, у сенсі їхнього розуміння і вирішення, сформувалася й християнська глобалістика як складова віровчення християнських конфесій, що включає певний комплекс різних концепцій та ідей, які відображають характерні для сучасного етапу розвитку цивілізації загальнолюдські, всесвітньо-історичні проблеми.

Особливу гостроту, а звідси й увагу до них теологів, зумовили глобальні проблеми через загрозу ядерної війни в 60–80-х роках. Частина християнських теологів (насамперед протестантських) відтоді зайняли позиції чітко вираженого апокаліптичного усвідомлення соціального песимізму щодо можливості людства вирішити глобальні проблеми сучасності, зокрема проблему війни і миру. Антисциєнтизм характеризував погляди багатьох богословів щодо вирішення глобальних проблем у цей період, який проте в останнє десятиріччя (після розвалу Радянського Союзу і створення ним так званого соціалістичного табору) змінився більш поміркованим підходом, що солідаризується у подоланні перепон у їхньому вирішенні. Оцінюючи глобальні проблеми як наслідок діяльності людей, ідеологи християнства загалом витлумачують їх як вираження гріховної природи людини. Тому шляхом їхнього докорінного вирішення вони вважають переродження особистого світу людини на основі християнського вчення, зокрема християнської етики. *Разом з тим у християнській глобалістиці чітко вирізняються два протилежні підходи щодо розуміння та вирішення глобальних проблем сучасності, які характеризуються, з одного боку, апокаліптичним алярмізмом і соціальним песимізмом, а з другого — християнським солідаризмом і соціальним реалізмом.*

Апокаліптичний алярмізм і соціальний песимізм. Песимістичні прогнози на майбутнє людства, опрацьовані в 60–70-ті роки під егідою вчених із так званого Римського клубу, були сприйняті частиною християнських, здебільшого протестантських, теологів на Заході як новий варіант Апокаліпсису. Висновки Римського клубу

про негативні наслідки сучасної науково-технічної революції (НТР): плановане в критичних, а звідси загрозливих для існування людства, показниках *виснаження природних запасів планети, розвиток енергетичної кризи, забруднення навколишнього середовища, «демографічний вибух», а звідси неминучий всесвітній голод та ін.*, — використовувалися з метою нагнітання апокаліптичного стану людства. Результати досліджень і прогнозів Римського клубу вже в теологічних розмірковуваннях у наукоподібних формах і з посиленнями на авторитет всесвітньо відомих соціологів, демографів, економістів, зрештою, і політиків, високо піднімали есхатологічні акції про невідворотність світового катаклізму, якщо не за життя нинішнього, то наступного покоління. Гострота всіх інших глобальних проблем посилювалася через актуальну для 60–80-х років загрозу термоядерного знищення людства внаслідок напруженого протистояння двох світових систем на чолі із США та Радянським Союзом.

Протестантські теологи, наприклад, наполегливо провіщали, що сучасний світ в умовах науково-технічної революції перебуває в стані примарної рівноваги і будь-які економічні і політичні потрясіння скинуть його в тартарари». ¹

Взаємозалежність і взаємообумовленість кризових ситуацій (перенаселення окремих регіонів, забруднення довкілля, сировинні, енергетичні, продуктові кризи та інші глобальні катастрофи й явища) стають глобальними, охоплюють увесь світ. На цій основі *апокаліптично зорієнтовані богослови створювали теологічні концепції глобальності негативних наслідків НТР для всього людства*. Автори теологічних концепцій майбутнього, клерикальні футурологи провіщали «необоротну деградацію людства», «грядущу загибель цивілізації».

На початку 70-х років *теологи на Заході й Сході зосередили увагу навколо екологічної проблеми*. Екологічна криза стала наріжним каменем теологічних концепцій сучасної НТР. Проповідники деяких протестантських конфесій проблеми екології висунули як головний аргумент «актуальної есхатології». Робилися приголомшуючі апокаліптичні розрахунки: перенаселення планети начебто досягло кризової точки в 1970 р., всесвітній голод і екологічна криза стануть необоротними з 1980 р., критичне забруднення води й землі відбудеться між 1980–1985 р., нестачу кисню на Землі, загибель усього живого на ній слід очікувати в 1990 році. ² Це,

¹ Awace. — 1977. — № 3. — Р. 15.

² Див.: Awace. — 1972. — № 4. — Р. 6.

звичайно, вірець крайньої есхатологічної теології, зорієнтованої на актуальні проповідницькі кампанії з метою посилення ефективності проповідницько-місіонерської діяльності, а також вербування послідовників.

Оцінка глобальних проблем християнськими богословами характеризується в цілому теоцентризмом.

Оцінюючи глобальні проблеми наслідком діяльності людей, приматом техніки перед мораллю, переважно гріховністю природи людини, християнські ідеологи пропонують керуватися такими морально-етичними категоріями як загальний гуманізм, загальнолюдська солідарність. Опоненти християнських теологів, звертаючись до практики язичницьких релігій, які обожнювали природу, анімістично і по-фетишистськи ставилися до рослинного і тваринного світу, стверджують, що «історичні корені сучасної екологічної кризи слід шукати у знищенні християнами язичницького, бережливого ставлення до природи, в утилітаристському, прагматичному культі збагачення за будь-яку ціну, хижацькому ставленні до навколишнього світу».¹ Адепти необудизму, серед яких чимало послідовників із європейської інтелігенції, звинувачуючи християнську релігію у сприянні забрудненню довкілля, вважають, що монотеїзм потрібно замінити політеїзмом або навіть анімістичними формами релігії, що сприятиме бережливому, обожнюваному ставленню до природи.

Християнський солідаризм і соціальний реалізм. Християнська глобалістика посідає чітко визначене місце в сучасному соціальному вченні католицької Церкви. В енцикліці «*Mater et Magistra*» — «Мати і наставниця» (1961) папа Іоан ХХІІІ оновив погляди і стимулював рішучість Церкви залучити до розв'язання їх «все християнське співтовариство». У цьому документі, торкаючись найактуальніших і найважливіших аспектів сучасного світу, наголошується на нерівності, диспропорції як між різними секторами економіки, так і між різними країнами і регіонами, фіксується факт перенаселеності та недостатнього розвитку. Причина останнього, як вважав понтифік, — відсутність погодженості і солідарності між народами, що створює особливо нестерпну ситуацію у слаборозвинених країнах. Невдовзі перед лицем загрози ядерної війни в найгостріший момент міжнародної кризи Іван ХХІІІ виступив з відомим посланням народам і главам держав «*Pacem in terris*» — «Мир на землі» (1963). Ця ен-

¹ Див.: *Der Wachturm*. — 1976. — № 8. — С. 227.

цикліка стала нагальною настановою у справі побудови світу на основі етичних вимог, які повинні визначати стосунки між людьми і державами.

Конституція «*Saudium et spes*» — «Радість і надія» (1965), прийнята II Ватиканським собором, визначила роль церкви в сучасному світі. Ціла низка глобальних проблем сучасності, зокрема поступове вирівнювання й остаточна ліквідація соціальної та економічної нерівності в світі. Цей соборний документ поставив основні актуальні завдання на ґрунт достовірної інтерпретації економічного розвитку (поза протиставленням капіталізму й соціалізму). Вводилося нове поняття подвійного виміру і значення розвитку, власне комплексного, всебічного блага, ураховуючи, з одного боку, потреби матеріального порядку, а з другого — інтелектуального, морального, духовного й релігійного. *Соборна конституція висловила за гуманістичне розуміння розвитку, поставила вимогу персоналістського й об'єднувального «виправлення» економіки, спрямованої, насамперед, на благо людини.*

Через кілька років після Ватиканського собору віронавчальна влада католицької церкви подала нові, надзвичайно важливі міркування з питань соціальної тематики глобального виміру в енциклопедії «*Populorum progressio*» — «Прогрес народів» (1967). На цей час зросло усвідомлення нерівності, відсталості країн «третього світу». Ситуацію ускладнювали нерівноправні економічні відносини Північ — Південь, між багатими й бідними країнами, а також демографічне зростання у «третьому світі». «*Populorum progressio*» запропонувала допомогу у використанні обох вимірів інтегрального розвитку — матеріального і духовного. Ці теми структурують зміст енцикліки.

Року 1981 Іоан Павло II виступив з великою енциклікою «*Laborem exerceat*» — «Займаючись працею». До цього спонукали понтифіка перші ознаки глибокої кризи, спричиненої суперечностями міжнародної монетарної системи й економіки, що залежала від подорожчання енергоносіїв. Уся система міжнародного поділу праці та всесвітнього економічного структурування була охоплена кризою. З'явилася потреба радикально переглянути ті структури, які призвели до такого розбалансованого стану. *В енцикліці знаходимо, що «центральний ключ» розв'язання питання — людська праця. Ґрунтуючись на цьому фундаментальному вимірі людського існування, понтифік розглядає всі інші аспекти суспільно-економічного життя, не виключаючи технологічного і культурного. Папа виходить з передумови, що світова ситуація потребує*

загальної поваги до фундаментальних принципів і цінностей, які варто розглядати як незмінні. Він вважає, що без утвердження гідності людини та її прав, а також без солідарності між народами і соціальної справедливості ні подальшого людського розвитку, ні нового суспільного ладу бути не може. Саме на цих засадах, як вважає Іоан Павло II, має будуватися майбутня «цивілізація любові».

Стрижем подальшого розвитку християнської глобалістики у вченні католицької Церкви є розміркування над поняттям «розвитку», чому, власне, і присвячена чергова енцикліка Іоана Павла II «Sollicitudo rei socialis» – «Турбота про соціальну дійсність» (1987). Тут постійно наявні два визначальні моменти: драматична ситуація слаборозвинутих країн, з одного боку і, з іншого – зміст, умови й вимоги гідного розвитку людини. Серед причин, що гальмують розвиток, названо, насамперед, різницю і зростаючу нерівномірність розвитку Півночі і Півдня, протистояння між Сходом і Заходом та безперервну гонку озброєнь; торгівлю зброєю; різні труднощі політичного характеру, що стоять перешкодою на шляху співробітництва і солідарності між народами. Багато уваги приділено демографічній проблемі. Іван Павло II беззастережно стоїть на тому, що справжній прогрес не може обмежуватися лише збільшенням благ і послуг, тобто тим, чим уже володіє, а повинен сприяти повноті «буття» людини. Цей важливий аспект розвитку обґрунтовано й поглиблено у світлі Святого письма.

Глобальним проблемам сучасності присвячені соціальні енцикліки «Centesimus annus» – «Століття» (1991), «Tertio millennio adveniente» – «Наближаючись до третього тисячоліття» (1994), «Evangelium vitae» – «Євангелія життя» (1995). В останній стверджується абсолютна цінність і святість людського життя у будь-якій ситуації – стані здоров'я чи хвороби і в кожному періоді – перед народженням дитини і перед загрозою смерті. Папа виступив з глобальним аналізом сучасного стану людства і висунув програму «культури життя», яка має протидіяти «культурі смерті». Констатується, що створилася загроза життю мільйонів людей, особливо дітей, які змушені терпіти нужду, недоїдання і голод. Засуджується торгівля зброєю, наркотиками, бездумне порушення екологічної рівноваги, пропаганда таких взірців поведінки в ставлених стосунках, які не лише аморальні, а й становлять серйозну небезпеку для життя. Папа застерігає людство перед загрозою цілої «структури гріха» (після розвалу «імперії зла»), особливою прикметою якого є «експансія антисолідаристської культури», яка

в багатьох випадках набирає форми «культури смерті». Вона поширюється внаслідок взаємодії економічних і політичних чинників, що виражається у певній концепції суспільства, в якому найважливішим критерієм є підприємницький успіх, економічний прибуток і надприбуток.

Інше загрозливе явище – демографічні зміни. Як вважає Іван Павло II, вони відбуваються з певними особливостями залежно від держав та частин світу: в багатих і розвинутих країнах спостерігається загрозливий спад кількості народжень; бідні нерозвинуті країни мають на загал високий рівень приросту народонаселення. Зазначається, що перед загрозою проблеми перенаселення бідних країн світова спільнота не вживає відповідних глобальних заходів – ефектвної сімейної і суспільної політики, програм культурного розвитку і справедливого розподілу багатств планети. *Практичне вирішення всіх глобальних проблем сучасності, пов'язаних із становленням «культури життя» і подоланням «культури смерті», Іоан Павло II вбачає у широкій активній співпраці церкви і суспільства, із залученням до цього процесу євангелізаторсько-просвітницьких структур церкви та потенціалу науки, освіти, економіки, парламентів, усіх законодавчих інститутів.* Проте остаточне розв'язання всіх глобальних проблем має відбутися, на думку понтифіка, у майбутній «цивілізації любові».

4. Міжконфесійні відносини у світі. Проблема християнського екуменізму

Екуменічний рух є одним з важливих процесів, які відбуваються в сучасному релігійному житті. Термін «екуменічний» (грец. *oikoumene* – всесвіт, населений світ) мав і охоплює широке значення. Проте в ХХ ст. його почали вживати переважно для позначення руху за об'єднання християнських церков, який координує Всесвітня Рада Церков. Започаткований на Единбурзькій всесвітній місіонерській конференції в 1910 р., він набув нових форм і спрямованості від 1948 р., коли було створено Всесвітню Раду церков (ВРЦ), до якої увійшла переважна більшість протестантських, а також православних і старокатолицьких церков.

Структура і завдання екуменічного руху. Екуменічний рух підтримують, насамперед, протестантські об'єднання: методисти, баптисти та ін. Релігійні організації, які дотримуються містичної і есхатологічної орієнтації, наголошують на винятковості своєї віри

і місії, залишаються в межах місцевого і вузько конфесійного спілкування та негативно ставляться до ідеї християнської єдності. Останнім часом спостерігається певна переорієнтація у ставленні до екуменізму в п'ятдесятництві й адвентизмі: мають місце переговори їх з ВРЦ, вступ до неї окремих латиноамериканських п'ятдесятницьких деномінацій.

Керівним органам екуменічного руху доводиться мати справу з різного роду християнськими об'єднаннями, насамперед, з інтеграцією їх на рівні міжнародної конфесійності і міжконфесійними об'єднаннями в національних масштабах однієї країни. До релігійних об'єднань першого рівня належать такі міжнародні протестантські організації, як Лютеранська всесвітня федерація, Методистська всесвітня рада, Пресвітеріанський всесвітній альянс, Баптистський всесвітній альянс та інші, а також англіканські (лаббетські) конференції. Другий рівень – різні об'єднання типу «національних рад церков». Серед них такі відомі, як Національна рада церков Христа в США, Британська рада церков.

Однак є й такі об'єднання християнських церков, керівники яких виступають проти екуменізму. Серед них Американська рада християнських церков у США, в якій об'єднані християнські течії, що стоять на крайніх консервативних позиціях.

Всесвітня Рада Церков співпрацює з релігійними екуменічними організаціями типу Конференція церков Тихоокеанського району і Всеафриканська конференція церков. Крім того, вона підтримує відносини з різними галузевими міжнародними релігійними організаціями (Всесвітньою студентською християнською федерацією та ін.).

Екуменічні зусилля християнських об'єднань останнім часом поділяє і католицька Церква. Одна із 16 схем, прийнятих II Ватиканським собором (1962–1965), уособлена в «Декреті про екуменізм». У травні 1995 р. Папа Іоанн Павло II видав послання про екуменічний обов'язок християнських церков «Хай будуть всі єдині».

Християнський екуменізм відчуває вплив процесів інтеграції і диференціації в нехристиянських конфесіях, зокрема в ісламі і буддизмі, які привели до утворення Всесвітнього Братства буддистів та різних міжнародних ісламських об'єднань – Всесвітнього ісламського конгресу, Академії ісламських досліджень при Аль-Асхарі та ін.

Секуляризація, процеси, пов'язані з науково-технічною революцією, соціалізацією особи, глобальні проблеми сучасності,

міжконфесійні і міжетнічні конфлікти, як вважають ідеологи християнського екуменізму, є динамічними чинниками, які впливають на екуменічну ситуацію і свідчать, що Церква не буде мати достатнього впливу в світі доти, поки залишатиметься роз'єднаною.

Теологи-екumenісти переосмислюють окремі релігійні положення і водночас захищають традиційні богословські ідеї. Головним їх завданням є створення якоїсь єдиної теології, своєрідної теоретичної платформи для об'єднання християнських церков. Проте утворення Всесвітньої Ради Церков не привело до ліквідації віросповідних відмінностей між релігійними організаціями, які увійшли до неї, але процеси інтеграції в церковному житті сприяли певному повороту в богословських дослідженнях. Це проявляється в русі «від сектантського до кафолічного» ставлення до Святого писання, опрацюванні загальної «екumenічної екклесіології», пошуку шляхів «єдиного богослужіння».

Екуменічна екклесіологія. Церковний поділ і криза сучасних церков залишаються незаперечним фактом. Поряд з іншими явищами релігійного життя вони пов'язані, насамперед, із кризою традиційних церков. Богословське вчення про загальні проблеми єдиної церкви є однією із спроб подолати цю кризову ситуацію. Саме тому проблеми загальної екклесіології посідають значне місце в екуменічних дискусіях. Її учасники намагаються уніфікувати численні тлумачення сутності і завдань загальної (кафолічної) церкви. Проте до цього часу не вдалося опрацювати визнаного всіма єдиного поняття церкви. По-різному сутність церкви витлумачується, наприклад, протестантськими і православними теологами.

Для створення теологічної основи єдиної церкви, обґрунтування єдиного підходу до оцінки становища церкви в суспільстві, а також для вирішення міжконфесійних проблем екуменістам необхідно подолати розбіжності в питаннях, що стосуються характеру церкви, її діяльності і таких властивостей, як єдність, святість, кафолічність та апостоличність. Відмінна інтерпретація цих понять розділяє до цього часу більшість християнських течій. Під час екуменічних зустрічей у 60–70-х роках, які були присвячені проблемі єдності з кафолічністю через Святий Дух (так званий пневматологічний аспект віри), досягти порозуміння не вдалося.

Останніми роками екуменісти почали пропагувати концепцію так званої «антропоцентричної» єдності, яка єдність церкви пов'язує з єдністю людства. В ідеалі, по суті, подається утопічна

всесвітня спільнота, єдиним поєднувальним компонентом якої постають релігійно-етнічні відносини. Нова модель релігійно-соціального способу життя (за термінологією екуменістів – «новий стиль») орієнтується на ідеал, втілення якого екуменісти вбачають у діяльності теолога-лютеранина Д.Бонхоффера.

Розвиток екуменічного руху являє собою складний, суперечливий процес. Вступ кожного нового члена церкви до нього привносить певні структурно-функціональні зміни. Особливо помітним був вступ до ВРЦ Африканських церков та зв'язки її з п'ятдесятницьким рухом і з католицькою Церквою. Різні погляди на природу в сучасному світі не дають змоги екуменістам виробити єдину концепцію чи «модель» об'єднання церков, серед яких фігурують чотири «моделі союзу» – і форма «міжконфесійного руху», і «федерація церков», і «повне взаємне визнання», і «органічний союз». Проте міжконфесійні суголосся ускладнюють давні суперечності богословського вчення про церкву.

Біблійний екуменізм. Ті ж самі причини не дають змоги екуменістам вирішити і богословську проблему співвідношення традицій, «переказів» і «писання». Всі християнські церкви тією чи іншою мірою визнають факт свого зв'язку з «переказами». Спірним є питання, наскільки важливий цей факт, те, чи форма отримання й передачі віри має істотне значення для релігійного проголошення, а чи можливо вона несуттєва, навіть шкідлива для нього. Відповіді на це питання різні, що й загострює міжконфесійну дискусію.

Для православної церкви питання про «Передання» має велике значення. «Перекази» ототожнюють із самою історією православної Церкви. Такого самого значення «переказам» надає й католицька Церква. Діячі Реформації піддали «перекази» нищівній критиці або ж приймали їх з істотними застереженнями. *Протестантські церкви ідентифікують «перекази» з людськими нововведеннями в релігійне життя. Намагаючись подолати стан міжцерковних незгод, представники всіх конфесій прагнуть віднайти критерій специфічних відмінностей між «переказами» і традиціями, з якими вони пов'язані, однак не зливаючись з ними.*

Основне міжконфесійне розмежування виявляється при спробах сумістити за сучасних умов релігійну віру й науку. Пошуки такого суміщення або примирення привели теологів-екюменістів до обговорення питання про значення і роль Біблії. При цьому особливо увага надається «герменевтичній» інтерпретації її тексту. На екуменічне біблієзнавство великий вплив справляє історична критика, яка багато зробила для встановлення реальних обставин по-

яви і письмової фіксації біблійних текстів. З її результатами богослови змушені погоджуватися. Екуменісти визнають, що Біблія певною мірою може вивчатися та інтерпретуватися як зібрання «людських» документів, які відображають історичну ситуацію і пов'язані з іншими документами минулих епох. *У зв'язку з таким підходом до Біблії вживаються різні методи її тлумачення: 1) розмежування божественного і людського в Святому письмі; 2) алегоричний; 3) прогресивного откровення; 4) деміфологізації.*

Екуменісти визнають «історичну віддаленість» біблійних текстів від сучасного читача, а тому намагаються пристосувати їх до рівня сучасного мислення. Традиційні проблеми герменевтики (витлумачення біблійного тексту) поєднуються з певними ідеями філософської герменевтики (значення біблійних текстів пов'язується з інтерпретацією ширшої змістової ситуації з «переживанням» у релігійному досвіді і таке інше). Богословське розуміння «інтерпретації» і «події» свідчить про саме такий підхід.

Біблія розглядається теологами-екуменістами як описання історичних «подій», в яких проявляється Божественне об'єднання. Біблійні «події» слугують предметом інтерпретації сучасних екзегетів. При цьому ці «події» постають перед сучасним читачем вже в дещо реконструктивному інтерпретаторами вигляді. Тим самим авторитет Біблії виводиться не з реальності «подій», а з їх інтерпретації, що застосовує названі вище методи – розмежування божественного і людського в Біблії, алегоричності, прогресивного одкровення, деміфологізації. Проте екуменісти виявляються безсилами сформулювати якісь принципи єдиного християнського розуміння біблійних текстів.

Пошуки єдиного богослужіння. Обрядовість є обов'язковим елементом релігії. Однак різноманітні форми обрядовості поділяють віруючих різних напрямів. Перед екуменістами постало складне завдання: віднайти зв'язок між різними типами конфесійної обрядовості, щоб завдяки цьому встановити певну спільність у структурі богослужіння. Йдеться, насамперед, про відповідність релігійних обрядів змістові сучасного життя людей. З цього приводу у підході різних теологічних шкіл (європейської, східноазіатської, північноамериканської) виявилися суттєві розбіжності.

Середньовічні традиції християнства до цього часу значною мірою визначають характер мислення церковних ієрархів європейських країн. *Перед екуменістами постала проблема, як поєднувати архаїчні форми церковного богослужіння із способом життя сучасної людини.* В американській богослужбовій практиці архаїчні

риси виявляються значно меншою мірою, оскільки основна увага в ній приділяється саме проповідницькому елементові богослужіння.

Спроби об'єднати всі види релігійної обрядовості робилися не лише організаціями, які офіційно входять у ВРЦ. У 20-ті роки ХХ ст. виник так званий «літургичний рух». І нині екуменісти звертаються до досвіду цього руху, характеризуючи його як повернення від пієтичного та індивідуального сприйняття богослужіння до «богослужіння зрозумілого як вічного самовідкриття Церкви».

У західному християнстві літургією практично називають будь-який акт богослужіння. Проте багато теологів-екуменістів сприймають інтерпретацію літургії, близькою до православної й англіканської практики, як акт богослужіння зібраного разом Божого народу, в якому таїнство євхаристії є центральним і включає також читання Святого письма, проповідь, молитви, сповідання віри і віддання хвали Богові.

Останнім часом екуменісти основну увагу приділяють питанню ставлення різних християнських церков до таїнств (євхаристії, хрещення, священства та ін.). Оскільки існують різні підходи до них, то екуменісти намагаються опрацювати загальнометодологічну модель пошуків єдиного богослужіння. Основними критеріями при цьому є: пристосування богослужіння до сучасної культури, до мислення і сприйняття сучасної людини.

Теологи, насамперед, підкреслюють значимість обрядовості у підтриманні емоційного чинника людського життя, яке дедалі більше піддається впливу секуляризації. *Проте єдиного вчення про релігійні обряди, які б об'єднували всі християнські конфесії, екуменістам до цього часу напрацювати не вдалося. Не вдалося їм створити також загальнохристиянську систему практичного богослужіння.* Цей напрям сучасної екуменіки виявився найбільш складним і суперечливим. Головна причина неузгодженості полягає в тому, що цьому процесові перешкоджає надто суперечлива сучасна дійсність.

5. Релігійний світ на межі тисячоліть

Початок третього тисячоліття, яке формує у людства відчуття і свідомість кардинальної межовості історичного й екзистенційного часу, поставив багато питань. *Дуже складно, як виявилось, оці-*

нити те, чого досягло наше суспільство в духовній сфері, чи стало воно більш моральним, яка роль релігій в цьому, чи готове людство в новому тисячолітті жити без релігійних конфліктів, непорозумінь, протистоянь, як подолати вороже роз'єднання світу, якщо люди в цілому сповідують спільні цінності любові до Бога і ближнього.

Виходячи із релігійної статистики, яка фіксує кількість віруючих, громад, храмів, служителів культу, частоту відвідувань богослужінь тощо, можна було б не турбуватися. Показники вражають: з 6 млрд населення планети, за даними Всесвітнього Євангелізаційного Руху, 2 млрд сповідують християнство в якійсь формі. Загальна кількість тих, хто належить до християнських громад, становить 1,898 млрд, а з них 1,3 млрд регулярно відвідують храми. Крім християн, у світі налічується 1,3 млрд мусульман, 900 млн індуїстів, 350 млн буддистів, 225 млн прихильників китайської традиційної релігії, 190 млн сповідників примітивно-туземних (місцевих) культів, 18 млн сикхів, 15 млн іудеїв, 102 млн сповідників нових релігій та багато інших. Міжнародні експерти очікують зростання релігійності в світі як за рахунок 900 млн невіруючих та атеїстів, так і за рахунок природного приросту населення планети.

Кількісні показники оптимістичні для тих країн, які традиційно вважаються релігійними, зокрема християнськими. Так, на сьогодні найбільше християн проживає в Європі та Америці, де кількість громад і парафій дещо стабілізувалася, а їх щорічний приріст становить відповідно 2 і 16 %. Помітно зростає кількість християн у Східній Азії за рахунок Китаю, де приріст за останні роки становив 500%. Продовжує збільшуватися кількість християн в Латинській Америці та Африці. За оцінками експертів до 2006 р. темпи зростання християн у світі загалом збережуться.

Християнство за своїм конфесійним визначенням багатомірне. В 1980 р. в світі існувало 1720000 церков, які належали до 20800 різних течій. Обидві цифри зросли за останні два десятиліття десь на 17–20%.

Серед трьох основних гілок християнства відбувся певний географічний розподіл. Так, католики переважають в Західній Європі, Америці, Європі та Африці, протестанти — в Центральній і Північній Європі та Америці, а православні — у Східній Європі.

Своїм зростанням християнство в основному зобов'язане п'ятдесятикам і харизматичним рухам. Якщо в 1980 р. послідовники цих течій становили 11% від усього християнського населення, то на кінець століття їх вже близько 25%. За

даними Всесвітнього Євангелізаційного Руху, на сьогодні їх налічується 482 млн і біля 680 млн – це потенційні віруючі. Але відносна більшість християн в світі не є абсолютною.

На другому місці за кількістю перебувають мусульмани, які проживають в Африці й Азії. На сьогодні майже кожний п'ятий у світі – мусульманин. Щорічні темпи зростання мусульман в останні десятиліття становили в середньому 35–40%. Цей ріст пов'язаний, насамперед, із економічним та демографічним бумом, який переживає ісламський світ. Але і він потребує кореляції, до чого активно залучається духовенство. Серед мусульман більшу частину становлять сунніти, яких близько 90%. Решта – це шиїти та різні ісламські секти.

Компактно на релігійній карті світу розташовані послідовники індуїзму, які займають територію Індостану. Будучи за своєю кількістю на третьому місці в світі, індуїсти на найближчу перспективу втрачатимуть свою потенцію щодо кількісного зростання. Передбачається, що приріст їх до 2006 р. становитиме лише 7%. Індуїзм буде поширюватися лише в своєму етнічному середовищі і не вийде за межі національних кордонів Індії. На цій же території існують інші індійські релігії – джайнізм та сикхізм. Останній, за прогнозами, буде кількісно зростати помітними темпами (десь 50% за десятиліття).

Незважаючи на глибоку кризу, в якій перебуває нині буддизм, він має сьогодні 350 млн своїх послідовників. І хоча передбачається його кількісне зменшення до 2006 р. на 6%, в країнах свого традиційного поширення буддизм все ж має сильні позиції. Це – країни Південно-Східної Азії, Тибет. 60% буддистів належать до махаяністичної традиції, а 40% – до тхеравадичної (хінаяни) та інших шкіл у буддизмі.

Особливими країнами з релігійного погляду є Китай, Корея, Японія, де дивовижно переплелися традиційні релігії, буддизм, християнство, секулярні вірування.

На карті світу величезні території належать так званим первісним релігіям і культурам (плем'яним, тубільним релігіям). Поширені вони переважно в країнах Африки, Океанії, Латинської Америки. Проте щільність населення там дуже низька, тому є сенс говорити лише про 190 млн численність послідовників таких релігій, кількість яких до 2006 р. зменшиться на 30%.

Відносно невеликими за своєю кількістю є послідовники синто та іудаїзму (відповідно 50 і 15 млн осіб). Вони проживають у місцях концентрації японців та євреїв.

Дуже обмеженим географічним простором володіють зороастрійці, які є нащадками колись поширеної, а пізніше майже знищеної етнічної релігії давніх іранців – персів. Їх налічується за (різними джерелами) від 150 до 250 тис.

Важко визначити географічні межі нових релігій, оскільки вони виникають або в рамках уже традиційно існуючих як їх модернізований варіант, або на стику декількох релігійних традицій, а тому є трансконтинентальним явищем. Передбачається постійне зростання їх прихильників. При цьому очікується 5%-ний щорічний приріст.

Існує ще багато інших релігій, послідовники яких становлять понад 200 млн. Але їхня кількість постійно зменшується.

Отже релігійне обличчя планети в цілому окреслилося. Розуміло, що сучасна релігійна карта світу і наведена релігійна статистика – це результат тривалого релігієпроцесу. Він специфічно розгортався на окремих континентах у зіткненні і протистоянні різних релігій, визначивши сучасну конфесійну конфігурацію частин світу. Незважаючи на безумовне домінування великих релігійних світів – християнського, ісламського, індуїстського, буддистського, виникають і будуть виникати нові релігії, швидко розвиваються і розвиватимуться «маргінальні» релігійні течії, різні білярелігійні та біяцерковні рухи. Усе це дає підстави говорити про деякі особливості релігієпроцесу на межі тисячоліть.

Останній відбувається на тлі стрімкої десакралізації культури, секуляризації всіх боків життя і сфер суспільства, майже цілковитого визнання принципу світськості держави та освіти, утвердження цінності індивідуальної свободи та суспільного прогресу. За таких умов релігія зазнає глобальних трансформацій, коли кардинально змінюються соціальні доктрини, антропологічні вчення, навіть церковні канони і віросповідні догмати. Багато релігій перебувають у кризовому стані, незважаючи на зовнішні успіхи. На рубежі століть вони зіткнулися із проблемою загострення, аж до релігійних зіткнень, взаємин між державами, орієнтованими на певні релігійні пріоритети. Зокрема, і християнство, і мусульманство опинились в епіцентрі таких протистоянь, які вони не в змозі подолати.

Релігійні організації зустрілися із суттєвими змінами в характері релігійності сучасного віруючого. Так, християнські конфесії потерпають від низької частоти відвідувань парафіянами храмів, малої кількості хрещень, священницьких покликань. Зменшується кількість віруючих в індустріально розвинутих суспільствах.

Сьогодні їх зростання відбувається за рахунок віруючих Латинської Америки, Східної і Південно-Східної Азії, Африки, що призводить до падіння рівня освіченості сучасного віруючого. Західний варіант християнства, який поширений в Європі і Північній Америці, втрачає лідерство в християнському світі. Найактивнішими стають незахідні країни, які дають сьогодні 5/6 всіх християнських місіонерів світу.

Думаючи про знакові події в релігійному житті ХХ ст., не можна не згадати про *зростання ваги і значимості Католицької церкви, яка провела епохальний II Ватиканський собор*, який ще довго буде визначати релігійну парадигму всього світу. Авторитет Папи Римського, особливо в особі останнього понтифіка Іоана Павла II, вийшов за межі власне католицької Церкви й став визначальною фігурою і в політичному, і в інтелектуальному, і в загально-релігійному русі.

Це століття позначено початком діалогу і співробітництва різних релігій. Проведений наприкінці ХІХ ст. I Всесвітній Парламент релігій ніби відкрив саму можливість такого спілкування, яка була використана на наступних II і III Парламентах.

Усвідомлене бажання до зближення християнських церков продемонстрована в появі і розгортанні екуменічного руху, який нині хоч і переживає кризу, але не має альтернативи як цивілізована форма діалогу і до якого з необхідністю повернуться християнські конфесії. Християнський світ у цілому все таки схиляється у бік порозуміння, коли в християнах інших конфесій бачать не ворогів, а братів, не еретиків чи схизматиків, а тимчасово роз'єднаних. Показовим є взаємне зняття анафем 1054 р. католиками і православними, покаяння (2000 р.) Папи Римського за гріхи всієї католицької Церкви, паломництво Папи до Святої землі тощо.

Особливо активні тут католики, які прагнуть до діалогу не лише із християнами, а й із представниками інших культурно-релігійних світів. Щорічно з ініціативи Папи Римського проводяться міжрелігійні зустрічі, в межах яких відбувається пізнання один одного.

На тлі такої нібито лібералізації релігійного життя спостерігається наростання фундаменталістських тенденцій всередині майже всіх релігій. У відповідь на відкритість до спілкування між різними релігіями формуються антихристиянські, наприклад, індуські чи мусульманські організації, які не словами, а конкретними діями, часто силовими методами, захищають свій релігійний інтерес.

Наскільки успішними і перспективними можуть бути такі дії, політика? Чи історія попередніх віків не навчила, що людина в останню чергу розстається із своїми переконаннями, вірою?

XX ст. породило безліч нових релігійних рухів, особливо апокаліптичного чи міленаристського напрямку, що, безумовно, збільшує полірелігійність світу, диктує зовсім відмінні умови як само-, так і співіснування релігій.

Кожній релігії належить глибоко задуматися над проблемою співіснування з іншими релігіями, іншими культурами. Можна по-різному уявляти своє майбутнє. І тут футуристичні передбачення хитаються від пророцтв щодо зникнення релігії взагалі до панування якоїсь однієї універсальної релігії. Але небачені раніше масштаби і можливості культурних та інформаційних обмінів визначають складні проблеми діалогу релігій, поляризацію і боротьбу всередині самих релігій, заgonу фундаменталістів та модерністів, формують перспективу загострення конкуренції між різними релігійними традиціями. *Важко сподіватися на уніфікацію всіх релігій в якусь одну під впливом тієї інтернаціоналізації культур, яка має місце в сучасному світі, бо ж, поруч із тенденціями до конвергенції, наявні сильні сепаратистські настрої в релігійному житті.* Кожне прагнення до перетворення на одну, найпривабливішу релігію в порівнянні з іншими вимагає наявності і здатності до врахування культурних та історичних особливостей різних народів, до так званої інкультурації. Якщо серед християн, наприклад, католики теоретично і практично готові до таких процесів, протестанти йдуть цим шляхом, то православні тільки на початку самоусвідомлення себе як кафолічної, універсальної віри, яка відкрита всьому світу, а не обмежена тільки рамками окремої національної культури.

Нинішні реалії задають оптимальну формулу гармонійного існування релігій в світі, за якою потрібно віднайти розумну міру між опертям на минуле, традиціями й адаптованими до сучасності рухами всередині церков. Треба визнати полірелігійність світу, геополітичний розподіл між різними релігіями, оскільки часи пошуку себе на нових територіях і закріплення на них, хоч і це не знімається з порядку денного, минули. Актуальнішим є вміння співіснування з іншими, поважаючи їхні права й утврджуючи свої власні на присутність в цьому світі.

VIII. Свобода совісті, державно-церковні відносини: історія і сучасність

1. Боротьба за встановлення свободи совісті: історичний аспект

Ідея віротерпимості, свободи думки, переконання була відома ще за часів давнього світу, вона набула ще більшої актуальності в античному світі. Найсміливіші мислителі виступали за здійснення права висловлювати свої погляди, не погоджуючи їх з загальноприйнятими авторитетами. Цицерон, у трактаті «Про природу богів» подав приклад вільного обговорення проблеми богів прихильниками різних філософських напрямків. Державна правова система Давньої Греції сприяла з'явленню нових традицій, пов'язаних з культом цивілізованості й держави. Разом з тим сформовані традиції і звичаї оберігалися державою від впливу нових поглядів, які могли дестабілізувати суспільну систему. Той, хто залишив свій будинок, свою місцевість і, відповідно, своїх богів, оголошувався нечестивцем, безбожником. Така доля спіткала античних філософів (V ст. до н.е.) – *Протагора, Діагора, Милосського, Анаксимена, Анаксагора, Сократа та ін.* Платон вважав, що особи, які порушують традиції й устої держави, повинні піддаватися переслідуванню, що державні закони повинні оберігати державну релігію, яка формує єдність у громадян.

За свідченням *Гая Транквілла Светонія* (бл. 70–140 рр.) імператор Клавдій (10 р. до н.е. – 54 р. н. е.) «іудеїв, яких постійно збуджував Христос, вигнав з Риму», а *імператор Тіберій* (42 р. до н.е. – 37 р. н.е.) «чужеземні священнодійства й особливо єгипетські та іудейські обряди заборонив». В умовах існування з

різними східними культурами, за наявності державної релігії Риму, християни також підкреслювали свою прихильність до принципів віротерпимості. Тертуліан стверджував, що «...кожний поклоняється тому, чого хоче. Релігія однієї людини ні шкідлива, ні корисна для іншої. Релігія повинна бути прийнятою за переконанням, а не за допомогою насильства».

Але ж із зміцненням становища християнства як державної релігії Римської імперії терпиме ставлення до інших культів змінилося нетерпимістю. Від імені християнської церкви розпочалося переслідування прихильників пізньої античної філософії, носіїв античної культури, а також adeptів єретичних течій усередині християнства. Уже за імператора Феодосія I. (бл. 346–395 рр.) встановлюється репресивний інститут з виявлення інакомислячих та боротьби з єретиками і язичниками. Всі інші релігії, крім християнства, оголошувалися негодними і єретичними. У 529 р. за наказом імператора Юстиніана I (482–562) були закриті всі філософські школи в Афінах, спалено останній оплот язичництва – культ богині Ісиди. Цей самий імператор жорстоко розправився з «трьома главами» – авторитетними християнськими (Богословами Феодором Мопсуєтським, Феодоритом Кирським та Івою Едеським), які підтримували «несторіанську ересь» і не вважали Христа Боголюдиною, а Діву Марію – Богоматір'ю. А пізніше скликав V Вселенський собор (II Константинопольський) у 553 р. і досяг на ньому схвалення своїх дій.

Численні єретичні вчення у Середньовіччі виявляють стійку тенденцію до протидії ідеям клерикалізму і владним амбіціям церкви. Вони проявляються у вигляді містичних вчень і в ідеалізації раннього християнства, у формі радикальних опозиційних соціально-політичних рухів. У IX ст. *Іоанн Скот Ериугена* (бл. 810–877), спираючись на авторитет Біблії, відстоював ідею незалежності світоглядних уявлень від настанов церкви. У XI ст. *П'єр Абельяр* закликав до виваженого ставлення до авторитету церкви у справах віри. *Марселій Падуанський* (бл. 1275/80–1342) у трактаті «Захисники світу», обґрунтовуючи ідеї віротерпимості, відзначав, що церква і духовенство повинні бути підпорядковані світському суду; суд над єретиками повинен обмежуватися лише морально-етичними оцінками, а не репресіями щодо них, оскільки вини єретиків повинен установлювати лише світський суд тоді, коли порушуються ними світські закони. Марселій Падуанський підкреслював, що церква повинна бути позбавлена особливого становища у справах віри, її нерухомість секуляризована, оскільки

ки не церква, а людина володіє природним правом на свободу релігійної совісті.

Ідеї релігійної рівності, вимоги свободи релігії, антиклерикальні настрої були надзвичайно популярні в середовищі релігійно-політичних опозиційних рухів: богомилів (X–XI ст.), патеранів, альбігайців, катарів, ломбардських бідняків, апостоликів та ін. (XI–XIII ст.), арнольдистів, вальденсів, амальрикан у XII ст., гузитів, лоллардів (XIV–XV ст.). Практично всі засновники еретичних вчень були переслідуваними, більшість із них – страченими. У середині XII ст. другий (1139) і третій (1179) Латеранські собори Римо-католицької церкви, Веронський (1184) собор цієї самої церкви оголосили еретичні вчення і рухи поза законом, а ересь – ворогом держави. Проти масових еретичних рухів церква організовувала хрестові походи.

З кінця XIV ст. в Європі по-новому осмислюється філософія античності, утверджуються ідеали світського гуманізму. **Н. Макиавеллі** обґрунтовував ідею про те, що не церква має потребу в державі, а, навпаки, держава має потребу у новій церкві. **Т. Мору** (1478–1539) проголошує право у суспільстві кожному обирати будь-яку релігію, вільно її пропагувати й утримуватися від зневаження інших релігій.

Гуманісти епохи Відродження, обґрунтовуючи ідею цінності людської особистості, *протиставляли ідею толерантності ідеї релігійної нетерпимості*. У Новий час у суспільстві отримують розвиток світські уявлення про свободу релігії, свободу віросповідання, свободу совісті. На основі *концепції «природного права»* обґрунтовуються філософські, політичні і правові теорії секуляризації суспільних відносин. Боротьба за свободу совісті й свободу віросповідання стає складовою боротьби за утвердження громадських прав і свобод. Усе це створювало необхідні передумови для поширення ідеї права свободи совісті для всіх членів суспільства незалежно від ставлення до релігії.

Б. Спіноза у «Богословсько-політичному трактаті» утверджував право на свободу суджень і переконань у вільній державі. На захист віротерпимості і свободи суджень виступали англійські філософи XVII–XVIII ст. **Т. Гоббс** висунув вимогу відокремлення вищої школи від церкви й організацію навчання на основі розуму. **Дж. Локк** (1632–1704) вважав, що держава повинна забезпечувати свободу, а релігія є справою совісті кожного громадянина, вимагав відсторонення церковної влади від світських справ і відокремлення церкви від держави.

Найрадикальнішими провідниками ідеї свободи віросповідання і свободи совісті у XVIII ст. були французькі просвітителі. **П. Гольбах** (1723–1789) підкреслював, що «Істинна терпимість і свобода думки – ось дійсна протиотрута від релігійного фанатизму». Французькі просвітителі захищали право кожної людини думати по-своєму, жити індивідуальним, не схожим на інші, духовним життям. Під впливом теорії «*природного права*» прогресивні діячі американського гуманізму **Т. Джефферсон**, **Т. Пейн**, **Б. Франклін**, **Дж. Мелісон** підготували біллі «Про установаження релігійної свободи» і «Декларацію незалежності».

Особливою антиклерикальною спрямованістю відзначалася Французька буржуазна революція. У цей період проводилися численні антирелігійні заходи, які супроводжувалися закриттям храмів, примушуванням єпископів і священників відмовлятися від сану і присягати на вірність республіці і конституції. Ті священнослужителі, які були лояльні до республіки, утримувалися за рахунок держави. Отже історія європейських буржуазних революцій свідчить, що чим пізніше вони відбувалися, тим радикальніше вирішувалися проблеми секуляризації суспільних відносин, утвердження принципів свободи віросповідання. Напередодні Паризької комуні захист свободи совісті, яку розуміли як свободу виражати атеїстичні погляди, виступили французькі соціалісти і революційні демократи, більшість яких була агресивно налаштована до релігії. Паризька коммуна у квітні 1871 р. прийняла декрет про відокремлення церкви від держави, в якому зазначалося, що «свобода совісті є найважливішою із всіх свобод». У міру того, як вдосконалювалися суспільні відносини, збільшувався обсяг демократичних прав і свобод у розвинених державах Європи і Америки, свобода совісті набувала значення не тільки свободи віросповідань, а й права особи на свободу переконань і на вільне виявлення свого ставлення до релігії.

На початку XVIII ст. в Росії було скасоване патріаршество і установажена державна церковність в особі православ'я. Церкву позбавлено самостійності і перетворено на одну із установ державного управління. Майже два століття Православна церква обожнювала царську владу, визнаючи царя верховним правителем церкви через Синод, який перебував під контролем і керівництвом обер-прокурора, призначеного царем. Імператор російський проголошувався «помазанником Божим», «височайшим пастирем». Ідея самодержавства була політичним символом віри російського православ'я, що уособлювалося у відомій тріаді «самодержавство, православ'я, народність».

Держава втручалася у внутрішні справи різних конфесій, суворо регламентувала їхню структуру і діяльність. Згідно зі «Сводом законів Российской империи», всі релігії на території цієї імперії, до якої входила й Україна, поділялися на три групи: *державну* (православне віросповідання), *терпимі* (католицька, протестантська, вірмено-григоріанська церква, іслам, буддизм, іудаїзм, язичництво) і *нетерпимі* («секти» – духобори, іконоборці, молокани, іудействующі, скопці). «Уложение о наказаниях» вважало особливим видом злочину злочини проти віри – відвернення і зведення із православ'я в іншу віру, перешкодження вихованню дітей у православної віри, поширення ересей і розколів. До винних у цих злочинах застосовувалась ціла система каральних заходів, аж до каторги і вислання до Сибіру. Позавіросповідний стан державою не визнавався. Діяльність з поширення матеріалістичних, атеїстичних поглядів зазнавала кримінального переслідування.

У 80–90-ті роки ХХ ст. через наростання революційних виступів жорстокішою стала політика царизму щодо «сектантських» об'єднань. До «Уложения о наказаниях» було внесено жорсткіші кримінальні статті, скеровані проти «сектантів». У 1894 р. секта штундистів (до них відносили баптистів і євангельських християн) була оголошена «шкідливою», її молитовні зібрання заборонені. Революційна ситуація в Росії на початку ХХ ст. змусила уряд вносити корективи до релігійної політики. У царському маніфесті від 26 лютого 1903 р. вже йдеться про свободу віросповідань, а Указ від 12 жовтня 1904 р. про удосконалення державного порядку приписував вжити заходи про «усунення релігійних утисків». У царському маніфесті від 17 лютого 1905 р. про удосконалення державного порядку були обіцяні громадянські свободи, в тому числі свобода релігії.

Основоположним правовим документом, який визначив політику радянської держави щодо релігії і церкви, був Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», підписаний В. І. Леніним 23 січня 1918 р. Усі релігії були оголошені рівними перед законом. Усі громадяни, як віруючі, так і невіруючі, повинні дотримуватися законодавства про релігійні культу. Публічно-правові, суспільні установлення звільнилися від обов'язкового супроводу релігійними обрядами. Юридичну силу набули державні акти фіксації громадянського стану (народження, шлюб, смерть), якими раніше відала лише церква. Церковний шлюб, хрещення, поховання втратили юридичне значення. Релігійна нетерпимість, ворожнеча до людей різних віросповідань і невіруючих розцінювалися як порушення радянських законів.

Гарантіями свободи совісті оголошувалися: відокремлення церкви від держави і відокремлення школи від церкви; заборона ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями; безумовне дотримання принципу свободи совісті всіма державними органами і релігійними об'єднаннями, атеїстами і віруючими. Але в умовах сталінської диктатури і радянського тоталітаризму принцип свободи совісті і його гарантії виявилися деформованими і, по суті, відкинутими.

Законодавство про релігійні культу було скеровано на встановлення жорсткого, тотального контролю над релігійними об'єднаннями. Основний його принцип – реєстрація релігійних громад – до мінімуму обмежив і, по суті, скасував, задоволення релігійних потреб віруючих. Оновлене у 70-х роках «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» мало що змінило у становищі релігійних громад і самих віруючих. Якщо в 1961 р. в СРСР діяло 16050 релігійних організацій, то у 1971 р. їх залишилося 11749. У наступні роки кількість релігійних організацій постійно зменшувалася.

Політика КПРС у релігійному питанні базувалася на таких принципах: несумісність марксизму і релігії; підпорядкування боротьби з релігією завданням боротьби за комунізм; єдність дій трудящих, віруючих і невіруючих, у боротьбі проти імперіалізму, за соціальний прогрес. Безумовно, що все це, а також проголошення ідеологічних тез про «панівний науково-матеріалістичний світогляд», «суспільство масового атеїзму» підштовхувало державну політику щодо релігії, церкви, віруючих на шлях адміністрування, обмеження свободи совісті, звуження її до мінімальних гарантій відправлення релігійних культів.

2. Українське законодавство про свободу совісті та державно-церковні відносини

В умовах демократизації суспільства на початку 90-х років діюче законодавство про релігійні культу стало гальмом на шляху задоволення релігійних потреб віруючих. Воно не відповідало визнанню державою (ще тогочасним СРСР) міжнародним правовим актам. Та й сама практика державно-церковних відносин уже не відповідала ні духу, ні букві того законодавства, оскільки релігійні організації явочним порядком розширювали свої права на свободу совісті, і в умовах тогочасної політики перебудови суспільства і

нового мислення, оголошеної М. С. Горбачовим, адміністративні важелі значно послабшали. Тому нічого дивного немає в тому, що одним із перших серед законів, які стали необхідні суспільству в умовах його перебудови, гласності і плюралізму, був Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», прийнятий у Москві Верховною Радою СРСР у 1990 р.

Прийняття 23 квітня 1991 р. Верховною Радою Української РСР аналогічного всесоюзному Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» – це не лише юридичне оформлення нових державно-церковних відносин. Цей Закон відповідав духу і змісту «Декларації про державний суверенітет України», а також нормам міжнародного права. Зокрема, він повністю увібрив у себе 11 принципіальних положень Заключного документа Віденської зустрічі держав – учасниць Народи з безпеки і співробітництва в Європі, які гарантують свободу особи сповідувати будь-яку релігійну віру. Назвемо деякі з цих принципів:

- вживати ефективні заходи з попередження і ліквідації дискримінації осіб або об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання, здійснення і користування правами людини й основними свободами у всіх областях суспільного, політичного, економічного і культурного життя із забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;
- сприяти встановленню клімату взаємної терпимості і поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими і невіруючими;
- надавати за їхнім проханням об'єднанням віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних рамках своїх держав, визнання статусу, передбаченого для них в їх відповідних країнах.

До інших положень Підсумкового документа Віденської зустрічі представників – учасниць НБСЄ належать: гарантії прав релігійних організацій на ієрархічні й інституційні структури; релігійну освіту дітей і молоді; прерогатива батьків на релігійне виховання дітей згідно зі своїми переконаннями; право релігійних організацій на виготовлення, імпортування і розповсюдження релігійної літератури; участь релігійних організацій у суспільному діалозі і право на використання засобів масової інформації.

Відповідно до вказаних положень міжнародних правових актів Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» має широкий юридичний, демократичний, гуманістичний діапазон дій. Він забезпечує соціальну справедливість, захист прав і за-

конних інтересів громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії; визначає обов'язки держави відносно до релігійних організацій, а також обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством. Він ставить перед собою мету – подолати негативні наслідки державної політики минулих років щодо релігії і церкви. І, зрештою, цей Закон України гарантує встановлення сприятливих умов для розвитку суспільної моралі, громадянської згоди і співробітництва людей незалежно від їхнього світогляду або віросповідання.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» дається *визначення права на свободу совісті*, яке повністю відповідає букві й духу 35 статті Конституції України. У 3 статті Закону України свобода совісті характеризується як *свобода мати, приймати, змінювати релігію або переконання за своїм вибором*. Водночас свобода совісті включає *свободу вибору особисто або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної релігії*; відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Право на свободу совісті не допускає встановлення ким-небудь обов'язкового переконання і світогляду. Це стосується ставлення громадян до сповідання чи відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, до релігійної освіти і виховання.

Разом з тим право на свободу совісті дозволяє батькам за взаємною згодою виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань і особистого відношення до релігії, тобто гарантує як релігійне, так і атеїстичне виховання у сім'ї.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» зафіксоване положення про те, що *ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, отриманих під час сповіді віруючих*. Це також важливий елемент права на свободу совісті. Установлена рівноправність громадян України у всіх сферах економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від ставлення до релігії. Тобто ніхто не має права надавати будь-які привілеї, пільги, переваги або чинити обмеження прав громадянина залежно від того, яку релігію він сповідує або не сповідує жодної релігії. Такі дії, як розпалювання ворожнечі і ненависті на ґрунті релігії, зневажливе ставлення до почуттів громадян (релігійних або атеїстичних) тягнуть за собою відповідальність, встановлену чинним законодавством.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» *ґрунтовне і чітке визначення отримала конституційна формула*

відокремлення церкви від держави. Це означає, що держава не втручається у здійснювану в межах Конституції України і цього Закону України діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких релігійних (а також атеїстичних) організацій чи спільнот. Крім того, релігійні організації не виконують державних функцій.

Разом з тим *держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій:* сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості і поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань і їхніми релігійними організаціями. *Всі релігії, віросповідання і релігійні організації рівні перед законом.*

Неухильно дотримуючись принципу відокремлення церкви від держави, ми не можемо відокремити від держави мільйони громадян України, які є віруючими. Для того, в цьому Законі України зафіксоване право релігійних організацій на участь у суспільному житті і на використання нарівні із іншими громадськими об'єднаннями засобів масової інформації, як державних, так і власних. Цим правом нині в Україні широко користуються всі релігійні організації.

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлено, що *релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій* і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів в органи державної влади, не ведуть агітації і не фінансують виборчих кампаній будь-яких кандидатів у ці органи. Однак священнослужителі як громадяни мають право на участь у політичному житті нарівні з іншими громадянами. Сьогодні в радах різних рівнів – від сільської і селищної до Верховної Ради України – є обрані депутатами священнослужителі різних релігій, які були висунені як кандидати у депутати під час виборчих компаній не релігійними центрами, об'єднаннями або громадами, а громадянами за місцем їхнього проживання або позацерковними громадськими організаціями.

Отже у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» досить широко і демократично трактуються права релігійних організацій на участь у суспільному житті і права священнослужителів на участь у політичному житті. Водночас цей Закон України застерігає релігійні організації від такої діяльності, яка виводить їх на будь-які контакти і співробітництво з політичними партіями і веде до політичного клерикалізму.

Другою конституційною формулою, яка отримала чітку і вичерпну трактовку в Законі України «Про свободу совісті та

релігійні організації», є відокремлення школи від церкви. Таким чином зафіксований важливий і цивілізований сучасний принцип: державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійної організації) і має світський характер. У більшості європейських країн, а також у США, діє саме такий принцип, за винятком приватних шкіл. У конкордаті (договорі) Ватикана з Італією декларується світський характер державної освіти у цій країні.

Разом з тим у цьому Законі України зазначається, що релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх потреб створювати для релігійної освіти дітей і дорослих власні навчальні заклади, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, яке їм належить або надається для використання. Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості й поваги до громадян, які не сповідують релігії, і до віруючих інших віросповідань.

На підтвердження дії цього положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» наводимо дані про наявність різних форм релігійної освіти в Україні. Майже всі церкви (релігійні організації) мають власні навчальні заклади. За даними на 1 січня 2003 р. в Україні діють 153 навчальні релігійні заклади, в яких навчаються понад 18 тис. осіб. Крім того, при церквах (релігійних організаціях) функціонує майже 10 тис. недільних шкіл.

Утворення церквами (релігійними організаціями) власних навчальних закладів (деякі з них отримують державні ліцензії і відповідні ступені) дає можливість реалізувати їм право на релігійну освіту і знімає напругу навколо загальноосвітніх державних шкіл, які намагалися використати деякі церкви (релігійні організації) для введення різних форм релігійної освіти. Ситуація загострювалася тоді, коли представники однієї конфесії, наприклад у сільській школі, де навчалися діти із сімей православних, греко-католиків, баптистів, адвентистів, Свідків Єгови, намагалися ввести викладання «Закону Божого» чи «християнської етики». Це спричинювало певні застереження і навіть активну протидію батьків і дітей з інших конфесій. Отже, чинник багатоконфесійності слід враховувати, оскільки він характеризує релігійність в Україні. Крім того, є певний міжнародний досвід. У США у державних загальноосвітніх школах намагалися запровадити «спільну молитву» всіх учнів. Проти цього виступили більшість батьків і дітей, оскільки «спільна молитва» у класі, де

навчаються діти із сімей католиків, протестантів різних напрямів, іудеїв і мусульман елементарно неможлива. Верховний Суд США змушений був з'ясувати цю справу і, враховуючи напругу, яка через це виникла в американському суспільстві, ініціативу самого президента США про запровадження «спільної молитви» учнів у школах відхилив.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» надав релігійним організаціям *право юридичної особи*, якого раніше вони не мали. *Релігійними організаціями*, які визначаються юридичними особами з моменту реєстрації їх статутів (положень), є: релігійні громади віруючих, релігійні (церковні) управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, які складаються із названих релігійних організацій.

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного культу, віросповідання, однієї течії, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Держава визнає право релігійної громади на її підпорядкованість з канонічних і організаційних питань будь-яким діючим в Україні і за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підпорядкованості.

Це положення має надзвичайно важливе значення. Про що йдеться? Релігійні центри практично всіх діючих в Україні конфесій перебувають за її межами, і в цьому специфіка української поліконфесійності. Для українських католиків центр – Ватикан (святий Престол у Римі). Українська православна церква перебуває у канонічному і молитовному єднанні з Московською патріархією, і фактично підпорядкована у багатьох питаннях її юрисдикції. Майже всі протестантські конфесії в Україні (баптисти, адвентисти, п'ятдесятники, Свідки Єгови) також підпорядковані тією чи іншою мірою своїм зарубіжним центрам, штаб-квартири яких традиційно розташовані в США, Англії, Швейцарії.

Раніше (за радянської влади) така підпорядкованість релігійних організацій своїм закордонним релігійним центрам обмежувалася, а для деяких (наприклад, греко-католиків, Свідків Єгови) була забороненою. Тепер їхнє становище докорінно змінилося. 24 стаття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначає правомірність міжнародних зв'язків і контактів релігійних організацій і віруючих, які одноособово або разом з іншими мають право установлювати і підтримувати міжнародні зв'язки і прями особисті контакти, включно

з виїздом за кордон для паломництва, участі в зібраннях та інших релігійних заходах.

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» відмінені численні бар'єри, перепони, обмеження, з якими раніше мали клопіт релігійні громади. Зокрема, спрощена процедура їхнього офіційного визнання. *Релігійна громада утворюється і діє без спеціального дозволу державної влади.* І лише тоді, коли релігійна громада захоче отримати право юридичної особи, їй належить в установленому законом порядку подати на реєстрацію тільки свій статут.

Особливо велике значення для забезпечення права на свободу совісті має розділ Закону, в якому йдеться про права релігійних організацій і громадян, пов'язані з формами реалізації свободи совісті. Якщо за попереднім чинним «Положенням про релігійні організації» (до 1991 р.), свобода совісті обмежувалася правом вибору ставлення до релігії (бути віруючим чи атеїстом) і участю в заснуванні й діяльності релігійної громади, здебільшого у культовому приміщенні, то у нинішньому Законі віруючим і релігійним організаціям у сфері віросповідання наданий досить широкий простір його (віросповідання) виявлення і застосування.

Це, зокрема, право не лише самому сповідувати, а й поширювати релігійні вчення, навчатися релігії не лише у сім'ї, а й при релігійній громаді (недільні школи, різні гуртки) і за кордоном; претендувати на альтернативну (невійськову) службу; відкривати власні навчальні заклади з метою релігійної освіти населення; право засновувати підприємства з виготовлення релігійної літератури й атрибутики, а також благодійні заклади; утримувати місця релігійного паломництва; імпортувати, експортувати релігійну літературу і предмети культу. Право нарівні з громадськими організаціями користуватися не лише власними, а й державними засобами масової інформації.

Розширюється сфера відправлення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій: на квартирах і будинках громадян, в установах, організаціях, на підприємствах, у військових частинах, лікарнях, шпиталях, будинках людей похилого віку та інвалідів, у місцях позбавлення волі. У кожному випадку це повинно відбуватися за згодою громадян, за ініціативою трудових колективів, за погодженням з адміністрацією і командуванням військових частин.

Законом *регулюється майновий стан релігійних організацій.* Цей розділ має актуальне практичне значення, оскільки майнова

сфера, особливо володіння культовим приміщенням – найвразливіша проблема, яка спричинила велику напругу в сотнях населених пунктів, коли на одну церкву часто претендували відразу кілька релігійних громад – православні, греко-католики і навіть римо-католики. Ще більше загострив майнову проблему розкол у православ'ї, унаслідок якого виникли аж три православні церкви і відповідно їхні єпархії і громади. Кожна з них претендує на одне і те саме культове приміщення і культове майно. Законом запропонований єдиний вихід – почергове відправлення богослужінь. Згодом до цього розділу були внесені відповідні поправки, уточнення, які підказала практика і які мінімізують конфлікти між релігійними громадами через користування культовими приміщеннями та культовим майном.

Важливою новацією Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є розділ про трудову діяльність в релігійних організаціях і на їх підприємствах, в якому йдеться про трудові правовідношення в релігійних організаціях, про трудові права громадян, які працюють в релігійних організаціях, і трудові взаємовідносини громадян на підприємствах і установах релігійних організацій. Священнослужителі і особи, які працюють в релігійних організаціях на виборних посадах, прирівняні до робітників і службовців державних підприємств і установ у таких життєво важливих питаннях, як обкладання податками доходів, соціальне страхування і соціальне забезпечення.

Упродовж періоду дії Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 – 2003 рр.) він декілька разів уточнювався і доповнювався законодавцем у Верховній Раді України. Істотне значення для ефективного функціонування цього Закону мали укази і розпорядження Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям» (від 22 червня 1994 р.), «Про повернення релігійним організаціям культового майна» (від 22 червня 1994 р.) та Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (від 12 грудня 1991 р.).

Конституційна формула про відокремлення школи від церкви (ст. 35 Конституції України) втілена у низці статей (3, 6, 8, 9) Закону України «Про освіту», в яких зокрема встановлюється *незалежність освіти від релігійних організацій і світський характер освіти* (ст. 6) *Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання релігійних організацій* (ст.8). *Належність особи до будь-якої релігійної організації не є перешкодою для її участі в навчально-виховному процесі* (ст.8). Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігій-

ної організації), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями (ст. 9).

У цілому Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 р. ще за існування Української РСР, був одним із перших законодавчих актів, дія яких зосереджується у сфері духовного життя суспільства. Концепція, зміст, правові норми, які закладені у цьому Законі, дають можливість для повноцінного задоволення прав людини на свободу совісті та віросповідання, що згодом було імплементовано у Конституцію України як фундаментальне конституційне право (ст. 35). Прийняття цього Закону, який захищає право на свободу совісті як віруючих, так і невіруючих, а також атеїстів, зняло регламентацію духовного життя, яка практикувалася державою до 1991 р. Україна у трактовці і практичному застосуванні права на свободу совісті наблизилася до правових норм демократичної держави. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» позитивно оцінений європейською громадськістю як правовий акт, що відповідає міжнародним правовим актам, зокрема «Загальній декларації прав людини», «Міжнародному пакту про громадянські і політичні права», «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», «Підсумковому документу віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі» та ін.

Отже тепер ступінь нашої цивілізованості у сфері свободи совісті буде зростати разом зі ступенем культури міжконфесійних відносин, релігійної толерантності, поваги до світоглядного вибору і почуттів кожного громадянина України.

3. Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань (витяги)

А. Національні правові акти

Декларація прав національностей України

Стаття 4. Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

м. Київ, 1 листопада 1991 року

Конституція України

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави,

а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганди війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

м. Київ, 28 червня 1996 року

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»

Розділ I. Загальні положення

Стаття 3. Право на свободу совісті.

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від спов-

ідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії. Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії.

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом. Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилитися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави.

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави. Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Релігійні організації не виконують державних функцій. Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань. Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму. Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання. Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру

і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону. Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях. Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження; 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання; 3) майновий стан релігійної організації; 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів; 5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації; 6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації. Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації. Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству. Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим — до Уряду Республіки Крим. (Частина перша статті 14 із змінами, вне-

сеними згідно із Законом № 3795–12 від 23.12.93). Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій. Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям»

Враховуючи те, що релігійні організації існують в основному за рахунок пожертвувань віруючих, відіграють значну роль у духовному відродженні суспільства, піклуються про хворих, знедолених, інвалідів, беруть участь у благодійницькій діяльності, становляю:

Установити, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, що відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення.

Звільнити від обкладання ввізним митом товари, що надходять релігійним організаціям з-за кордону як гуманітарна та матеріально-технічна допомога.

Цей Указ набирає чинності з дня його підписання.

м. Київ, 22 червня 1994 року

Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна»

На виконання статті 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Місцевим органам державної виконавчої влади забезпечити до 1 грудня 1997 р. передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням.

м. Київ, 22 червня 1994 року

Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу»

Виходячи з встановленого державою загального військового обов'язку та гарантованої Конституцією України свободи совісті цей Закон визначає організаційно-правові основи альтернативної служби.

Стаття 1. Альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби.

Стаття 2. Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах.

Стаття 5. Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо. Громадяни не можуть проходити альтернативну службу на підприємствах та в установах, що знаходяться у приватній власності. Перелік галузей господарства і підприємств визначається Кабінетом Міністрів України.

Стаття 13. Рішення про проходження громадянином альтернативної служби приймається комісією у справах альтернативної служби за наявності істинних релігійних переконань і видається заявникові.

Стаття 28. Громадяни, звільнені від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями, можуть бути призвані для ліквідації наслідків катастрофи чи стихійного лиха, а також інших громадських робіт не більше трьох разів (кожного разу на строк до шести місяців) у межах віку, встановленого для проходження військової служби у запасі.

м. Київ, 12 грудня 1991 року

Закон України

«Про загальний військовий обов'язок і військову службу»

Стаття 17. Відстрочка від призову. Студентам, які навчаються у... всіх духовних навчальних закладах, відстрочка від призову на строкову військову службу надається один раз на весь період навчання.

Стаття 18. Звільнення від призову на строкову військову службу. Від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються призовники: не призвані на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу до досягнення 27-річного віку; які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій.

м. Київ, 28 березня 1992 року

Закон України «Про освіту»

Стаття 3. Право громадян України на освіту

1. Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. Це право забезпечується: розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти; відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

2. Держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб, незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

3. Для одержання документа про освіту громадяни мають право на державну атестацію.

4. Іноземні громадяни, особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів.

Стаття 6. Основні принципи освіти

Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Стаття 8. Навчально-виховний процес і громадсько-політична діяльність у закладах освіти

1. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

2. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається.

3. Належність особи до будь-якої політичної партії, громадської, релігійної організації, що діють відповідно до Конституції України, не є перешкодою для її участі в навчально-виховному процесі.

4. Учні, студенти, працівники освіти можуть створювати у закладах освіти первинні осередки об'єднань громадян, членами яких вони є.

Стаття 9. Заклади освіти і церква (релігійні організації)

Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями.

м. Київ, 23 травня 1991 року

Б. Міжнародні правові акти

Загальна декларація прав людини

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)
Генеральної Асамблеї ООН від 10. 12. 1948 р.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібне, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні і виконанні релігійних і ритуальних порядків.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 26. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 29. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших й задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод

Підписана 4.11. 1950 р. представниками держав – перших членів Ради Європи, є основним документом Ради Європи

Стаття 4. Ніхто не повинен залучатися до примусової чи обов'язкової праці. Для досягнення мети цієї статті термін «примусова чи обов'язкова праця» не включає:

в) будь-яку працю військового характеру, а в тих країнах як законна визнається відмова від військової служби з релігійно-етичних мотивів, службу, яка призначається замість обов'язкової військової служби.

Стаття 9.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію чи переконання як особисто, так і разом з іншими, публічно або приватно, в богослужінні, ученні чи відправленні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати свої релігію чи переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом й необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадського спокою, охорони громадського порядку, здоров'я або моралі, а чи для захисту прав і свобод інших осіб.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16.12.1966 р., вступив в силу 23. 03. 1976 р.

Стаття 18.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання згідно свого вибору і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноосібне, так і разом з іншими, публічно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів і учень.

2. Ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором.

3. Свобода сповідувати релігію чи переконання може піддаватися лише таким обмеженням, які визначені законами і необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, водночас як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь в цьому Пакті, беруть зобов'язання поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей у відповідності із власними переконаннями.

Стаття 19.

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своєї думки.

2. Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати всякого роду інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або через пресу чи художні форми вираження, або ж іншим способом вираження за своїм вибором.

3. Користування передбаченими в п. 2 цієї статті правами повинні визначатися законом і бути необхідними: а) для поваги прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20.

2. Всякий виступ на користь національної, расової або релігійної ненависті, який є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насилля, мусить заборонятися законом.

Стаття 27. У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Підсумковий акт наради з безпеки та співробітництва в Європі

Гельсінкі, 30 липня – 1 серпня 1975р.

а) Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах

VII. Повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії і переконання. Держави-учасниці будуть поважати право людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконання для всіх, без відмінності раси, статі, мови і релігії... В цих межах держави-учасниці будуть визнавати і поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або разом з іншими, релігію чи віру, діючи у відповідності з повелінням власної совісті.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань

Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25. ІІ. 1981 р.
(резолуція 36/55)

Стаття 1.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідати свою релігію та виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідати релігію або переконання підлягає тільки обмеженням, що встановлені законом та необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 2.

1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на ґрунті релігій або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.

2. З метою цієї Декларації вираз «нетерпимість та дискримінація на ґрунті релігій або переконань» означає будь-які розрізнення, виключення, обмеження або переваги, базовані на релігії або переконаннях та метою яких або наслідком є знищення або зменшення визнання використання або здійснення на ґрунті рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3. Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та осуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною Декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних пактах про права людини, і як перешкоду для дружніх та мирних відносин між державами.

Стаття 4. 1. Усі держави повинні вживати ефективних заходів для запобігання та ліквідації дискримінації на ґрунті релігії або

переконань у визнанні здійснення та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, економічного, політичного, соціального і культурного життя.

2. Усі держави докладають усіх зусиль для прийняття або скасування законодавства, коли це необхідно, для заборони будь-якої дискримінації, а також для вжиття усіх відповідних заходів для боротьби проти нетерпимості на ґрунті релігії або інших переконань у цій сфері.

Стаття 5. 1. Батьки, або у відповідних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя в рамках сім'ї у відповідності із своєю релігією або переконанням, а також виходячи з морального виховання, яке на їх думку, має отримати їх дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії або переконань у відповідності з бажанням її батьків, або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не змушувати до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

3. Дитина забезпечується від будь-якої форми дискримінації на ґрунті релігії або переконань. Вона повинна виховуватися у дусі зрозуміння, терпимості, дружби між народами світу та загального братерства, поважання свободи релігій або переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що її енергія та здібності повинні бути присвячені служінню на благо інших людей.

4. Якщо дитина не перебуває в опіці своїх батьків або законних опікунів, то береться належним чином до уваги виражена ними воля або будь-які прояви їхньої волі у питаннях релігії або переконань, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

5. Практика релігії або переконань, у яких виховується дитина, не повинні заподіювати шкоди ні її фізичному або розумовому здоров'ю, ні її повному розвитку із дотриманням пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

Стаття 6. У відповідності із статтею 1 цієї Декларації із дотриманням положень пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

а) відправляти культи чи збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати і утримувати місця для цієї мети;

- в) створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;
- с) виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами або звичаями чи переконаннями;
- д) писати, випускати та розповсюджувати відповідні публікації у цих галузях;
- е) вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети;
- ф) клопотатися про отримання і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні фінансові та інші пожертви;
- г) готувати, призначати, обирати чи призначати за правом успадкування відповідних керівників відповідно до потреб та норм тої чи іншої релігії або переконань;
- h) дотримуватися днів відпочинку та відзначати свята та відправляти обряди у відповідності з приписами релігії та переконань;
- і) встановлювати і підтримувати зв'язки з окремими особами та громадами в галузі релігії та переконань на національному та міжнародному рівнях.

Стаття 7. Права і свободи, проголошені в цій Декларації, подаються в національному законодавстві таким чином, щоб кожна людина могла користуватися такими правами та свободами на практиці.

Стаття 8. Ніщо у цій Декларації не повинно витлумачуватися у розумінні обмеження чи відходу від будь-якого права як воно визначене у Загальній Декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини.

Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників Ради з безпеки і співробітництва в Європі
(15 січня 1989 р.)

Питання, які відносяться до безпеки в Європі. Принципи.

Держави-учасниці підтверджують, що будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незважаючи на расові, статеві, мовні та релігійні відмінності.

16. З метою забезпечення свободи особи сповідувати релігію або віру держави-учасниці будуть серед іншого:

16.1. — використовувати ефективні заходи для відвернення і ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання, здійснення і використання прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, політичного, економічного, соціального, культурного життя і з забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;

16.2. — сприяти клімату взаємної терпимості і поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими і невіруючими;

16.3. — надавати за їх проханням об'єднанням віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних межах своїх держав, визнання статусу, передбаченого для них у відповідних країнах;

16.4. — поважати право цих релігійних об'єднань:

- засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;

- організовуватися у відповідності з своєю власною ієрархічною та інституційною структурою;

- обирати, призначати і замінити свій персонал згідно своїх вимог і стандартів, а також будь-яких вільно досягнутих домовленостей між ними і їх державою;

- запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертвування;

16.5. — вступати в консультації з релігійними культами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;

16.6. — поважати право кожного давати і одержувати релігійну освіту на мові за своїм вибором або індивідуально, або разом з іншими;

16.7. — в цьому контексті поважати серед іншого свободу батьків забезпечувати релігійну і моральну освіту своїх дітей у відповідності зі своїми власними переконаннями;

16.8. — дозволяти підготовку персоналу у відповідних установах;

16.9. — поважати право віруючих та релігійних об'єднань на придбання і використання священних книг, релігійних видань на мові за своїм вибором та інших предметів й матеріалів, що відносяться до сповідання релігії або віри, і володіти ними;

16.10. — дозволяти релігійним культам, установам та організаціям виробляти, імпортувати і поширювати релігійні видання та матеріали;

16.11. — доброзичливо розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, в тому числі через засоби масової інформачії.

17. Держави-учасниці визначають, що здійснення вище названих прав, які стосуються до свободи релігії чи переконань, може зазнати лише таких обмежень, які визначені законами, сполучні з їх зобов'язаннями за міжнародним правом і їх міжнародними зобов'язаннями. Вони будуть забезпечувати в своїх законах та адміністративних правилах і при їх використанні повне і ефективне здійснення свобод думки, совісті, релігії або переконань.

18. Вони будуть захищати і створювати умови для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Вони будуть поважати вільне здійснення прав особами, які належать до таких меншин, і забезпечувати їх повну рівність з іншими.

Паризька Хартія для Нової Європи

Підписана керівниками 32 держав Європи, США і Канади
21. 11. 1990 р.

Нова ера демократії, миру та єдності

Права людини, демократія і верховенство закону. Ми підтверджуємо, що без будь-якої дискримінації кожна людина має право: на свободу думки, совісті, релігії і переконань...

Ми підтверджуємо, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин буде захищена, і що особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виражати, зберігати і розвивати цю самобутність без якоїсь дискримінації і за умов повної рівності перед законом.

Ми виражаємо свою рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної зневаги, антисемітизму, ксенофобії і дискримінації щодо будь-кого, а також переслідувань за релігійними та ідеологічними мотивами.

**Декларація про права осіб, які належать до національних
чи етнічних, релігійних чи мовних меншин**

Резолюція 47. 135 Генеральної Асамблеї ООН від 18. 12. 1992 р.

Стаття 1.

1. Держави охороняють на їх відповідних територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності.

2. Держави застосовують належні законодавчі та інші заходи для досягнення цих цілей.

Стаття 2.

1. Особи, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин (далі іменуються особами, що належать до меншин), мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і відправляти релігійні обряди, а також використовувати свою мову в особистому житті і публічно, вільно і без втручання чи дискримінації в будь-якій формі.

2. Особи, які належать до меншин, мають право брати активну участь в культурному, релігійному, суспільному, економічному і державному житті.

3. Особи, які належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації і забезпечувати їх функціонування.

4. Особи, які належать до меншин, мають право встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні і мирні контакти з іншими членами своєї групи і з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордон з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними, мовними узами.

Стаття 4.

2. Держави використовують заходи для створення сприятливих умов, які дають можливість особам, що належать до меншин, виражати свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється за порушенням національного законодавства міжнародним нормам.

IX. Короткий релігієзнавчий словник

АБАТ — титул настоятеля монастиря в католицькій релігії, який посідає місце за єпископом. Абатство — монастир у католицькій церкві.

АВАТАРА (санскр. — дослівно «той, хто сходить вниз») — в індуїзмі втілення бога в образах інших богів, людей або тварин, який приходить з духовного світу задля спасіння обумовлених душ.

АВТОКЕФАЛІЯ — самоуправління, адміністративна незалежність православних церков.

АВТОНОМІЯ ЦЕРКОВНА — у православ'ї незалежність церкви в питаннях внутрішнього управління, надана тією чи іншою автокефальною церквою, до складу яких дана церква входила раніше на правах екзархату чи єпархії.

АВТОРИТАРИЗМ ЦЕРКОВНИЙ — ієрархічна форма церковного управління, яка затверджує відповідну субординацію, підпорядкування нижчого духовенства вищому, мирян — клірові А. ц. — одна з форм церковного панування.

АВТОХТОННІ КУЛЬТИ (ЦЕРКВИ) — корінні, місцеві культури (церкви) населення певної країни.

АГНЕЦЬ — ягня, первісток в отарі, що використовувався у різних народів для жертвопринесення. Поширений у християнських оповідях євангельський Ісус Христос вважається «агнцем Божим», який своєю жертвовною смертю спокутував гріхи людей.

АДАТ — звичаєве мусульманське право, на відміну від офіційного права — шаріату.

АДВЕНТИЗМ (латин. *adventus* — пришестя) — течія пізнього протестантизму, яка виникла у 30-х роках ХІХ ст. у США. Найчисленніша течія сучасного адвентизму — Церква адвентистів сьомого дня (АСД), яка налічує близько 6 млн членів. Проводить

широку місіонерську роботу, утримує лікарні, школи, будинки престарілих. В Україні діє Уніонна конференція Церкви АСД (близько 900 громад). Серед інших течій адвентизму – адвентисти-реформісти, Церква Бога (сьомого дня), Адвентистська християнська церква та ін.

АЛЛУІЯ (староевр. «халлелу» – хвалить «ях» – Яхве) – хвалебний приспів у християнському богослужінні.

АМВОН – місце в церкві навпроти престолу (перед так званими царськими вратами), з якого читається Євангелія, виголошується проповіді та ектенії.

АМІНЬ – вислів, який позначає закінчення молитви. Увійшов у християнство із богослужіння давніх євреїв і за походженням має характер чаклунського заклинання.

АНАФЕМА – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, виключення з громади віруючих, вища церковна кара в християнстві.

АНГЕЛИ – в іудаїзмі, християнстві, ісламі – небесні служителі Бога, надприродні безтілесні істоти, посередники між Богом та людьми. Культ А. є асимільованим та пристосованим до монотеїзму культом добрих і злих «духів», який був поширений у первісних релігіях.

АНГЛІКАНСТВО – одна з трьох основних течій раннього протестантизму, що виникла в Англії у XVI ст. в ході боротьби короля Генріха VIII за політичну незалежність від папства. Поєднує католицьке вчення про спасенну місію церкви з протестантським догматом про спасіння особистою вірою. Є державною релігією, глава церкви – король.

АНІМІЗМ – форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про існування в тілі людини її двійника – душі, від якої ніби залежить саме життя особи, її фізіологічний і психологічний стани. Вважалося, що душі могли звільнитися від тілесного стану і набирати вигляду духів.

АПОКРИФИ – твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, давали тлумачення подій, відмінне від офіційного церковного вчення А. відображали боротьбу різних течій у християнстві до виникнення церкви.

АПОСТОЛИ – в ранньому християнстві найближчі учні Ісуса Христа, мандрівні проповідники.

АПОСТОЛЬСЬКА СТОЛИЦЯ – так офіційно іменується папський престол у Римі А. С. є суб'єктом міжнародного права, духов-

ним керівним центром католицької Церкви в усьому світі.

АРМАГЕДДОН – місцевість біля підніжжя гори Кармел, яка у біблійні часи мала стратегічне значення – була місцем вирішальних битв. В Апокаліпсисі (16:14–16) Армагеддон описується як війна Бога проти Сатани та «Царів усього світу». Армагеддон часто вживається у публіцистиці як синонім чогось невідворотного, глобального катаклізму.

АРИАНСТВО – одна з течій у християнстві IV–VI ст., родоначальником якої був єпископ Арій з Александрії (Єгипет). Не визнавала Христа Богом, а лише сином Божим, який не був «споконвічно народжений» від Бога-Отця, а створений. Таким чином заперечував головний догмат церкви про божественну Трійцю.

«АРМІЯ СПАСІННЯ» – міжнародна христ.-філантропічна організація. Грунтуючись на християнських принципах, на свої кошти утримує школи, лікарні, їдальні, різні благодійні установи. Має свої організації майже у ста країнах, у т.ч. і в Україні.

АРХІЄРЕЙ – загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріархів) у православній церкві.

АРХІЄРЕЙСЬКИЙ СОБОР – зібрання, в якому беруть участь лише архієреї. Скликається для вирішення окремих питань.

АРХІМАНДРИТ – вищий чернечий чин у православ'ї, почесний титул настоятелів великих чоловічих монастирів, а також ректорів духовних семінарій і глав духовних місій.

АРХАТ (санскр. архат – дослівно «достойний») – згідно з буддистським вченням: 1) у Хінаяні – особа, яка шляхом перевтілень досягла найвищого рівня духовного розвитку – нірвани; 2) праведник, святий. У Махаяні стан А. не вважається кінцевою межею розвитку особистості, і тому А. повинен продовжити свій шлях як ботхисатва.

АСКОЛЬДОВЕ ХРЕЩЕННЯ – перша спроба охрестити Русь, проведена київським князем Аскольдом у 860 р. (за 128 років до Володимирового хрещення Русі).

АСТРАЛЬНІ КУЛЬТИ (грецьк. astron – зірка) – релігійне поклоніння зіркам і різним космічним явищам. Зустрічається в культурі всіх народів світу. Астральні культу були спочатку поширені у вавилонській релігії. На основі А.к. виникли астрологія, гадання на зірках, що рішуче викорінювалося як ідопоклоніння у біблійні часи (див. Друге кн. Царів, 23: 4–5). Проте і у наш час існує повір'я про народження кожної людини під якоюсь зіркою, спостерігаючи яку нібито можна не лише передбачити майбутнє, а й відвернути небажане.

АТЕЇЗМ — історична форма вільнодумства, що виявляла себе в ідеології різноманітних класів і соціальних груп, у вченнях філософських шкіл. Система поглядів, яка заперечує релігійні уявлення (віру в Бога, в безсмертя душі, воскресіння мертвих, рай тощо) і релігію в цілому, використовуючи для цього методологію певної філософії.

АУМ СІНРІКЬО, ВЧЕННЯ ІСТИНИ АУМ — небуддійська секта, заснована в Японії у 1987 р. духовним вчителем-махаяністом, практикуючим йогою Сьоко Асахадю, який виклав своє вчення як синтез різних релігій — буддизму, індуїзму, гімалайської йоги, даосизму, християнства. Крім Японії, послідовники цієї секти діють в інших країнах, зокрема нечисленні групи є і в Україні. Після масових газових диверсій в Японії, її центри були закриті. В Україні їм відмовлено в офіційній реєстрації.

АХІМСА — (санскрит. — ненасильство) — в індуїзмі, буддизмі, джайнізмі релігійно-етичний принцип, який означає: не робити нічого, що завдає страждань або бентежить інших.

АЯТОЛЛА (араб. досл. «знак Божий») — найвищий титул шиїтського муджтахіда. Авторитет аятолли в ісламі беззаперечний серед шиїтських лідерів, а його благочинна поведінка вважається святою. Настанови — фетви-аятолли є обов'язкові для шиїтів і не обговорюються.

БАПТИЗМ — (грец. baptizo — занурювати, хрестити у воді) — течія протестантизму, яка виникла на початку XVII ст. в Англії. Нині у світі налічується близько 50 млн баптистів. Численність членів цієї церкви постійно зростає і в Україні. У 2003 р. в Україні діяло понад 2300 баптистських громад. Офіційна назва — Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ ЦЕРКОВНА (латин. Unio — спілка, союз) — об'єднання Київської митрополії з католицькою Церквою, проголошене на соборі у Бересті в 1596 р. на засадах визнання православною стороною зверхності Римського Папи та католицького віровчення при збереженні традиційного православно-го східного обряду, церковно-слов'янської мови богослужіння, календаря, особливостей церковної організації і традицій. Правонаступницею Берестейської унії є Українська греко-католицька церква.

БАДХИСАТВА (санскрит. дослівно — «Той, хто прагне про-світлення») — людина чи будь-яка інша істота, яка має підставу вийти з кола сансари і стати буддою. Концепція бодхисатви різниться у Хінаяні і Махаяні. У Махаяні «великі бодхисатви»

приймають рішення залишатися в сансарі, підкоряючись добровільно законам карми, з метою рятуння всіх живих істот.

БЕАТИФІКАЦІЯ – зарахування до «лику блаженних» у католицькій Церкві.

БЛАГОДАТЬ у християнстві – божественна милість, дарована людині, необхідна умова для «спасіння».

БЛАГОЧИННИЙ – адміністративно-судова посадова особа у православній церкві, помічник єпископа, який здійснює догляд за церквами й духовенством одного з районів єпархії – благочинія.

БЛЮЗНІРСТВО – глузування чи зневажливе ставлення до сакральних місць і речей.

БОГ – за уявленням віруючих дух, особа, суб'єктивний образ, що наділяється різноманітними надприродними властивостями і є головним об'єктом шанування, поклоніння майже в усіх релігіях

БОГОРОДИЦЯ – жіноче божество в багатьох релігіях, Божа мати, Богиня, яка народжує Бога чи Богів. До числа богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення – землеробством. Б. шанувалась як богиня родючості. У християнстві цей культ жіночого божества зазнав змін. Тут Б. – діва, яка народила Ісуса Христа, Сина Божого. З розповсюдженням християнства культ Б. зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі він перетворився на культ мадонни, на Русі злився з язичницьким культом богині землі і родючості та поступово його витіснив. Пригноблений та безправний стан жінок сприяв широкому поширенню культу Б., діви-матері, заступниці перед Богом.

БОГОСЛОВ'Я, ТЕОЛОГІЯ – система обґрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність вироблених тією чи іншою релігією доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства і віруючих, богостановленості віровчення і церкви. Включає в себе також низку дисциплін, пов'язаних з богослужбовою практикою.

БРАХМА – вищий Бог-Творець у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Брахму, як творця й охоронця загального порядку, припадає на пізньоведичний період (перша пол. I тис. до н. е.), коли виникло класове суспільство, виділились і набули величезного впливу жреці-брахмани. Брахмани висунули і розвинули ідею про божественну трійцю – «тримурті», в якій Брах-

ма виступав як творче начало. Окрім Брахми, індуїсти поклоняються Вішну та Шіві.

БРАХМАН – жрець, представник вищої касты в Індії. Його посада одержується у спадщину, Б. монополізували вивчення Вед, оголосивши їхню мову (ведичний санскрит) священною мовою, користуватися якою могли тільки Б., через яку вони могли впливати на Богів.

БРАХМАНІЗМ – стародавня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н. е., як дальший розвиток ведичної релігії. Зародження Б. знаменувало вироблення єдиного релігійного канону. Як релігія класового суспільства Б. освячував соціальну нерівність, поділ суспільства на варни і касты, які проголошувались божественним установленням.

БУДДА (санскр. «будх» – будити, пробуджуватися; просвітлений, пробуджений): 1) отожнюється з царевичем Гаутамою Шак'ямуні, який є основоположником буддійського вчення; 2) людина, яка досягла найвищої межі духовного розвитку і перейшла від сплячого стану свідомості до пробудження.

БУДДИЗМ – світова релігійна система, яка виникла в VI–V ст. до н. е. в Індії і поширилася у Півден., Півден.-Східній і Центр. Азії та на Далекому Сході. Громади буддистів є в Україні. Нині у світі близько 400 млн буддистів і 1 млн ченців. Засновник буддизму царевич Сіддхартха Гаутама.

ВАТИКАН – Папська держава. Розташована на території Риму (площа – 44 га), центр Римо-католицької церкви, офіційна резиденція (з 1870 р.) пап і Римської курії. Має всі державні атрибути, у т. ч. дипломатичні відносини з 172 (станом на 2002 р.) державами світу, також з Україною. Держава Ватикан була утворена у 1929 р. Її глава – Папа. При ньому існує уряд (Римська курія), який очолює кардинал – статс-секретар, він же міністр іноземних справ.

ВЕДИ (санск. – досл. «священне знання») – найдавніша пам'ятка інд. релігійної літератури, складається з 4 самхітів (збірок): Рігведа, Самоведа, Яджурведа, Ахтарваведа. Веди вважаються священним знанням, яке прийшло з духовного світу від Верховного Бога і передавалося із покоління в покоління і тільки десь 3 тис. років тому було записане на санскриті – найдавнішій мові землі.

ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ – одна з найдавніших релігій світу, основні уявлення і обрядовість якої зафіксовані у Ведах. Цю релігію, а також Веди принесли в Індію кочові племена тваринників-аріїв, що у середині II тис. до н. е. проникли на її територію.

«**ВЕЛЕСОВА КНИГА**», або «Влес книга» – найдавніша, але маловідома писемна пам'ятка дохристиянської України. Рукопис не складає цілісного, завершеного тексту, але надає відомості про походження слов'ян, родовід українців, їх прадавню історію.

ВИХІД – друга книга Мойсея, в якій викладено сакралізовану історію виходу євреїв з Єгипту під проводом пророка Мойсея. Кульмінаційний момент оповіді – встановлення заповіту (угоди, договору) Яхве із своїм «обраним народом». Декалог (10 заповідей) та інші законодавчі установлення (закони про рабів, про тяжкі злочини, про господарські і побутові збитки і відшкодування, про злочини проти гідності особи («шкода ближньому», «кривди своєму ближньому»), про пристосування і обладнання для культових дій (див. Вихід, 20–31 і 35–40 глави) стали основою так званого «Сінайського законодавства», в якому відбився процес унормування монотеїстичного культу Яхве.

ВІРМЕНО-ГРИГОРІАНСЬКА ЦЕРКВА – одна з давніх християнських церков. З IV ст. – державна церква Вірменії. У догматичному і культовому відношенні близька до православ'я, є послідовницею монофізитства (визнає Христа лише Богом, а не Боголюдиною). Очолюється верховним патріархом-католикосом усіх вірмен. Його резиденція – в м. Ечміадзин. В Україні діє 20 громад (станом на 1 січня 2003 р.) Вірменської апостольської церкви.

ВІРОТЕРПИМІСТЬ – визнання права на сповідання окремих релігій; терпиме, шанобливе ставлення до представників інших віросповідань.

ВІШНУ – один з основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння В. та його аватарам (втілення) – найпоширеніша форма релігійного культу в Індії. Із аватар В. найпопулярніші Крішна і Рама, до їх числа індуїзм відносить також Будду.

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ – збори вищого духовенства, на які делегуються представники помісних церков. На В. с. розроблялася та затверджувалася система віровчень і культу; формувалися канонічні норми, богослужбові правила тощо. Історія християнства налічує 21 В. с. Православні церкви визнають рішення лише 7 В. с.: Нікейського (325), Константинопольського (381), Ефеського (431), Халкідонського (451), Константинопольського (553, 680), Нікейського (787). Протестанти – рішення перших двох В.с.

ВУЛЬГАТА – переклад Біблії латинською мовою в 384–405 рр., який був канонізований Тридентським собором 1546 р. і прийня-

тим як офіційний текст Біблії католицькою Церквою. Старий Заповіт перекладено з єврейського тексту, а Новий — з грецьких манускриптів.

ГАНДИЗМ — в Індії релігійно-філософське і суспільно-політичне вчення, яке дістало назву за іменем його засновника М. К. Ганді (1869 — 1948). Ганді вважав, що істина — це релігійно-етична категорія, яку можна досягнути шляхом морального самовдосконалення, пошуку «істини в собі». Ганді в основу свого вчення поклав запозичену з джайнізму ідею ахімси, тобто не завдання болі і зла живим істотам. Ганді очолював ненасильницький рух за незалежність Індії.

ГРУЗИНЬСКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — одна з автокефальних православних церков. Організаційно оформилася у IV ст., коли християнство було визнано державною релігією в центральній частині Грузії — Картлі. У 487 р. оголошено автокефалію Г.п.ц. Після приєднання Грузії до Росії увійшла до складу Російської православної церкви (1811). З 1943 р. Московська патріархія визнала автокефалію Г.п.ц.

ДАЛАЙ-ЛАМА — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого бога» (бодхисатву) в образі людини.

ДАОСИЗМ (кит. дао цзя — школа дао) — одна з основних (поряд з конфуціанством) релігійно-філософських течій Китаю. Виник у VI ст. до н.е., засновником вважається Лао-цзи. Релігія даосизму ґрунтується на вченні про ДАО (шлях; вічний, абсолютний, загальний закон спонтанного виникнення, розвитку і зникнення Всесвіту). В основі практики лежить принцип наслідування ДАО, який дістав назву «у вей» (недіяльності). Релігійний даосизм увібрав у себе магію, алхімію, лікування, демонологію та інші елементи народних культів та шаманських вірувань.

ДАЦАН — ламаїстський храм, монастир.

ДЕЇЗМ (лат. Deis — Бог) — релігійно-філософське вчення, згідно з яким, Бог, будучи безособистісною першопричиною світу, не втручається у процеси й явища, що відбуваються у світі.

ДЕКАЛОГ — десять заповідей у Старому Заповіті.

ДЕМОНОЛОГІЯ — релігійне вчення про демонів, яких православ'я визнає істотами, що вийшли з підкорення Бога.

ДЕНОМІНАЦІЯ — один із типів релігійних організацій, що постає як проміжна ланка між сектою і церквою та перебуває в стадії становлення, в якій склалася чітка організаційна структура, відкритість для суспільства.

ДЕСЯТИНА – відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви. В наш час зберігається в адвентистів та інших деномінаціях. В ісламі різновидом Д. є закят.

ДЖАЙНІЗМ – релігія, що виникла в Індії у VI ст. до н.е. й існує досі там і в Шрі-Ланці. Особливості джайнізму – відкидає авторитет Вед, заперечує боговстановленість варн, зберігає ідею перевтілення та карму, розглядає мокшу (вивільнення душі від тілесної матеріальної оболонки) як головну мету свого існування. Джайністи дотримуються 5 моральних правил: не завдавати шкоди живому (ахімса), не красти, не чинити перелюбу, не бажати користі, бути ширим і благочестивим.

ДЖИХАД (араб. – зусилля в справі поширення ісламу). Спочатку джихад означав обґрунтовану Мухаммадом необхідність вести боротьбу за віру: не єднатися з язичниками і приводити їх до віри словом, «мудрістю і напучуванням»; вести з ворогами ісламу захисну війну; нападати на невірних завжди і всюди. Розрізняють малий і великий джихад. «Малий» – війна проти невірних; «великий» – духовне самовдосконалення.

ДИЯКОН – третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа і священника під час богослужінь у православній, католицькій, англіканській і протестантській церквах.

ДІЄЦЕЗІЯ (те саме, що і єпархія) – церковно-адміністративна одиниця католицької Церкви, яку очолює правлячий єпископ.

ДОГМАТ – основне положення віровчення, яке визнається незастереженою істиною, що має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання догмату, некритичного прийняття його на віру – одна з головних вимог християнської церкви. Догматика – систематичний виклад основних догматів.

ДОМІНІКАНЦІ – католицький злидарюючий чернечий орден. Заснований на поч. XIII ст. монахом Домініком для боротьби з єретиками. З 1232 р. Д. керували інквізицією, одержали право повсюдної проповіді та викладання в університетах.

ДУХОВЕНСТВО – служителі культу, які вважаються посередниками між Богом та людьми і здійснюють культові дії – таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення даної релігії.

ДУША – за релігійними уявленнями, духовна сутність людини, яка протистоїть тілесному та визначає життя і здібності людини.

ДХАРМА – важливий термін індуїзму і буддизму, а також всієї індійської філософії. Виокремлюють 5 основних значень цього терміну: 1) доктрина, вчення, у буддизмі – вчення Будди; 2) пра-

вило, правильна поведінка, справедливість, закон; 3) умова, причина; 4) феноменальне; Д. як наслідок; світ — це прояв закону; 5) вища реальність — спалахи психо-фізичної енергії.

ЕЗОТЕРИЗМ — феномен культури різних епох, що включає, з одного боку, віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, з іншого — магичні засоби спілкування з ним, підкорення його своїм інтересам.

ЕКЗАРХ у сучасному православ'ї — глава екзархату, тобто церковного округу, який інколи об'єднує декілька епархій і користується відносною самостійністю. До 1992 р. в Україні існував Український екзархат у юрисдикції Руської православної церкви.

ЕКСТРЕМІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ — схильність до крайніх, протиправних дій на релігійному ґрунті з метою збудження віруючих, підбурювання їх до антигромадських протизаконних дій.

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ — рух за об'єднання християнських конфесій, що його координує Всесвітня рада церков.

ЕНЦИКЛІКА — послання римських пап духовенству та віруючим, присвячені найважливішим соціально-політичним, релігійним і моральним питанням.

ЕСХАТОЛОГІЯ — релігійне вчення про кінець світу та остаточну долю людини.

ЕШИБОТ — іудейська школа, яка готує рабинів. Навчання в Е. здійснюється за надзвичайною схоластичною системою. Основні предмети богословського вивчення — Біблія і Талмуд.

ЄВАНГЕЛІЧНІ ЦЕРКВИ — інша назва лютеранських церков, а також об'єднання різноманітних протестантських церков, які провадять евангелізацію, тобто навернення народів і окремих людей у християнство.

«ЄВРЕЇ ЗА ХРИСТА» — організаційно оформлений рух євреїв у багатьох країнах Європи, Америки, зокрема, в Ізраїлі, Росії, Україні, який визнає Ісуса (по-єврейськи Іешуа) проголошеним у Старому Заповіті Месією. Визнають свою приналежність водночас і до іудеїв, і до християн. Сповідують триєдність Бога (трійцю), приймають Новий Заповіт як священну книгу, вважають, що Месія приходить для спокутування не тільки євреїв, а й всіх народів. Громади «євреїв за Христа» існують в Україні. Відбувається процес організаційного оформлення цього руху в межах країн СНД. Поширення цієї течії зустрічає опір з боку традиційного іудаїзму.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ» — основний правовий документ, який визначає право громадян України на свободу совісті. Правові гарантії і мож-

ливості його реалізації, а також регулює в Україні відносини держави і релігійних об'єднань. Прийнятий верховною Радою України 23 квітня 1991 р.

ЗАК'ЯТ – податок на майно та прибуток, що встановлений шариатом і вважається одним із обов'язків мусульманина, що «очищає» користування майном і прибутком.

ЄЗУЇТИ – члени чернечого католицького ордену « Товариство Ісуса», створеного в 1534р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, передовою думкою, для зміцнення авторитету католицької Церкви.

ЄПАРХІЯ – церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом). Є. ділиться на «благочинні округи», які очолюються благочинними (ст. священниками) і об'єднують кілька парафій.

ЄПИСКОП (інакше – архієрей) – вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокладати в диякони, священники і єпископи (останнє – разом з іншими єпископами). У Руській православній церкві Є. обов'язково повинен бути монахом. Нагородні почесні звання для Є. – архієпископ та митрополит. У церкві є три основні ступені священства: диякон, ієрей (священик) та єпископ.

ЄПИТИМІЯ – церковне покарання віруючих за порушення церковних канонів, наказів, розпоряджень духовенства, а саме: тривала молитва, посилений піст, земні поклони перед іконою та ін.

ЄРЕСЬ – релігійні вчення, які відступають від офіційної церковної доктрини в питаннях догматики і культу. Єретик – супротивник офіційної церковної доктрини, прибічник ересі.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ – один із найдавніших релігійних обрядів принесення жертв духам померлих предків, богам та ін. У християнстві – це запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя та ін.

ЗАПОВІДІ – релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які вважаються власноручно написаними Богом Ягве на кам'яних плитах. З виникненням християнства ці заповіді були доповнені так званими заповідями блаженства, проголошеними Христом у Нагорній проповіді і включені до християнського морально-етичного вчення.

ЗАРАТУСТРА, ЗОРОАСТР – пророк і реформатор давньоіранської релігії, яка отримала назву зороастризму.

ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – збірник законодавчих актів, які діяли на території України в 1832– 1917 рр. і

регламентували всі аспекти життя релігійних організацій: визначали структуру і функції офіційних віросповідань, їхню внутрішньоцерковну діяльність, культ і навіть віровчення, майнові пільги та особисті привілеї церковників і т. ін. Окремі правові акти Зводу текстуально відтворювали норми церковного права. На основі Зводу діяли духовні суди дозволених віросповідань.

ЗОРОАСТРИЗМ — релігія стародавніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, засновником якої вважається пророк Заратустра. З. як релігія складається в I тис. до н. е. Вчення З. викладене у книзі Зенд-Авеста. Для цієї релігії характерні: дуалізм (уявлення про наявність у світі двох божественних начал — добра і зла, які ведуть між собою непримиренну боротьбу), поклоніння вогню, осудження жертвоприношень, віра в прихід месії, Страшний суд, загробне життя. Багато із ідей З. вплинули на формування іудаїзму та християнства.

ГУМЕН — настоятель православного монастиря.

ІДЖМА — в сунізмі спільна думка богословів із релігійно-правових і побутових питань, не з'ясована у Корані та Сунні.

ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНА — організаційна форма, порядок субординації священнослужителів, які поділяються на: 1) «чорне» духовенство: патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ, архімандрит, ігумен, ієромонах, ієродиякон; 2) «біле» духовенство: протопресвітер, протоієрей, ієрей, диякон.

ІЄРЕЙ — офіційна назва православного священика.

ІКОНА — живописне або рельєфне зображення богів, святих та інших сакральних істот, які є об'єктом релігійного шанування. Культ І. у християнстві затвердився в VI ст., на українські землі прийшов разом із введенням християнства в Київській Русі.

ІКОНОБОРСТВО — рух проти вшанування ікон, що виник і продовжувався протягом VII — першої пол. VIII ст. у Візантії. Лише з 787 р. (II Нікейським собором) у християнській церкві встановлюється іконошанування.

ІМАМ — духовна особа в ісламі: 1. Верховний глава шіїтського напрямку ісламу. 2. Основоположник кожного із 4 мазхабів — правових напрямів сунізму. 3. Верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках всю повноту світської та релігійної влади. 4. Керівник богослужіння в мечеті. 5. Духовний керівник, наставник мусульман.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ (лат. *indulgentia* — милість) — папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і не скоєних ще гріхів, які видавалися за гроші або за особливі заслуги перед цер-

квою. І. обгрунтувалася тим, що католицька Церква володіє запасом (скарбницею) добрих сприв, зроблених Христом, Дівою Марією та святими, якими можна покрити гріхи людей. Вимога припинення торгівлі І. стала одним із головних гасел Реформації.

ІНІЦІАЦІЇ – обряди прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Обряди І. полягали у суворих, іноді жорстоких фізичних випробовуваннях: роблення надрізів на шкірі, вибивання зубів, вищипування, обрізання, обпалювання вогнем тощо. Старійшини і чаклуни племен розкривали юнакам зміст звичаю, священних переказів та вірувань племені.

ІНКВІЗИЦІЯ – судова установа католицької Церкви, створена у XIII ст. для боротьби з єретиками.

ІНТРОНИЗАЦІЯ – святкове введення на престол (трон) новообраного Папи або патріарха; проводиться за особливим ритуалом.

ІПОСТАСЬ – сутність кожного із трьох осіб християнської трійці: Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа (три І. єдиного Бога).

ІУДЕЙСЬКЕ ПРАВО – сукупність законів, що їх викладено у джерелах іудейського віровчення – Біблії (Старий Заповіт) і Талмуді, а також в інших іудейських книгах.

КААБА – мечеть мусульман-суннітів у Мецці, яка є місцем паломництва.

КАДІ, КАЗІ – суддя у мусульман, який розглядає цивільні та кримінальні справи і виносить рішення на основі шаріату.

КАНОН (грецьк. канон – правило, зразок) – у релігійному контексті установлення щодо віровчення, догматики, культу, церковної організації, що ведуться від апостолів, отців Церкви або вироблені церковними соборами; церковна традиція як взірець.

КАНОНІЗАЦІЯ – прилучення Церквою до лику святих і введення культу нового святого.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО – у православній Церкві сукупність законів (канонів), установлених головним чином на Вселенських соборах. Значну частину цих правил було введено до церковного права, що діяло в Україні за часів Російської імперії. К. п. підтримується церковним примусом, а в деяких країнах – і силою державного примусу. Визначає структуру церков, культ, побут духовенства, ченців, звичайних віруючих тощо.

КАПЕЛАН – католицький священник, який перебуває при капелі, а також помічник парафіяльного священника; в лютеранській Церкві помічник проповідника, в англіканській – священник при

домашній церкві. Інститут К. введений в арміях багатьох країн для проведення богослужінь у військових частинах, нагляду за моральною поведінкою солдатів.

КАПЛИЦЯ – невелика молитовна споруда без вітваря. К. ставиться на перехресті доріг, біля джерел води, на кладовищах тощо.

КАРДИНАЛ – вищий духовний сан в католицькій церкві. Право зведення в кардинальський сан належить тільки Папі Римському Кардинали – найближчі помічники Папи, їх зібранням (конклавом) і з їх же середовища обирається Папа. К. носить облачення червоного кольору.

КАРМА (санскрит. досл. – дія, обов'язок, відплата) – цим словом у брахманізмі, буддизмі та індуїзмі називають особливу містичну силу або неодмінний, автоматично чинний «закон відплати», згідно з яким поведінка людини в реальному житті, її вчинки зумовлюють її нинішню долю і наступний стан перевтілення після смерті.

КАТЕХІЗИС – керівництво для елементарного вивчення християнського віровчення. Викладається переважно у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язковим для кожного віруючого.

КАТОЛІКОС – титул верховних ієрархів Вірмено-григоріанської та Грузинської православної церков. Місцезнаходження вірменського К. – м. Ечміадзін.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА (УСПЕНСЬКА) – один із найбільших монастирів в Україні, заснований 1051 р. Став найбільшим релігійно-культурним центром Київської держави та України. Тут створено літописний звід «Києво-Печерський патерик», низку інших творів. Ченці монастиря вели боротьбу за національне відродження української державності. Статус лаври отримано в 1182 р.

КІРХА – лютеранський храм.

КЛЕРИКАЛІЗМ – використання релігії в політичних цілях.

КЛІР – сукупність священнослужителів та церковнослужителів однієї церковної парафії.

КЛЯТВА РЕЛІГІЙНА – обіцянка, підкріплена цілуванням Біблії, хреста, під час якої присягаються давати правдиві свідчення, хоронити тайну, не порушувати своїх обов'язків тощо. В епоху Середньовіччя К. р. вважалася доказом у суді в процесі звинувачення.

КОЛЯДА – цикл стародавніх слов'янських новорічних язичницьких свят, присвячених землеробському культу, які супро-

воджуються певними звичаями: перерядженням, іграми, танцями, ворожінням, бенкетами, відвідуванням домівок, побажанням господарям щастя та благополуччя, обдаруванням колядників.

КОНГРЕГАЦІЇ – органи управління Ватикану, центру все-світньої католицької Церкви. К. мають широко розгалужений апарат, який перебуває безпосередньо при Папі та римській курії, а також функціонує в багатьох країнах світу.

КОНКЛАВ – зібрання кардиналів для виборів нового Папи, а також назва залу Сикстинської капели у Ватикані, де відбувається це зібрання. Вхідні двері до капели замуруються і не розкриваються, доки не буде обраний Папа із числа кардиналів.

КОНКОРДАТ – договір між Папою Римським та урядом тієї чи іншої країни, згідно з яким визначається становище та привілеї католицької Церкви в даній країні.

КОНСТИТУЦІЯ ЦЕРКОВНА – документ віровизначального характеру, затверджений на Вселенських соборах католицької Церкви.

КОНФЕСІЯ – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

КОНФІРМАЦІЯ – католицьке таїнство, яке здійснюється над дітьми у віці 7–12 років і відповідає православному таїнству миропомазання. Ціль К. – релігійний вплив на світосприймання дітей. Цей обряд здійснюється здебільшого єпископом в урочистій церковній обстановці у присутності батьків та рідних дитини.

КОНФУЦІАНСТВО – етико-політичне вчення, засноване китайським мислителем Конфуцієм, в якому центральне місце посідали питання моральної природи людини, її життя в сім'ї, суспільстві, державі. Важливе місце в своїй системі Конфуцій відводив концепції «Неба» і «небесного веління». Людина, обдарована «Небом» певними етичними якостями, повинна жити в злагоді з ними, з моральним законом (дао) і удосконалювати їх за допомогою навчання. Мета вдосконалення – досягнення рівня «шляхетної людини» (цзюньцзи), яка має п'ять «шляхетних якостей»: Жень (людяність), Э (обов'язок), Лі (норми поведінки), Чжи (знання), Сінь (вірність). Ці якості повинні ґрунтуватися на принципі СЯО – любові сина до своїх батьків.

КРЕАЦІОНІЗМ – релігійне вчення про створення світу Богом в іудаїзмі, християнстві, ісламі.

КСЬОНДЗ – духовна особа в Польщі в сані священника.

КУЛЬТ — зовнішній вияв поклоніння божеству, сукупність прийнятих у кожній релігії обрядів, свят, ритуалів, звичаїв.

КУЛЬТОВА СПОРУДА — храм, святилище, приміщення для проведення богослужінь і відправлення релігійних обрядів (собор, костюл, кірха, мечеть, синагога).

КУРІЯ — назва сукупності центральних установ Ватикану для управління католицькою Церквою. К. видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, «відпущенням гріхів», процесами розірвання шлюбу, розглядає апеляції, вирішує питання канонізації святих, заснування орденів К. є провідником міжнародної політики Ватикану.

КУШІ — іудейське свято, яке відмічається восени в пам'ять про сорок років мандрів євреїв у пустелі на шляху із Єгипту в Ханаан. Свято триває 9 днів і включає магичні обряди, звичаї. В останній день свята починається річне коло читання Тори в синагозі.

КЮРЕ — католицький парафіяльний священик у Франції, Бельгії та деяких інших країнах.

ЛАВРА — назва великих православних чоловічих монастирів, найзначніших центрів поширення релігійної ідеології та паломництва віруючих (Києво-Печерський з 1182 р., Почаївський з 1833).

ЛАДАН — ароматична смола, що виділяє під час горіння ароматичний дим. Л. збирають із надрізів кори дерева босвели, що росте у Східній Африці.

ЛАМА — буддистський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛЕГАТ — особа, яка виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин.

ЛІТУРГІЯ, МЕСА — центральна частина богослужіння. Літургіка — богословська дисципліна, в якій доводяться необхідність та обов'язковість богослужінь.

МАГІЯ — сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій у житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин у їх життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів у різних формах: виробнича, лікувальна тощо.

МАХДІ – ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було прийняте суннітами.

МЕДРЕСЕ – релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або спеціальному приміщенні при ній. В М. готують мусульманських мулл, суддів шаріатських судів, викладачів.

МЕЧЕТЬ – ісламський храм.

МИРО – суміш маслинової олії, білого вина та ароматичних речовин, що використовується під час здійснення таїнства миропомазання у православній Церкві.

МИТРОПОЛИТ – єпископ митрополії спершу у Візантії, потім головного міста області чи провінції.

МОНАСТИР – основна форма організації християнського чернецтва, яке об'єднане в громади з єдиним статусом життя, спільно володіє житловими та богослужбовими приміщеннями й іншою власністю.

МОНАХ – особа, яка прийняла обряд постригання в чернецтво і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія – єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, папи, як правило, вихідці із чернецтва.

МОНОТЕЇЗМ – релігійне уявлення та вчення про єдиного Бога, єдинобожжя, на протигагу політеїзму – багатобожжю.

МОНОФІЗИТСТВО – богословсько-догматичний напрям у християнстві, який вчить, що Христу властива одна сутність – божественна, а не дві – божественна й людська. Монофізитів було засуджено на Халкідонському соборі (451). До монофізитських (нехалкідонських) церков належать Вірменська, Ефіопська, Коптська (Єгипет), Якобітська (Сирія), Малабарська (Індія) церкви.

МУЛЛА – служитель культу в ісламі.

МУФТІЙ – духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань.

МУХХАМАД (570–632 рр.) – засновник ісламу, «посланець Аллаха», «печать Пророків» – головний і останній пророк істинної віри. У 610–632 рр. проповідував «Слово Аллаха» – Коран.

МУСУЛЬМАНИН – той, хто сповідує іслам, відданий релігії ісламу.

МЮРИДИЗМ – напрям в ісламі, що поширився на Північному Кавказі у 20–60-х рр. XIX ст. як форма протистояння російському поневоленню. М. закликав горців наслідувати суфізм, вимоги шаріату і вести війну (газават) проти невірних (тобто росіян). Відомим в історії керівником М. був Шаміль.

НАМАЗ, САЛАТ – п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Аллаха.

НАСТАВНИК – виборний керівник старообрядницької безпопівської громади.

НЕОФІТИ – новонавернені до будь-якої релігії.

НЕТРАДИЦІЙНІ КУЛЬТИ, НЕОРЕЛІГІЇ – поняття, які використовуються в релігієзнавстві для визначення нових релігійних течій і культів, що виникли у ХХ ст.

НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ – релігійні комплекси, які історично не успадковані від попередніх епох певним етносом, не притаманні його релігійній духовності, культурно, побутово, ментально не укорінені, але набули поширення внаслідок місіонерства проповідників з їх історичної батьківщини (Бахаї, Харе-Крішна, дзен-буддизм).

НІРВАНА – термін буддизму, який означає стан абсолютної відсутності бажань, повний спокій, повну втрату інтересу до життя.

НОМОКАНОН – збірник візантійського канонічного (церковного) права щодо діяльності церкви, а також церковні правила. Наприкінці ХІІІ ст. у Київській державі цей збірник було переоблено й покладено в основу «Кормчої книги», що стала нормативною для української Церкви, а надто для церковного суду.

НУНЦІЙ – постійний дипломатичний представник Папи Римського у країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою Церквою в даній країні.

ОБРИЗАННЯ – релігійно-магічний обряд відсікання крайньої плоти чоловічого статевого органу, поширений в іудейському (здійснюється у новонароджених) і мусульманському (здійснюється у хлопчиків 7–10 років) культах, а також у багатьох народів Австралії, Америки, Океанії та Африки.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ – перше повне видання Біблії у перекладі церковнослов'янською мовою в її східнослов'янському варіанті. Видана 1581 р. Іваном Федоровим в Острозі (нині Рівненська обл.) О.Б. є взірцем високого рівня друкованого мистецтва України. Будучи своєрідною реакцією на наступ католицизму на позиції православ'я, книга має цінну передмову Костянтина Острозького, другу віршовану передмову Герасима Смотрицького і післямову видавця. О.Б. зареєстрована в бібліотеці Оксфорда.

ОСТРОМИРОВА ЄВАНГЕЛІЯ – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності в давньоруській редакції. О.Є. переписана в

1056–1057 р. в Києві дияконом Григорієм з давньоболгарського оригіналу для Новгородського посадника Остромира. Складається з 294 аркушів пергаменту, є важливим джерелом для вивчення давньослав'янської і давньоруської мов. Зберігається в Санкт-Петербурзі в бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина.

ОТЦІ ЦЕРКВИ – церк. письменники II – VIII ст., у творах яких християнське віровчення набуло концептуального значення.

ПАГОДА, СТУПА – назва буддійських храмів, культових споруд.

ПАЛОМНИЦТВО – похід віруючих до святих місць (місця паломництва) з надією отримати божественну святість. Найвідоміші у християнському культі місця паломництва: Палестина, Лурд, Афон та ін. В Україні – Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра.

ПАНТЕЇЗМ – філософське вчення, яке розглядає Бога не як надприродну особу, трансцендентне начало, а як абсолют, злитий з природою.

ПАПА РИМСЬКИЙ (грецьк. *paras*, лат. *papa* – батько, наставник, вихователь) – глава катол. Церкви і верховний правитель держави-міста Ватикан. Повний титул П.Р.: Єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, намісник князя апостолів Петра, верховний понтифік вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх держави-міста Ватикан, раб рабів Божих. Обирається конклавом – зборами кардинальської колегії – пожиттєво. У церковній реєстрації фігурує 264 папи. Папа Римський Іоан Павло II (польський кардинал Кароль Войтила) – перший папа-слов'янин.

ПАПОЦЕЗАРИЗМ – намагання Римо-католицької церкви в особі пап здійснювати владу в церкві і одночасно над світськими володарями. Ідеологом папоцезаризму був Папа Григорій VII (1073–1085), який сформував його засади: римська Церква заснована Христом і є непогрішною; Папа може позбавляти влади єпископів і відновлювати їхню владу; Папа вищий за всіх земних володарів, він може позбавляти влади імператорів, звільняти підданих від присяги, і «ніхто не може йому бути суддею» («Диктат Папи», 1075). Папоцезаризм був засобом утвердження влади пап і позиції католицької Церкви в середньовічній Європі.

ПАПСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК – заснована у Римі 1603 р. Реорганізована 1847 р. Папою Пієм XI під назвою «Папська академія світлих розумів». Безпосередньо підпорядкована Папі. Складається із 70 членів – видатних представників математичних і природ-

ничих наук, більшість яких є лауреатами Нобелівської премії, що покликані «примножувати славу науки» і «підтримувати дослідження».

ПАПСЬКА АКАДЕМІЯ СОЦІАЛЬНИХ НАУК – наукова установа, заснована Папою Іоаном Павлом II у 1994 р., яка об'єднує суспільствознавців з усього світу і ставить за мету організацію досліджень сучасної соціальної дійсності. Об'єднує науковців – філософів, соціологів, демографів, істориків, правознавців, політологів, економістів. Ця академія, працює над виробленням і уточненням концепції соціального вчення католицької Церкви залежно від змін, що відбуваються у світі.

ПЕРЕСОПНИЦЬКА ЄВАНГЕЛІЯ – рукописний переклад чотирьох Євангелій давньоукраїнською літературно-писемною мовою. Створена в 1556–1561 рр. у Пересопницькому Пречистинському монастирі (нині – Рівненська обл.). Переклад здійснив архімадрит монастиря Григорій, переписав уставним письмом чернець Михайло. П. Є. була власністю монастиря, а згодом – гетьмана І. Мазепи, Переяславського собору та ін. Видатна пам'ятка світової та української культури зберігається у Центральній бібліотеці НАН України. Національна святиня, на якій приймають присягу президенти України.

ПАРАФІЯ – нижчий самоврядний церковний округ, який має свою церкву з причетом для проведення богослужінь.

ПАСТВА – віруючі (християни), які складають одну церковну парафію.

ПАСТОР – служитель церкви у протестантських течіях.

ПАСХАЛІЯ – складені християнською церквою на багато років наперед таблиці дат святкування Пасхи відповідно до рішення Нікейського собору (325), за яким Пасха відзначається в перший тиждень після повнолуння, що збігається з весняним рівноденням або передує йому, але ні в якому разі не може збігатися з іудейською Пасхою. Розрахунок П. робиться за юліанським (православна Церква) або григоріанським (католицька Церква) календарем.

ПАТРІАРХ – титул глави окремих православних церков та єпархій у католицизмі.

ПАТРІАРХАТ – Церква, керована патріархом. Об'єднання, в яке можуть входити адміністративні одиниці церкви певного релігійного напрямку декількох країн.

ПОЛІТЕЇЗМ – форма вірувань і культу, присвячених поклонінню багатьом богам.

ПОСЛУШНИК — людина, яка, прислужуючи в монастирі чи окремії духовній особі, готується стати монахом.

ПРАВО КАНОНІЧНЕ — церковно-правові норми, постанови й приписи, що регулюють устрій і життя Церкви.

ПРАВО РЕЛІГІЙНЕ — форма узгодженої взаємодії релігії та права, специфічний синтез релігійних та юридичних норм і уявлень, виконання яких забезпечується державно-церковним примусом. До П. р. належать біблійні (старозаповітні), талмудичні, давньоіндуські, мусульманські та інші системи правових норм.

ПРАВО ЦЕРКОВНЕ — сукупність релігійних та юридичних норм, які регламентують структуру, організацію та діяльність Церкви. Перевага юридичних або релігійних норм у системі П. ц. зумовлена відносинами церкви та держави в країні. В окремих країнах норми П. ц. санкціонуються державою та підтримуються державним примусом, тому є повністю юридичними нормами. Складовою П. ц. є канонічне право.

ПРАВОСЛАВНЕ СЕКТАНСТВО — сукупність релігій, конфесій, об'єднань, що виникли як опозиція до православної церкви. У російському православ'ї це — христовіри, духобори, молокани, скопці, іоаніти та ін.

ПРАВОСЛАВНІ АВТОКЕФАЛЬНІ ЦЕРКВИ — самостійні самоврядні помісні церкви, які наслідують давню візантійську традицію. Згідно з установчим диптихом серед православних автокефальних церков є такі церкви: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Московська. Згідно з державно-національними засадами існують також церкви Кіпрська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Словацька, Американська, Українська. Їм властиві спільні віровчення, канони церковного життя, найважливіші елементи культової практики тощо. Богослужіння проводиться національною мовою, інколи використовуються «мертві» мови (напр., церковнослов'янська).

ПРЕСВІТЕР — у ранньохристиянській громаді особа, яка виконує адміністративні функції; у протестантських церквах — керівник громади, який обирається із числа активних віруючих і затверджується вищими органами Церкви. У православ'ї використовується як урочиста назва священнослужителя.

ПРОЗЕЛИТ — людина, яка прийняла нову віру, неофіт.

ПСАЛТИР — збірник із 150 релігійних пісень, одна із книг Біблії (Старого Заповіту).

П'ЯТДЕСЯТНИКИ (від старозаповітного свята П'ятдесятниці) – послідовники пізньопротестантської течії, що виникла наприкінці XIX ст., а з початку XX ст. поширила свій вплив на Північну Америку і Європу. В основу вчення покладено еванг. сюжет про сходження Св. Духа на апостолів у день П'ятдесятниці (Діян. 2:1–13). П'ятдесятники актуалізують цю подію, оголошуючи отримання дарів Св. Духа можливим і у наш час. Серед дев'яти дарів Св. Духа (I Коринт. 12:1–11) передують дари говоріння іншими мовами (глосолалія), зцілення та ін. В Україні п'ятдесятники поділяються на кілька об'єднань. Найбільше з них – Всеукраїнський союз християн віри євангельської (п'ятдесятників) складається з 1366 громад, 200 тис. членів (на 1 січня 2003 р.).

РАБИН – служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади: він і законоучитель, і суддя з усіх релігійних і нерелігійних питань.

САВАОФ (староєвр. «цебот» – войовничий, бог війства) – один із епітетів іудейського Бога Яхве. У християнстві – Саваоф ототожнюється з першою особою Трійці, Богом-Отцем. На іконах зображується в образі мужнього старця.

САКРАЛІЗАЦІЯ – надання матеріальним предметам, істотам, діям, нормам поведінки тощо магічних властивостей, святості, а також уведення у сферу релігійного санкціонування соціальних відносин та інститутів.

СВІДКИ ЄГОВИ – пізня течія протестантизму, яка виникла в США наприкінці XIX ст. Її міжнародний керівний центр – «Товариство Вартової башти, Біблії, брошур» розташовано в США (Нью-Йорк, Бруклін). Свідки Єгови піддають критиці релігійні віровчення про божественну Трійцю, безсмертність душі, пекло як місце вічних мук для грішників, чистилище, відкидають як незгідну з Біблією традиційну релігійну обрядовість і культ. Проповідують установа царства Божого на оновленій землі після того, як відбудеться божественна війна Армагеддон, в якій Єгова (ім'я біблійного Бога – Яхве) знищить Сатану і керовану ним «Злу систему речей». В усьому світі налічується понад 6 млн Свідків Єгови. Після заборони, переслідування і нелегального стану в роки радянської влади у незалежній Україні Свідки Єгови отримали правовий статус діючої релігійної організації, яка динамічно розвивається і щорічно прирощує кількість своїх послідовників. На 1 січня 2003 р. в Україні діяло 1200 громад Свідків Єгови, 120 тис. активних «вісників» проводили проповідницьку діяльність. Український керівний центр Свідків Єгови розташовано у Львові.

СВОБОДА СОВІСТІ – право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях ставлення до релігії, тобто право особистості на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором, або дотримуватись нерелігійних переконань; свободу індивідуально або ж спільно з іншими, публічно чи приватно сповідувати свою релігію, або вірування, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах, вільно поширювати свої погляди і переконання, зрештою, бути атеїстом.

СЕКТА РЕЛІГІЙНА (лат. *sekta* – вчення, напрям) – у буддизмі, іудаїзмі, християнстві, ісламі та інших релігіях загальна назва різних течій та об'єднань віруючих, які склалися як опозиція до панівної в тій чи іншій країні релігії. Християнство, наприклад, виникло як секта в іудаїзмі, буддизм – як секта у брахманізмі. Секти притаманне специфічне витлумачення традиційних догматів панівної чи поширеної релігії, в лоні якої вона започаткувалася, відмова від частини традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини й «істинного шляху спасіння». Сектантська громада є відособленим об'єднанням із своєю психологією і своїм способом життя. Єдність її закріплюється суворою дисципліною, індивідуальним членством. Секта – історично неминуща сходинка в існуванні й розвитку усіх організованих пануючих релігій, форма протесту проти тих порядків, які використовують ортодоксальні релігії в своїх цілях. У розвинутих країнах Заходу протестантські секти (баптисти, адвентисти, п'ятдесятники, Свідки Єгови та ін.) поступово еволюціонували в церковні об'єднання. Це ж відбувається нині в незалежній Україні, коли в умовах релігійної свободи названі протестантські течії набувають інституалізаційних форм церковності.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – процес звільнення різних сфер суспільства, свідомості людини, соціальних відносин та інститутів від впливу церкви, релігії. Поняття С. охоплює цілий комплекс процесів у суспільному житті.

СЕПТУАГІНТА (лат. *septuaginta* – досл. сімдесят) – переклад Старого Заповіту грецькою мовою у III–II ст. до н.е. для потреб єврейської діаспори. За легендою, здійснений за 70 днів 72 перекладачами (по 6 перекладачів з кожного із 12 племен Ізраїля) з ініціативи єгипетського царя Птолемея II. Септуагінта містить 11 книг, яких не було в давньоєврейському тексті Біблії і які не належать до канонічних книг – це т.зв. апокрифи. Хоча вони вважаються неканонічними, але належать до складу правосл. 1-го видання Біблії.

СИХІЗМ (санскрит. сикх – учень) – одна з національних релігій Індії, поширена головним чином у штаті Пенджаб. Виник на ґрунті індуїзму наприкінці XV – початку XVI ст. Його засновник – гуру (вчитель) Нанак. Віровчення ґрунтується на визнанні єдиного неперсоніфікованого Бога; всі явища світу є проявом його сили. С. вимагає беззастережної віри і слухняності щодо гуру. Основні ідеї С. викладені у книзі «Грантх Сахіб», що зберігається в головній святині сикхів – Золотому храмі Амритсара. Соціальна платформа С. – засудження кастового поділу і вимога активної діяльності на благо громади. У складі сикхських громад є сепаратисти, які вимагають відокремлення штату Пенджаб від Індії і проголошення його незалежності як держави сикхів. Це спричиняє релігійні конфлікти між індуїстами і сикхами.

СИМВОЛ ВІРИ – стисле зведення головних догматів, що становлять основу віровчення будь-якої релігії. Загальнохристиянський С. в. складається з 12 догматів; розроблений отцями Церкви і затверджений на Нікейському (325) і Константинопольському (381) соборах.

СИМФОНІЯ – своєрідний «предметний покажчик» до Біблії чи її частин, в якому в алфавітному порядку наводяться слова і окремі висловлювання Біблії із зазначенням, в якій книзі, главі, вірші слід шукати дане слово чи вислів.

СИНАГОГА – молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих.

СИНКРЕТИЗМ – злиття вірувань та обрядів різних релігій. Напр., християнство з самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів.

СИНОД – вищий орган управління в Руській православній церкві, заснований у 1721 р. Петром I замість ліквідованого патріархату.

СПОВІДЬ (каяття) – таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священику про скоєні ним гріхи, а священик від імені Бога дарує йому відпущення їх з наученням або із застосуванням покарання – піст, молитва із поклонами.

СТУПА – вид буддійських пам'ятних споруд, які призначалися для збереження реліквій чи позначення «святих місць». Має вигляд пагорбоподібного могильного насипу С. перетворені на об'єкт поклоніння і паломництва.

СУД ЦЕРКОВНИЙ – релігійно-правовий інститут і система судово-слідчих закладів у християнських церквах. До юрисдикції

С. ц. належать питання шлюбу, відступництва, дисципліни священників тощо. У країнах, де церкву не відокремлено від держави, С. ц. є частиною державної судової системи.

СУННА (араб. — звичай, зразок) — святий переказ ісламу, викладений у формі висловів Мухаммада та оповідей (хасидів) про його діяння людьми, які близько знали Пророка. Хасиди передавалися усно, у VIII—XI ст. були записані. Сунна править як своєрідний судбник при справлянні мусульманського законодавства, як зразок для шаріатських судів під час вирішення судових справ. Від терміну С. походить назва однієї з найбільших течій ісламу — суннізму. Для суннітів хасиди С. є основою релігійної практики та громадської діяльності.

СХИЗМА — вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної Церкви частини, яка все ж зберігає вірність церковній догматиці.

ТАБУ — релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ, за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть.

ТАЇНСТВА — у християнстві магічні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, надає віруючим надприродну силу, «божу благодать», як необхідну умову для спасіння «гріховної душі» людини. Католики та православні визнають 7 таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, шлюб, священство, сповідь, маслосвяття.

ТЕЇЗМ — 1. Форма вірувань і культу, пов'язаних з уявленням про Бога-Творця і Вседержителя; 2. Релігійне вчення, яке на відміну від пантеїзму і деїзму виходить із існування особистого Бога-Творця світу і промислителя подій у ньому, в житті людини.

ТЕОДИЦЕЯ — релігійно-філософське вчення, мета якого довести, що існування у світі зла не змінює релігійних уявлень про Бога як про абсолютне добро.

ТЕОСОФІЯ — релігійно-філософське вчення про можливості безпосереднього осягнення Бога з допомогою містичної інтуїції та об'явлення, що доступні обраному колу осіб.

ТОТЕМІЗМ — форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про надприродні кровні зв'язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин, рідше — предметів природи.

УНІЯ ЦЕРКОВНА — об'єднання православних і католицьких церков на умовах визнання православною Церквою верхо-

венства Папи Римського, католицького «Символу віри» та збереження нею своїх традиційних обрядів і богослужіння рідною мовою. У світі існує понад 30 уніатських церков — грецького, маронітського, вірменського, коптського та інших обрядів.

ФЕТВА — письмовий умовивід, думка релігійних авторитетів (муфтія) з богословсько-юридичних питань в ісламі.

ФЕТИШИЗМ — форма найдавніших вірувань, мисленно-фантазійне наділення деяких предметів неживої природи «чуттєво-надчуттєвими» якостями. Вважалося, що фетишизовані предмети — камінці, кістки, пір'я — є живими істотами і можуть мати для людини охоронне значення (амулети, талісмани).

ФІКХ — мусульманське правознавство, засноване на Корані, Сунні, іджмі.

ХАДЖ — паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медіну до могили Мухаммада, яке вважається подвигом благочестя. Один із 5 основних обов'язків мусульманина. Х. — мусульманин, який вперше здійснив Х.

ХАЛІФ — духовний і світський глава теократичної мусульманської держави (халіфату).

ХАРИЗМА (грецьк. charisma — дар) — благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам св. духом.

ХАРИЗМАТИКИ — 1. Ті, які вірять в отримання харизми через безпосереднє спілкування з Богом; 2. Рух у сучасному християнстві, спрямований на поживлення релігійного життя, пошук нових ефективних (і навіть афективних) форм релігійної практики; 3. Особлива, виняткова обдарованість людини, що вирізняє її з-посеред інших впливом на загаль завдяки надзвичайним здібностям: силі духа, дарові слова, моральним якостям, відданості ідеї чи ідеалам, що передаються іншим через експресивно-емоційне, надхненно-пророчє, магічне проникнення до душ, сердець і умів інших людей.

ХАСИДИЗМ — релігійна течія серед євреїв Польщі та Правобережної України на початку XVIII ст. Течії Х. (брацлавська, любавицька) існують на теренах України, в Ізраїлі, США.

ХРАМ — культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї Х. іменують церквами, в католицизмі — костьолами, в ісламі — мечетями, в іудаїзмі — синагогами.

ЦЕЛІБАТ — безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священики, введена в XI ст., у православ'ї обітниця безшлюбності пов'язана із прийняттям чернецтва.

ЦЕНЗУРА ДУХОВНА — система нагляду за друкованими виданнями з боку Церкви з правом заборони їх виходу у Російській імперії склалась у XVIII ст. Статут Ц. д. був затверджений 1828 р. і діяв до 1917 р. Особливий нагляд Ц. д. здійснювала за українським православ'ям та українською культурою взагалі, часто забороняючи видання українською мовою.

ЦЕРКВА — 1. Тип релігійної організації, що склався в ході розвитку того чи іншого віровчення (характерні атрибути Ц.: наявність спільного віровчення і розробленої догматики (символ віри); релігійна діяльність, система управління. 2. Культова спорада.

ЧИСТИЛИЩЕ — католицьке віровчення про те, що в загробному світі, крім раю і пекла, є і Ч., де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення можливе за рахунок пожертв, які приносять рідні на користь церкви, молитов тощо.

ШАМАНСТВО — форма релігії, культ головним чином злих духів, які спричиняють хвороби. Для Ш. характерний особливий релігійний ритуал — камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіхів у промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний стан, який призводить нібито до того, що духи входять в його тіло або його душа відправляється у світ духів.

ШАРІАТ — звід законів, складених на основі Корану і Сунни в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, регламентує молитву, піст.

ШЕЙХ — в ісламі вища духовна особа, богослов, законознавець, керівник громади дервішів.

ЯХВЕ, ЄГОВА — верховний Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів він був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно в X ст. до н.е. Віра в єдиного Бога Яхве поширилась в християнстві, зокрема серед Свідків Єгови.

ЯЗИЧЕСТВО, ЯЗИЧНИЦТВО, ПОГАНСТВО — термін богословського походження, який вживається щодо первісних культур і вірувань та політеїзму взагалі.

ЯХВИСТ, П'ЯТИКНИЖЖЯ — перші 5 книг Старого Заповіту у складі Біблії, які називають також «Законом», або Торою, тобто вченням. Авторство цих книг іудейська і християнська традиції приписують Мойсею. До складу П'ятикнижжя входять книги: Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення Закону.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Основні теорії походження релігії.
2. Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства.
3. Основні принципи релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни.
4. Первісні релігійні вірування: витоки, типологія, історичні форми релігійного культуру.
5. Спільне і відмінне в розвитку етнонаціональних релігій.
6. Елементи і структура релігії.
7. Світові релігії: типологія, характерні риси, специфіка функціонування.
8. Філософські й етико-моральні основи буддизму.
9. Особливості раннього християнства.
10. Стадії становлення й інституалізації християнства.
11. Передумови і причини розколу християнства на православ'я і католицизм.
12. Реформація і Контрреформація.
13. Течії раннього протестантизму та їх порівняльний аналіз.
14. Пізній протестантизм в Україні: передумови поширення, особливості віровчення і функціонування в соціумі.
15. Церковні унії в Україні та їх наслідки для духовності й культури українського народу.
16. Іслам: витоки, особистість засновника, спосіб поширення.
17. Коран і Сунна – корені мусульманського права.
18. Іслам в Україні: історія, сучасний стан.
19. Ісламський фундаменталізм та його сучасні вияви.
20. Релігія і церква в тоталітарну добу і в незалежній Україні.
21. Криза православ'я в сучасній Україні: причини і шляхи подолання.

22. Соціальне вчення католицизму і православ'я: порівняльний аналіз.
23. Особливості розвитку релігії в сучасному світі.
24. II Ватиканський собор (1962 – 1965) і курс аджорнаменто.
25. Нетрадиційні релігії в Україні: спосіб поширення, форми і методи впливу.
26. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Загальна характеристика).
27. Конституційні гарантії свободи совісті й правове регулювання державно-церковних відносин в Україні.
28. Міжнародні правові акти про свободу совісті, релігії і переконань.
29. Правова практика попередження та подолання міжконфесійних конфліктів: європейський та український досвід.
30. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: проблеми становлення, перспектива розвитку.
31. Європейський досвід розвитку паломницького (релігійного) туризму.
32. Релігієзнавчі засади туризмології.
33. Туризм і релігієзнавча культура випускників Київського університету туризму, економіки і права.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Основні поняття і категорії релігієзнавства.
2. Принципи релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни.
3. Ранні форми релігійних вірувань.
4. Історичні форми релігійного культу.
5. Класифікація релігії за історичною ознакою розвитку.
6. Класифікація релігії за етнічною ознакою розвитку.
7. Особливості релігійної віри.
8. Релігійна свідомість та її різновиди.
9. Структура релігійного комплексу.
10. Функції релігії.
11. Національні та національно-державні релігії.
12. Біблія – священна книга іудеїв і християн, історично-культурна пам'ятка.
13. Головна ідея, структура книг Старого Заповіту.
14. Мойсееве законодавство.

15. Доісторичні книги Старого Заповіту.
16. Поетично-ліричні книги Старого Заповіту.
17. Філософські книги Старого Заповіту.
18. Пророчі книги Старого Заповіту.
19. Переклади Біблії: Септуагінта і Вульгата.
20. Апокрифічні книги Старого Заповіту.
21. Біблія в Україні.
22. Буддизм: витоки, особистість засновника, географія поширення.
23. Філософія буддизму.
24. Течії буддизму.
25. Етика буддизму.
26. Священні книги буддизму.
27. Буддизм в Україні.
28. Новий Заповіт – основа християнства.
29. Апокрифічні книги періоду первісного християнства.
30. Структура книг Нового Заповіту.
31. Євангельський образ Ісуса Христа.
32. Особливості раннього (первісного) християнства.
33. Стадії розвитку християнства.
34. Особливості поширення християнства і становлення християнської церкви на сході і заході Римської імперії.
35. Вселенські собори. Христологічні спори. Єресі.
36. Православ'я і католицизм: спільне і відмінне в догматиці, культурі, організації церков.
37. Реформація і Контрреформація.
38. Ранній протестантизм: лютеранство, кальвінізм, англіканство.
39. Пізній протестантизм.
40. Ранній і пізній протестантизм в Україні.
41. Іслам: витоки, особистість засновника, особливості поширення.
42. Віровчення і культ ісламу.
43. Течії ісламу.
44. Коран – священна книга ісламу.
45. Сунна – священний переказ ісламу.
46. Шаріат. Мусульманське законодавство. Корені мусульманського права.
47. Ісламський фундаменталізм.
48. Іслам в Україні: історія і сучасність.
49. Нетрадиційні релігійні культури в Україні.

50. Свобода совісті: історичний розвиток і сучасний стан (у світовому контексті).
51. Конституція України про свободу совісті та державно-церковні відносини.
52. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
53. Основні положення відокремлення церкви від держави і школи від церкви.
54. Міжнародні правові акти про свободу совісті, свободу релігії і переконання.
55. Релігія у сучасному світі: визначальні явища і проблеми.
56. Християнство в контексті сучасності: проблеми взаємовідносин традицій і сучасності, теології і філософії, релігії і науки, церкви і культури.
57. Українське християнство: особливості, віхи історії.
58. Релігія і церква в радянській і незалежній Україні.
59. Багатоконфесійність України. Міжконфесійні відносини.
60. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: історія, перспектива розвитку.

Навчальне видання

Яроцький Петро Лаврентійович

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Редактор *Вдовиченко Валентина Миколаївна*
Коректор *Асташева Марія Василівна*
Комп'ютерна верстка *Полончук Микола Андрійович*
Дизайн обкладинки *Кочергін Олег Станіславович*

Підписано до друку 01.12.2003.

Формат 84 x 108 1/32. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура
Newton. Умовн. друк. аркушів – 18,96. Обл.-вид. аркушів – 18,7.
Наклад 1000 примірників.

Замовлення № _____

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47